

PRACE KOMISJI DLA ATLASU HISTORYCZNEGO POLSKI

WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMJI UMIEJĘTNOŚCI
PRZY WSPÓŁUDZIALE TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WARSZAWSKIEGO,
TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WE LWOWIE I POZNAŃSKIEGO TOWA-
RZYSTWA PRZYJACIOŁ NAUK

ZESZYT II.

Stanisław Arnold: Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski
Piastowskiej (w. XII—XIII). Z czterema mapami.

Sprawozdanie z II konferencji Komisji dla Atlasu historycznego Polski w d. 10 i 11
stycznia 1923 r.

Sprawozdanie z działalności Komisji dla Atlasu historycznego Polski od stycznia
1922 r. do maja 1927 r.

589

W KRAKOWIE

NAKŁADEM POLSKIEJ AKADEMJI UMIEJĘTNOŚCI

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNIACH GEBETHNERA I WOLFFA

WARSZAWA — KRAKÓW — LUBLIN — ŁÓDŹ — PARYŻ — POZNAŃ — WILNO — ZAKOPANE

1927.

PRACE KOMISJI DLA ATLASU HISTORYCZNEGO POLSKI

WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI
PRZY WSPÓŁUDZIALE TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WARSZAWSKIEGO,
TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WE LWOWIE I POZNAŃSKIEGO TOWA-
RZYSTWA PRZYJACIOŁ NAUK

ZESZYT II.

Stanisław Arnold: Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski
Piastowskiej (w. XII—XIII). Z czterema mapami.
Sprawozdanie z II konferencji Komisji dla Atlasu historycznego Polski w d. 10 i 11
stycznia 1923 r.
Sprawozdanie z działalności Komisji dla Atlasu historycznego Polski od stycznia
1922 r. do maja 1927 r.

W KRAKOWIE
NAKŁADEM POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNIACH GEBETHNERA I WOLFFA
WARSZAWA — KRAKÓW — LUBLIN — ŁÓDŹ — PARYŻ — POZNAŃ — WILNO — ZAKOPANE
1927.

Exemplar
płatny

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu
nr inw.: K - 47153

BGZs 47153

Czytelnia

Do udostępnienia
tylko w Czytelni

czyt. 943.8

47153

943.8

Treść zeszytu.

	Str.
1. Stanisław Arnold: Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII). Z czterema mapami.	1.
2. Sprawozdanie z II konferencji Komisji dla Atlasu historycznego Polski w d. 10 i 11 stycznia 1923 r.	127.
3. Sprawozdanie z działalności Komisji dla Atlasu historycznego Polski od stycznia 1922 do maja 1927 r.	135.

Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII).

napisał

Stanisław Arnold.

WSTĘP.

Praca niniejsza wypłynęła z badań, które podjąłem nad pierwotnymi dziejami państwa polskiego, jego genezą, organizacją i rozwojem terytorjalnym. Interesowała mnie zwłaszcza kwestja unifikacji pierwotnych, przedpiastowskich terytorjów plemiennych i obszarów tych ostatnich. Wobec braku źródeł współczesnych musiałem zająć się podziałami administracyjno-politycznymi z czasów już późniejszych, kiedy materiał źródłowy pozwala przedstawić je także i kartograficznie, co wydawało mi się nieodzownem dla rozwiązania powyższych zagadnień.

Głównym celem i zadaniem niniejszej pracy jest zatem zbadać, czy nie uda się w owych późniejszych podziałach administracyjno-politycznych odnaleźć śladów terytorjów plemiennych, t. j. jednostek politycznych (bo tylko z tego punktu widzenia traktuję »plemiona«), istniejących przed powstaniem państwa Piastów¹⁾. Wiemy, że terytorjum Polski przedpiastowskiej składało się z szeregu takich plemion, znanych już z poł. IX w., z zapiski anonimowego Geografa bawarskiego²⁾; spotykamy tu — że wymienię tylko niewątpliwie

¹⁾ Nie zajmuję się tutaj szczepem, który — jak wiadomo — w naszej terminologii naukowej oznacza związek kilku plemion; terytorjalnie szczepom odpowiadały takie jednostki, jak Śląsk, Wielkopolska, Mazowsze etc., t. j. całe dzielnice; por. K. Potkański, Kraków przed Piastami, RHF., 35 (1897), 207 n.

²⁾ »Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii«, St. Zakrzewski, Opis grodów i terytorjów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf bawarski, Lwów, 1917, tekst na str. 4 i tablicy fotogr.

polskie plemiona — Ślęzan, Dziadoszan, Wiślan, Opolan; źródła inne, obok powyższego, wymieniają nadto: Polan, Łęczycan, Mazowszan, Bobrzan etc. O charakterze politycznym tych »plemion« przekonywa dostatecznie (poza analogiami z lepiej znanymi ustrojami plemiennymi ludów zachodnio-słowiańskich) wiadomość o odrębnym księciu Wiślan już w w. IX¹⁾. Jest rzeczą pewną, że były to ustroje terytorjalne; powstaje więc pytanie, czy nie przetrwały one dłużej, niż ich byłby samodzielny, czy nie weszły w skład monarchji piastowskiej, tworząc zasadniczy zrąb jej organizacji administracyjnej.

Teoretycznie odpowiedź na to pytanie winna wypaść twierdząco. Wszak wiemy dobrze, że np. w Słowiańszczyźnie zachodniej, u Serbów czy Lutyków, najazd germański nie zmieniał w niczem terytorjów plemiennych, które tu zastał; że do nich stosował i na nich się opierając wprowadzał organizację administracyjno-gospodarczą, wojсковą, sądową; że same nazwy plemienne istnieją jeszcze w XII i XIII w., choć podbój miał miejsce w w. X²⁾. Podobną ciągłość rozwojową możemy zaobserwować u Słowian wschodnich (t. j. na Rusi) i południowych. Do niezmiernie ciekawych rezultatów doszedł niedawno zmarły, zasłużony historyk czeski A. Sedlaček; badając późniejsze podziały terytorjalne w państwie czeskim, stwierdził, że odpowiadają one w znacznej większości dawnym jednostkom plemiennym, które znamy ze źródeł w X—XI oraz z Kosmasa³⁾. Ten ostatni daje nieraz wskazówki, których brak w naszych źródłach, a które bezpośrednio informują, jaki teren zajmowały niektóre plemiona⁴⁾.

Ale analogja z ludami, posiadającymi niewątpliwie instytucje pokrewne, nie rozwiązuje jeszcze zagadnienia, jakie były owe terytorja plemienne w Polsce i jak je wykryć. Aby to uczynić, należy się oprzeć na źródłach polskich i w nich znaleźć odpowiednie kryterja.

W ostatnim rozdziale niniejszej pracy, poświęconej Śląskowi, stwierdzam, że 4 plemionom, o jakich słyszymy w w. X., odpowia-

¹⁾ Żywot św. Metodego, MPH. 1, 107. Por. K. Potkański, Kraków przed Piastami, o. c. 161 n.

²⁾ Olbrzymią literaturę specjalną w tej kwestji (Böttger, Posse, Neumann, Sommerfeld, Guttman, Ohnesorge, Schulze i w. in.) ob. L. Niederle, Slov. Starožitnosti, 3 (1919), 114 n., 155 n.; p. też uwagi Curschmanna, Die Diözese Brandenburg (Veröff. d. Ver. f. Gesch. d. M. Brandenburg, 1906), 129 nast.

³⁾ O starym rozdělení Čech na kraje. Rozpr. čes. Akad. V. a U. Tř. I, 61 (1921).

⁴⁾ Np. 1, 10 (FF. rr. B. 2, 18); o Luczanach z grodem Żatec ibd. (FF. rr. B., 19); o Bielinie i Lutomerzycach etc.

dają dokładnie 4 terytorja z czasów późniejszych; że częściowe granice tych plemion, — granice, które znamy ze źródeł w. X., — odpowiadają granicom owych terytorjów. Słowem — mamy tu do czynienia ze starymi jednostkami, które nie mają zresztą w źródłach późniejszych wyraźnie określonego stanowiska organizacyjnego. Jest jednak rzeczą charakterystyczną, że nie są one wcale początkowo odrębnymi księstwami czy dzielnicami; przeciwnie, 3 z nich (Głogów, Lignica, Wrocław), dopiero w r. 1249/51 ulegają podziałowi na 3 dzielnice, a mimo to już w r. 1175 terytorjum lignickie nazwane jest *poteslas*, co odpowiada nazwie *principatus*, *ducatus*, zaś w r. 1245 występują *territoria*: Wrocławia, Lignicy, Głogowa, obejmujące po kilka grodów kasztelańskich¹⁾.

Dla naszych badań jest rzeczą niezmiernie ważną, że takie większe terytorja, których odrębność nie powstała wskutek podziałów dzielnicowych, lecz istniała wcześniej, i które obejmują po kilka mniejszych jednostek administracyjnych (kasztelanij, opoli), można wykryć także w innych częściach Polski piastowskiej.

Już I. Zakrzewski, omawiając kasztelanje wielkopolskie, zwrócił uwagę na 2 takie terytorja: zbarskie i nakielskie²⁾, nazywając je *ziemiemi*. Termin ten, mający odróżnić owe większe terytorja od zwykłych kasztelanij, przyjął się w naszej nauce. Zastosował go S. Smolka³⁾, a także prof. Władysław Semkowicz w swych monografiach genealogiczno-heraldycznych⁴⁾, omawiając dwie »ziemie«, mianowicie pałucką i krzywińską. Według prof. Semkowicza »ziemia obejmuje szereg dystryktów czyli opól, których czołami są znacznie większe osady lub grody, pośród nich zaś jeden jest grodem głównym, któremu podpada cała ziemia«⁵⁾. Ponieważ, według badań prof. Semkowicza, ten główny gród jest grodem kasztelańskim, wynika więc stąd definicja ziemi: jest to »terytorjum, podlegające jurysdykcji grodu kasztelańskiego«⁶⁾.

To określenie musi jednak ulec pewnym omówieniom, wobec spostrzeżeń, poczynionych ostatnio przez dra Z. Wojciechowskiego⁷⁾. Badając kasztelanje małopolskie, stwierdził dr. Wojciechowski, że

¹⁾ Np. terytorjum wrocławskie obejmuje: Niemcę, Milicz, Ślęzę, Strzegom, Uraz, Ryczyn i in.; lignickie: Grodziec, Suini (Schweinhaus), Wleń; głogowskie: Krosno, Bytom, Sandowel, Scieniawę.

²⁾ KWp. 4, str. 377—378, 380.

³⁾ Mieszko Stary i jego wiek (1881), 111.

⁴⁾ Ród Pałuków, RHF. 49 (1907), 174 n.; Ród Awdańców, RTP. 44. (1917), 243 n., 248 n.

⁵⁾ Ród Awdańców, 248.

⁶⁾ Ród Pałuków, 174.

⁷⁾ Ze studjów nad organizacją państwa polskiego za Piastów (1924), 5—6.

kasztelanowie krakowski i sandomierski rozciągają swą jurysdykcję na obszarach sąsiednich kasztelanij (pierwszy — brzeskiej, drugi — połanieckiej¹⁾). Wiążąc te wiadomości z informacjami kroniki Galla o komesie Magnusie wrocławskim, (potem — mazowieckim)²⁾, sądzi Wojciechowski, że władza kasztelana wrocławskiego, krakowskiego, sandomierskiego rozciągała się na całą dzielnicę, prowincję³⁾. Oczywiście, ten ostatni wniosek jest zbyt daleko posunięty: nigdzie nie znalazłem śladu zależności np. Lignicy od Wrocławia lub Wiślicy od Sandomierza, przeciwnie — spotykamy właśnie dowody całkowitej niezależności tych grodów, co poniżej w odpowiednich rozdziałach omawiam. Natomiast informacje o władzy kasztelana krakowskiego i sandomierskiego na terytorjum innych grodów kasztelańskich pozwalają stwierdzić, że i tutaj mamy do czynienia z terytorjum większym, niż jedna kasztelanja — t. j. z ziemią, tylko, że nie składa się ona wyłącznie z niekasztelańskich opoli, jak ją definjował prof. Semkowicz, lecz właśnie — także z grodów kasztelańskich⁴⁾. Zatem — ziemia tutaj ma ten sam charakter, co i owe odrębne terytoria śląskie, które, idąc już za przyjętą terminologią, będę nazywać ziemiami⁵⁾. W toku niniejszej pracy okaże się zresztą, że i w Wielkopolsce istniały ziemie, obejmujące po kilka kasztelanij⁶⁾.

Zanim przejdę do wniosków, wypływających z przedstawionych powyżej faktów, winienem omówić przedewszystkiem sprawę, czem były składowe części ziemi: kasztelanje i opola.

Zacznę od tych ostatnich.

Opola oddawna interesowały uczonych, zajmujących się wczesnymi dziejami Polski. Od Roepella i Lelewela poprzez Przyborowskiego, Lubomirskiego, Hubego, Smolkę, Piekosińskiego i Bobrzyń-

¹⁾ Ibid. 32—34 na podstawie: KMp. 92, r. 1276; *ut omnes incole villarum predicti monasterii* (wyliczono wsie, leżące w kasztelanji brzeskiej) ... *coram Castellano et Palatino Cracoviensibus, Castellano de Bressco... respondere nullatenus teneantur*; KMp. 109, r. 1285: mieszkańcy wsi Kęblowa *non citari coram castro Polanc, nec palatino, nec Castellano Sandomiriensi... astringantur*.

²⁾ Galli Anonymi Chronicon, rec. L. Finkel et St. Kętrzyński (1899), 2, 4 (str. 46), 2, 49 (str. 79); Wojciechowski, o. c. 62—3.

³⁾ Ibid. 64.

⁴⁾ W rozdziale o ziemi krakowskiej wskazuję, że granice jej można określić już dla XII w. na podstawie bulli 1136 r.

⁵⁾ Podkreślam jak najsilniej, że te »ziemie« w. XII—XIII zasadniczo nie mają wspólnego z ziemiami w. XV—XVIII.

⁶⁾ Podobne jednostki terytorjalne — poza Czechami — spotykamy także na Pomorzu w w. XII, por. Herbord, Vita Ottonis, M.H. 2, 97: *rogatus est duo prius invisere castella, Gradiciam videlicet et Lubinum, quae in confinio posita ad pagum pertinebant Stetinensem*. Por. K. Wachowski, Słowiańszczyzna zachodnia, 1903, 194 n.

skiego aż po Balzera, Potkańskiego, Kutrzebę, Bujaka, S. Zakrzewskiego, Handelsmana i W. Semkowicza — ciągnie się długi szereg nazwisk historyków, którzy mniej lub więcej miejsca w swych badaniach poświęcili opolu. Nie będę się w poniższych uwagach zajmował stroną ustrojową; jak w całej tej pracy, moment geograficzno-historyczny jest tu dla mnie najważniejszy.

Opole w najdawniejszych źródłach występuje jako jednostka terytorjalna; jako oparte na »sąsiedztwie« mieszkańców, nazywane jest *vicinia*¹⁾, a także *districtus*²⁾, *provincia*³⁾; obejmowało ono wszystkie wsie, położone w jego granicach, książęce, kościelne, rycerskie⁴⁾. Opoli takich znamy cały szereg; co ciekawe, pokrywają się one w dużej ilości wypadków z kasztelanjami; takiem opolem-kasztelanją jest Milicz⁵⁾, Łekno⁶⁾, Wolborz⁷⁾, Rozprza⁷⁾, Sieciechów⁸⁾, Radzim⁹⁾, Krzywiń¹⁰⁾, Przemęt¹⁰⁾, Śrem¹⁰⁾, Starygród¹⁰⁾, Giecz¹¹⁾, Radom¹²⁾, Chropy¹³⁾. Są też pewne dane, które wskazują, że listę ową możnaby znacznie powiększyć¹⁴⁾.

Obok tego są opolami terytorja, które nie miały ośrodków kasztelańskich, które jednak — jako swe czoła — posiadały grody; do takich należą opola: żnińskie¹⁵⁾, kostrzyńskie¹⁶⁾, kościańskie¹⁷⁾,

¹⁾ R. Roepell, Geschichte Polens, (1840), 86, 615. S. Smolka, Mieszko Stary i jego wiek, 124 n. O. Balzer, Rewizja teorii o pierwotnym osadnictwie Polski. KH. 12, (1898), 49 nast. F. Bujak, Studja nad osadnictwem Małopolski, RHF. 47 (1905), 328.

²⁾ *Omnes villas et incolas earum in districtu opole de Mstow*, KMp. 62, r. 1263.

³⁾ *Strosa duarum provinciarum, quod opole appellatur*, ibd. 44, r. 1257.

⁴⁾ Tzschoppe—Stenzel, Urk. 54, r. 1261. Haeusler, UOels, 48, r. 1249 (Milicz).

⁵⁾ Haeusler, UOels, 48, r. 1249.

⁶⁾ Wl. Semkowicz, Ród Pałuków, 175, 177.

⁷⁾ UK. 14, r. 1255 (por. moje Władztwo biskupie na grodzie wolborskim w w. XIII, RHW. 1, 1921, 2).

⁸⁾ KKKr. 34, r. 1252.

⁹⁾ p. niżej. str. 49.

¹⁰⁾ Wynika to z zestawienia dok. z r. 1277, KWp. 469 z fałszywym dok. 1242 r., ibd. 236; co do Śremu p. też ibd. 486, r. 1279.

¹¹⁾ KWp. 449, r. 1272; 465, r. 1277.

¹²⁾ p. niżej.

¹³⁾ r. 1189: *Chropensium provincia*, KKKr. 4; 1220: *castellatura Chropi*, ibd. 11.

¹⁴⁾ Np. należałoby zaliczyć tutaj gród kasztelański Pułtusk, biorąc pod uwagę typową dla opoli daninę, jaką ludność tej kasztelanji dawała księciu. KM. 405, r. 1240; nadto: Łąd (KWp. 673, r. 1291), Gniezno (ibd. 238, r. 1243).

¹⁵⁾ Bulla 1136 r. (p. też niżej. str. 26).

¹⁶⁾ r. 1191(?): *in Costrinensi provincia*. KWp. 29; p. też ibd. 465, r. 1277.

¹⁷⁾ jak w przyp. 10; p. też Wl. Semkowicz, Ród Awdańców, o. c. 249.

żarnowieckie¹⁾, żońskie²⁾; w poniższych rozdziałach dowodzę, że także i zbarskie (wiśniewskie³⁾).

Ludność, zamieszkała w granicach opolnych, jest obciążona szeregiem powinności i obowiązków. Najważniejsze z nich sprowadzają się do dawania pewnych danin w bydło i miodzie, częściowo także w zbożu⁴⁾, udziału w przeprowadzaniu i określaniu granic własnościowych i administracyjnych⁵⁾, wreszcie utrzymania miru w obrębie opola i solidarnej odpowiedzialności za naruszenie spokoju (zabójstwo, grabież⁶⁾).

O samorządzie opolnym nie nam źródła nie mówią — tylko o jego obowiązkach, które, jak widać, są natury administracyjno-gospodarczej i policyjnej. Jest to więc jednostka administracyjna — i pozatem nic więcej.

Jakiż był jej stosunek do kasztelanii? Trzeba podkreślić najpierw, że kasztelanje, które występują na naszych ziemiach, dzielą się na 2 grupy: kasztelanii terytorjalnych i nieterytorjalnych. Pierwsze obejmowały całą ludność, zamieszkującą pewne określone, zamknięte terytorjum, bez względu na jej przynależność własnościową. Stwierdziłem to na przykładzie kasztelanii wolborskiej⁷⁾, zaś dr. Z. Wojciechowski na podstawie szeregu kasztelanii, które znalazły się w rękach instytucji kościelnych⁸⁾. Mogę tu dodać, że zwartość terytorjalną obserwujemy także w kasztelanii milickiej, która obejmowała wszystkie wsie, na jej terenie położone (książęce, duchowne, rycerskie⁹⁾), wreszcie — kasztelanii żarnowskiej, która obejmować musiała wszystkie wsie, skoro nadanie dziesięcin z całej kasztelanii kolegjacie sandomierskiej w r. 1191 dotyczyło także wsi, oddawna znajdujących się w posiadaniu możnych rodów rycerskich¹⁰⁾.

¹⁾ KMp. 44, r. 1257; p. też niżej, rozdz. o z. krakowskiej.

²⁾ Wl. Semkowicz, Ród Pałuków, 179.

³⁾ p. niżej, str. 23.

⁴⁾ S. Smolka, Mieszko Stary, o. c. 441—442.

⁵⁾ p. np. UK. 14, r. 1255.

⁶⁾ M. Winawer, Najdawniejsze prawo zwyczajowe polskie, 1900, 98—99, 104—8 (por. O. Balzer, KH. 4, 159—60; jest to recenzja rosyjskiego wydania książki Winawera z r. 1888). — M. Handelsman. Kara w najdawniejszym prawie polskim, 1908, 100, 139, 230.

⁷⁾ Władztwo biskupie o. c. 3—15, 29n. (por. UK. 13, r. 1250: *in tota castellatura eciam si villa fuerit ducalis, vel militis, vel cuiuscunque alterius*; ibd. 14, r. 1255: *in villis ducalibus, episcopalibus, militaribus... intra metas memorate degentes castellaniae*).

⁸⁾ Momenty terytorjalne organizacji grodowej w Polsce Piastowskiej, 1924 (kasztelanje: łowicka, żnińska, chropka, kielecka, tarczowska).

⁹⁾ Haeusler, UOels 48, r. 1249.

¹⁰⁾ p. niżej.

Druga kategoria grodów kasztelańskich, to grody nieterytorjalne, które możnaby nazwać wojskowymi; budowano je bowiem wyłącznie dla celów obronnych. Istnieją też one tylko na pograniczach państwa lub dzielnic, np. polsko-pomorskiem w w. XIII (Santok, Drzeń, Wieleń itd.), wielkopolsko-śląskiem (Bolesławiec, Krobia, Karzec, Dupin) itp.¹⁾. Dla naszych badań mają one znaczenie o tyle, że nieraz mogą służyć dla określenia granic dzielnic lub ziemi.

Natomiast co się tyczy pierwszej kategorii grodów, to jak widać z zestawienia na str. 5, w znacznej ilości wypadków pokrywają się one z opolami. Ale niedość na tem; mamy źródło, które stwierdza, że jedyną jednostką terytorjalną było opole. Mam tu na myśli Księgę prawa zwyczajowego z połowy w. XIII²⁾. O opolu (*gegenote*)³⁾ mówi Księga kilkakrotnie, wyraźnie podkreślając jego charakter terytorjalny⁴⁾; dowodzi tego np. art. 9, gdzie jest mowa o tem, iż łupieżcę lub złodzieja goni się od opola do opola, od wsi do wsi (*von gegenote zcu gegenote, von dorfe zcu dorfe*). Otóż jest rzeczą ciekawą, że Księga — jako jednostki administracyjne — zna tylko *land* (= księstwo) i *gegenote*, t. j. opole, o czem wyraźnie świadczy art. 12, który mówi o wprowadzeniu rozbójnika lub złodzieja *von einem lande in daz andir, adir von eyner gegenote in dy andir*. Natomiast kasztelanja występuje raz tylko — jako *borggreveschaft* (art. 23) na oznaczenie urzędu⁵⁾; należałoby więc przypuścić, że władza urzędu kasztelańskiego rozciąga się na terytorjum, które nazywa się opolem, wskutek czego i to ostatnie nazywane jest kasztelanją. I taki wniosek, w odniesieniu do wyżej wyliczonych grodów kasztelańskich,

¹⁾ I. Zakrzewski w KWp. 4, str. 383; Z. Wojciechowski, Momenty, o. c. 88.

²⁾ Wyd. A. Z. Helcel w SPPP. 2, 13 n.; M. Winawer, o. c. 247 nast.; opieram się na tem ostatniem wydaniu.

³⁾ O wyrazie *gegenote* ob. Mittelhochdeutsches WB. v. Dr. W. Müller, 1854, 1, 494.

⁴⁾ Art. 4, 8, 9, 10 (o odpowiedzialności opola i o «śladzie»), 11. Dodać tutaj muszę, że Winawer, o. c. 85, 92, 103, 118 i passim błędnie tłumaczył *herr* jako «pan» (w znaczeniu prywatnem, w przeciwstawieniu do *landesherr* = książę). Faktycznie *herr* oznacza w większości wypadków księcia. W tem np. znaczeniu jest użyty w art. 4 (włodarz — to urzędnik państwowy, p. art. 15), 6 (gdzie kmiecie prywatni nazwani są wprost: *kaynes mannes gebuer*), 8 (tu sprawa nie przedstawia najmniejszych wątpliwości ze względu na kary publiczne, udział sędziego i *herren hand* w związku z art. 15), 11 (*landes herre* nie jest przeciwstawiany *herre*, jak sądzi Winawer, ale sędziemu), 12, 23, 28 (właściciel prywatny: *einem andern manne*), 29; niepewny jest tylko art. 22.

⁵⁾ Kasztelanowie natomiast występują jako sędziowie (*richter*), jak to słusznie stwierdził prof. O. Balzer, KH. 4, 161.

jest niewątpliwie słuszny, bo źródła wprost to mówią¹⁾. Ale stąd nie można wyciągać ogólnej konkluzji, że każde opole musiało mieć swą własną kasztelanję i odwrotnie, że jednej kasztelanji odpowiadało jedno opole. Źródła bowiem stwierdzają, że obok pojedynczych opoli — kasztelanij, istnieją kasztelanje, obejmujące kilka opoli; do takich np. należy, jak to dalej jest przedstawione²⁾, kasztelanja krakowska, która obejmowała opole żarnowieckie i mstowskie (oprócz kasztelanji brzeskiej i in.), poznańska (m. in. rozciągająca się na opole kostrzyńskie) itd. Powstaje więc pytanie, dlaczego i w tych opolach nie powstały kasztelanje i dlaczego władza jednej kasztelanji obejmowała kilka jednostek terytorjalnych.

Stwierdziłem powyżej, że opole było jednostką administracyjną. Była nią także niewątpliwie kasztelanja, jeśli pokrywała się z opolem, przynajmniej to na pewno można powiedzieć o tych kasztelanjach, które znamy (np. o żnińskiej, wolborskiej, milickiej itd.). Ale pozatem — atrybucje urzędu kasztelańskiego są o wiele szersze. Jak wiadomo, obok wojskowych (bodaj najważniejszych początkowo zadań) i administracyjnych, posiadał on także szerokie kompetencje sądowe. Obejmowały one prawo sądenia we wszystkich sprawach karnych i cywilnych całej ludności, z wyjątkiem rycerstwa³⁾. Otóż tych kompetencji nie posiadały władze opolne, o których niżej jeszcze będę mówić. Dlatego też we wszelkich zwolnieniach, dotyczących ciężarów opolnych, nie słyszymy nigdy o wyłączeniu z pod sądownictwa opolnego, natomiast wszędzie o usunięciu sądownictwa kasztelańskiego. Egzempcje *a citatione castrī* lub *castellani*, *a iurisdictione castellani* są tak liczne, że ich nawet przytaczać tu nie będę. Słowem, można a priori postawić tezę, że funkcje sądowe i wojskowe kasztelana mogły objąć nie jedną tylko, lecz szereg jednostek administracyjnych, jakimi były opola. Zdziwić tylko może, dlaczego nastąpił tak nierównomierny rozdział dystryktów jurysdykcyjnych między poszczególne kasztelanje. W tej kwestji pozwolę sobie zwrócić się znów do struktury pierwotnych terytorjów plemiennych u ludów słowiańskich.

Te terytorja, jak wiadomo, zawsze składały się z szeregu mniejszych jednostek, które niejednokrotnie były pozostałością po

¹⁾ O związku opola z grodem kasztel. por. R. Roepell, *Gesch. Polens*, 157—8; S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, 124—5 (i przyp. 516—18); K. Potkański, *Pisma pośm.* 1, 412 nast.; S. Kutrzeba, *Historja ustroju Polski*, wyd. 6, 1, 74—5.

²⁾ p. niżej str. 21, 49 i in.

³⁾ R. Hube, *Prawo polskie w wieku trzynastym*, *Pisma*, 2, 500—4. Fr. Piekosiński, *Sądownictwo w Polsce w. śr.*, RHF. 35 (1898), 355, 364 nast. S. Kutrzeba, *Historja ustroju Polski*, 1°. 84.

dawniejszych, drobnych państewkach, jeśli je tak nazwać można. W wykazie Geografa bawarskiego spotykamy z reguły dane o ilości *civitates* na terytorjum każdego plemienia (np. *Nortabtrezi, ubi regio, in qua sunt civitates LIII, per duces suos partite*). Oczywiście, same cyfry są w większości fantastyczne, z wyjątkiem tych, które dotyczą plemion, położonych najbliżej granicy Niemiec i które są zgodne z innemi naszymi wiadomościami. Między innemi np. dowiadujemy się o 15 *civitates* w Czechach (*Beheimare*), skądinąd zaś wiemy, że w r. 845 było w Czechach 14 książąt¹⁾, a jak wykazał Sedlaček w cytowanej wyżej pracy — tyleż niemal plemion. W danym wypadku *civitates* są więc oznaczeniem jednostek politycznych, odpowiadających plemionom. Są jednak *civitates* mniejsze. Oto np. Moraczanie (*Morizani*) mają *civitates* XI. Okazuje się zaś, że w końcu w. X istniało na tem terytorjum 14 burgwardów²⁾. Wiadomo, że owe burgwardy, t. j. terytorja, znajdujące się pod władzą grodu, nie zostały utworzone przez zwycięskich Niemców na podbitych obszarach słowiańskich, ale istniały przedtem, stanowiąc podstawę terytorjalną lokalnej administracji u plemion słowiańskich³⁾. Niemcy tworzyli nowe grody tylko na obszarach słabo dotychczas zaludnionych lub też przenosili same siedziby burgwardów. Dlatego też należy przyjąć, że cyfra 14 burgwardów w. X odpowiada 11 — wieku IX, inaczej mówiąc, że chodzi tu o te same jednostki terytorjalne. Dodać należy, że burgwardy stanowiły wyraźne i zwarte jednostki terytorjalne i że ich granice można nieraz przedstawić na podstawie zachowanych źródeł

Informacje powyższe są tem ważniejsze, że nietylko na zachodzie, ale i u plemion polskich mamy wiadomości o analogicznych *civitates*. Geograf bawarski wymienia przy Ślęzanach 15 grodów, Dziadoszanach i Opolanach po 20; cyfry to niewątpliwie niepewne, jednak można na podstawie tych danych stwierdzić, że owe grody istniały. Jakoż i Thietmar mówi o Krośnie i Głogowie w ziemi Dziadoszan, Niemczy — u Ślęzan. To też nauka nasza przyjmuje przedpiastowską metrykę szeregu grodów na ziemiach polskich⁴⁾.

Gród miał zawsze charakter obronny, wojskowy, ale zarazem — tak właśnie na terenie burgwardów zachodnio-słowiańskich — był

¹⁾ *Annales Fuldenses* (SS. rr. Germ. in us. schol., ed F. Kurze, 1891), 35; por. K. Potkański, *Ze studjów nad ustrojem grodowo-plemiennym*, *Pisma pośmiertne*, 1, 414—15.

²⁾ F. Curschman, *Die Diözese Brandenburg*, 140 n, 145.

³⁾ B. Knüll, *Die Burgwarde*, 1895.

⁴⁾ K. Potkański, *Geneza organizacji grodowej*, SAU. 1905, 6. — Tenże, *Ze studjów*, o. c. 439 n.

centrem administracji lokalnej. I u nas nie było inaczej: w najstarszej naszej kronice spotykamy się z informacjami, wyraźnie na to wskazującymi. W szeregu wiadomości znajdujemy urzędników, posiadających wyłącznie administracyjno-gospodarcze atrybucje; chwali m. in. Gall Chrobrego, że miał ściśle oznaczone miejsca pobytu (*stationes*) *in civitatibus et castris* — i *quotiens de civitate stationem in aliam transferebat, aliis in confinio dimissis, alios vastandiones et villicos commutabat*¹⁾. Gdzieindziej pisze, że *villici* i *vicedomini* zapytywali Chrobrego, co robić z odzieżą, przygotowaną na święta doroczne, z żywnością i napojami *in singulis civitatibus*²⁾. O *vastaldiones* i *pristaldach* wspomina kilkakrotnie³⁾, jako o niższych urzędnikach, których mianowanie miało należeć na terytorjum wrocławskiem do komesa Magnusa, (zarządzającego tą prowincją), zaś w krakowskiem — do Bolesława Krzywoustego, kiedy otrzymał tę dzielnicę⁴⁾. Wszystkie te terminy, zarówno *vastaldio*, jak *pristald*, *vicedominus* — oznaczają tyleż co *villicus*, *iudex*, t. j. urzędnik administracyjno-gospodarczy⁵⁾. Jest rzeczą ciekawą, że właśnie odpowiadający tym terminom polski *włodarz* (lub czasem: *procurator*) — występuje w źródłach w. XIII, jako urzędnik na mniejszych terytorjach. W kasztelanji milickiej spotykamy włodarza książęcego, który musiał być niewątpliwie zwierzchnikiem gospodarczo-administracyjnym, co wiązało się ściśle z opolem⁶⁾. Prócz tego, spotykamy włodarzy w Wielkopolsce, w otoczeniu np. Odonicza w r. 1236⁷⁾, Przemysła 1255 r.⁸⁾ itd., nie wiemy jednak, gdzie rządzili⁹⁾. W każdym razie Księga prawa zwyczajowego wyraźnie mówi, że zarządzali oni szeregiem wsi, słowem jakimś terytorjum¹⁰⁾. Wreszcie z urzędnikami administracyjnymi i gospodarczymi spotykamy się w kasztelanjach — opolach biskupich, których organizacja niewiele się zapewne różniła od książęcych. Do takich np. należy *Das procurator de Tarsk* z r. 1224¹¹⁾. Wszystko to świadczy, że między włodarzami

¹⁾ 1, 12; jest to oczywiście krytyka stosunków, panujących w epoce, kiedy Gall żył.

²⁾ 1, 15. ³⁾ p. np. 2, 44, 47. ⁴⁾ 2, 1, 4, 16.

⁵⁾ Gastaldio, p. Du Cange, Glossarium, 4, 40. E. Mayer, Italienische Verfassungsgesch. 2, 260 n., a zwłaszcza 321 (gastaldio we Włoszech pñ.-wsch.), 323--4. O pristaldzie: Du Cange, 6, 492 (termin połudn.-węg. i chorwacki).

⁶⁾ 1249 r., Haeusler, UOels, 48

⁷⁾ KWp. 192.

⁸⁾ ibd. 229; w r. 1253 występuje Jakób, *villicus Plocensis* KML., 21.

⁹⁾ por. W. Kierst, Wielkorządy krakowskie w XIV—XVI w., PH. 10, (1910), 6 nast.

¹⁰⁾ art. 29 (por. też 4: *włoder, daz ist der scheffer*).

¹¹⁾ KKKr. 13, 14; p. Grodecki R., Książęca włość trzebnicka, KH. 27 (1913), 17n.

opólnymi w. XIII, a wastaldjonami, pristaldami w. XI zachodzi ściśle, genetyczny związek. Jeśli zaś przypomnimy sobie charakter burgwardów zach.-słowiańskich, to nie będzie zbyt śmiałym twierdzeniem, że siedziby włodarzy w. XI—XII — i centra opolne w. XIII — to nic innego, jak *civitates* Geografa bawarskiego.

Poparcie tego wniosku znajdziemy także w innych jeszcze informacjach, mianowicie o kasztelanach w. XI. Jak wiadomo, sama nazwa *castellanus* powstała dopiero w w. XII¹⁾, jednak urząd istniał wcześniej i występuje u Galla, który stosuje termin: *comes*, *marchio*, nieraz nawet *princeps* lub *dux*²⁾. Chodzi o to, jakie terytorjum ten urząd obejmował. Gall używa podwójnej terminologii: z jednej strony mówi o *ducatus*, jako o terytorjum, którego centrum stanowi *sedes regni principalis*, i na którego czele stoi comes, jak np. Magnus we Wrocławiu; były to obszerniejsze terytoria, odpowiadające późniejszym dzielnicom (Śląsk, ks. krakowskie, sandomierskie, mazowieckie)³⁾. Obok tego »comites« rządzą też »prowincjami«; wiemy np., że po wypędzeniu Sieciecha Herman *cuiuslibet comiti, cuius provinciam visitabat, curiae responsionem et sollicitudinem commendabat*⁴⁾. Otóż nie mogły to być całe dzielnice⁵⁾, lecz mniejsze terytoria, wtedy bowiem Herman nie posiadał znaczniejszej części państwa, oddanej synom. Nadto wiemy, że przed bitwą wojska Krzywoustego ustawiały się »prowincjami«⁶⁾, nie były zaś one dzielnicami, albowiem Gall w innym miejscu wyraźnie mówi o odrębnych oddziałach z Gniezna, Poznania, Gieczy⁷⁾. Pozatem mówi Gall, że kiedy Krzywousty posiadał Kraków i Sandomierz, wtedy Sieciech w jego dzielnicy *in castellis... comites praeponerat*⁸⁾. Wreszcie, znamy takiego niewątpliwego komesa prowincjonalnego, mianowicie glogowskiego w r. 1109⁹⁾ i 1124¹⁰⁾ i gnieźnieńskiego w r. 1106¹¹⁾.

Z tych danych wynika, że w kronice Galla występują 3 jednostki, posiadające częściowo charakter administracyjny, częściowo

¹⁾ T. Wojciechowski, O Piaście i piaście, RHF. 32 (1895), 185. S. Smolka, Mieszko Stary, 120, 573. Z. Wojciechowski, Ze studjów, o. c. 66.

²⁾ Gall-Anonim, c. 1:9, 13, 16; 2:1, 4, 21, 44, 47, 49; 3:5, 19.

³⁾ ibd. 2, 4 (*Magnus Wrotislavensis; ducatus*); 2, 7 (Wrocław, Kraków, Sandomierz — *sedes regni principales*); 2, 13 (*ducatus Wratisl.*); 16 (Sandomierz i Kraków — *sedes regni principales*), 49 (*comes... Magnus, qui tunc Mazoviam regebat*).

⁴⁾ ibd. 2, 21.

⁵⁾ Jak sądzi Z. Wojciechowski, Ze studjów, 64.

⁶⁾ Gall, 3, 22: *quaeque provincia quam cohors armata*.

⁷⁾ ibd. 1, 8. ⁸⁾ ibd. 2, 16. ⁹⁾ ibd. 3, 8.

¹⁰⁾ Kosmas, 3, 56 (FF. rr. B., 2, 189).

¹¹⁾ ibd. 2, 38 (z opowiadania Galla wynika, że Kalisz i Łęczyca nie zależały od komesa gnieźnieńskiego).

administr.-polityczny i hierarchicznie ugrupowane: 1. najmniejsze terytorjum, znajdujące się pod władzą włodarzy (jednostka administracyjna), 2. »prowincja« (jednostka adm.-polityczna), 3. dzielnica (jednostka polityczna). Nietrudno dostrzec, że jeśli pierwszej jednostce odpowiada *civitas*-opole, to drugiej z kolei — terytorjum plemienne, które, jak to widzieliśmy na przykładzie Śląska, przechowało się w późniejszej ziemi. Dzielnice byłyby, jak zresztą przyjmuje się w naszej nauce, terytorjami dawniejszych większych organizacji państwowych, które nazwać można szczepowemi.

W ten sposób da się wyjaśnić genezę kasztelanij, obejmujących kilka opoli: były to pozostałości dawnych »prowincyj« Galla. Wydaje mi się, że już późniejszym procesem musiało być powstanie kasztelanij, które zamykały się w granicach jednego opola¹⁾. Sądzę mianowicie, że kasztelanja powstawała tam, gdzie się pojawiał gród, mający charakter wojskowy, przyczem dowódca grodu, z tytułu swego dowództwa, otrzymywał także kompetencje administracyjno-sądowe na terenie opola, w którym gród wzniesiono; związek jednak tego opola z dawniejszym centrum kasztelańskim nie zrywał się i pozostawał nadal w postaci takiego zwierzchnictwa, jakie posiadał kasztelan krakowski w kasztelanji brzeskiej, a sandomierski — w połanieckiej. Zobaczymy dalej, że taką zależność jednych kasztelanij od drugih, można obserwować i na innych także terytorjach polskich²⁾.

Wszystko, co wyżej powiedziałem, pozwala mi na ściślejsze sformułowanie, co to była ziemia. Krótko rzecz ujmując, było to dawne terytorjum plemienne, obejmujące w w. XII i XIII

¹⁾ Przedstawiony powyżej pogląd o związku kasztelanji z terytorjum opolnem eliminuje zasadniczo wpływ gospodarczy (istnienie majątku książęcego) na powstanie ustroju grodowego; ten czynnik wysuwał ostatnio Z. Wojciechowski, *Momenty*, 53—4, *Ze studjów*, 55 nast., zresztą — jak z ostatniej pracy wynika — tylko w odniesieniu do później kolonizowanych obszarów, któremi tutaj się nie zajmuję.

²⁾ Trudno oczywiście powiedzieć, czy kompetencje sądowe kasztelanów takich, jak brzeski, połaniecki etc. powstały równocześnie z założeniem grodu, czy też rozwinęły się później. Być może, że we wcześniejszej epoce, np. w w. XII, dowódcy grodów, znajdujących się w czołach opolnych, oprócz funkcj wojskowych wykonywali tylko administracyjne, jako zwierzchnicy włodarzy. W tem znaczeniu występują może grody, które wymienia bulla gnieźnieńska 1136 r. i które możnaby dlatego nazwać kasztelańskimi (np. Łekno, p. WI. Semkowicz, *Ród Pałuków*, o. c. 175; Żnin, p. niż.; Wolborz, p. moje *Władztwo biskupie*, 33 itd.). W każdym razie trzeba zwrócić uwagę, że zanik takiej kasztelanji (np. łekneńskiej) nie był równoznaczny z zanikiem opola, które nadal istniało (w tym samym związku terytorjalnym z »ziemią«); przykładem jest opole łekneńskie, które istnieje w XIII i nawet w XIV w. Fakt ten popiera znakomicie wyłuszczone w tekście poglądy.

kilka opoli (traktowanych jako jednostki administracyjne) lub odpowiadających im kasztelanij terytorjalnych i zależnych pod względem sądowym i administracyjnym od jednego, głównego grodu kasztelańskiego.

Wracając do opola, trzeba zaznaczyć, że jego charakter terytorjalny i stosunek do kasztelanji nie wyczerpują jeszcze kwestyj, związanych z tą instytucją. Aby przedstawić całokształt jej rozwoju, a nadto — co w tej pracy jest niemniej ważne, — poznać różnicę między cechami opola we wcześniejszym i późniejszym stadium rozwoju i uniknąć w ten sposób ewentualnych nieporozumień, postaram się przedstawić charakter opola właśnie w czasach późniejszych. Pominę oczywiście to, że nazwa opola w wielu wypadkach — drogą analogji — jest używana dla oznaczenia zwykłego sąsiedztwa, jak nieraz *vicinia* w źródłach występuje¹⁾. Chodzić mi będzie jedynie o te wypadki, kiedy opole występuje jako pewna jednostka w organizacji państwowej.

Zacznę tu od przywilejów książęcych, mianowicie od wyłączeń ze związku opolnego.

W r. 1243 Przemysł i Bolesław wielkopolscy postanawiają, że 5 wsi klasztoru miechowskiego (położonych w pobliżu Gniezna) mają być *excepte... in unam viciniam*²⁾. W r. 1277 Przemysł II stanowi, uwalniając wsie klasztoru lubińskiego od opoli, że wszystkie wsie klasztoru lubińskiego *habeant se pro una vicinia et solutione, si quod in eis everserit*³⁾. Ten sam książę w r. 1284 nadając szeroki immunitet posiadłościom komesa Tomisława z Szamotuł, m. in. nadaje i taki przywilej: *si sui* (t. j. Tomisława) *homines de villis suis in alienis villis seu alieno opole invicem duo fuerint occisi, penam sive culpam* ma otrzymać Tomisław⁴⁾.

¹⁾ W Małopolsce występuje grupa wsi, sąsiadujących ze sobą i nazywanych osadą; (p. KKKr. 14, r. 1224; KT. 74, r. 1354, dok. sfalsz. w w. XV); podobnie i na Mazowszu w w. XV. (T. Lubomirski, *Księga ziemi czerskiej*, 1879, 68 n.; K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecych*, 1922, 59 n.); termin ten jest ogólniejszy, występuje mianowicie i w Czechach w w. XII—XIII (por. J. Lippert, *Sozial-Geschichte Boehmens*, 1, 320, 365). Stosowana często do osady nazwa łac. *parochia* występuje także i w Wielkopolsce, ale tu nazywa się opolem, por. F. Piekosiński, *Wybór zapisek sąd. grodzkich i ziemskich wielkopolskich*; 1, (1902), 64, r. 1400; 166, r. 1401, Lekszycki, 2, 33, r. 1390; ibd. 2, 2357, r. 1399, ibd. 1, 3058, r. 1399; ibd. 1, 2317, r. 1397 i 2792, r. 1398 itd.; p. też J. K. Kochanowski, *Księgi sąd. brzesko-kujawskie*, 35, r. 1418; 2408, r. 1421.

²⁾ KWp. 238.

³⁾ KWp. 469; por. też falszyfik 1242 r. ibd. 236.

⁴⁾ KWp. 546.

Te informacje wskazują dobitnie, że wskutek wyłączenia z dawnego związku opolnego, opolem zaczęto nazywać wprost kompleks dóbr, znajdujących się w rękach jednego właściciela; wszystkie 3 przykłady wyraźnie o tym mówią, najdobitniej zaś ostatni (*in alienis villis seu alieno opole*). Podobne informacje z tej samej epoki znajdujemy w Małopolsce: w r. 1277 Bolesław Wstydlivy w dokumencie dla klasztoru koprzywnickiego rozróżnia dwa takie opola: *universasque villas fratrum prenominalas ab opole id est vicinia aliarum villarum eisdem conterminantium volumus esse absolutas*; nieco dalej jest mowa o sprawach karnych *in vicinia id est opole villarum dicte abbacie*¹⁾.

Otóż takie same opola spotykamy także w posiadaniu książęcem. W r. 1279 Przemysław wielkopolski wyłącza wieś Psarskie komesa Borka, leżącą pod Śremem, z kasztelanji i opola śremskiego i przyłącza do opola *de Drzonek*²⁾. To ostatnie znajduje się jednak w obrębie opola śremskiego, znanego już w r. 1136³⁾ — i nie ulega wątpliwości, że jako czoło opolne powstało później. Jest to wieś książęca, która w r. 1292 przechodzi w ręce prywatne⁴⁾. Otóż w związku z tem jest rzeczą ciekawą, że opola w drugiej połowie wieku XIII były ściśle związane z organizacją gospodarczą, przeznaczoną wyłącznie na potrzeby księcia. W falsyfikacie 1242 r.⁵⁾, który, jak to wynika z dok. 1277 r.⁶⁾, odtwarza stan prawny w. XIII, jest mowa o tem, że wół i krowa, którą książę (zgodnie z immunitetem 1277 r.) miał pobierać ze świeżo utworzonego klasztornego opola lubińskiego, była przeznaczona *pro usu nostre mense*. Podobnie Bolesław Pobożny w r. 1277 mówi, włączając wieś Górkę do opola gieckiego wzamian za Krerowo, przyłączone do opola kostrzyńskiego, że ją *loco superius dicte ville* (t. j. Krerowa) *ad nostros usus convertimus et utilitates*⁷⁾. Są to bardzo charakterystyczne wyrażenia, które pokrywają się z tem, co wiemy o organizacji gospodarczej specjalnych kluczów książęcych, przeznaczonych właśnie wyłącznie na potrzeby księcia. Znamy takie »dwory« książęce i ich organizację dzięki pracy prof. R. Grodeckiego⁸⁾, i wiemy, że właśnie one były specjalnie przeznaczone *mensae principis*⁹⁾. I słusznie prof. Grodecki przypuszczał¹⁰⁾,

¹⁾ KMp. 93. Trzeba dodać, że w czasach późniejszych opole nieraz oznacza wprost wieś, znajdującą się pod jednym właścicielem; por. np. KT. 73, r. 1354 (fals. w. XV): *vicinia cuiuslibet hereditatis* (t. j. opata lub szlachty); F. Piekosiński, Wybór, 64, r. 1400; 166, r. 1401; Lekszycki (cyt. w przyp. 1 na str. 13).

²⁾ KWp. 486. ³⁾ p. niż., str. 46. ⁴⁾ KWp. 682.

⁵⁾ KWp. 236. ⁶⁾ ibd. 469. ⁷⁾ ibd. 465.

⁸⁾ Książęca włość trzebnicka, o. c. KH. 27, 1 nast.

⁹⁾ ibd. 12. ¹⁰⁾ ibd. 17.

że organizację włości książęcych, jakie znamy w w. XIII, przystosowano wprost do organizacji opolnej. Przykłady, które powyżej przytoczyłem, są tego najlepszym dowodem (np. Giecz). Można je jeszcze pomnożyć: o związku genetycznym późniejszych chronologicznie dworów książęcych z opolami świadczy fakt, że urząd włodarza — pierwotnie niewątpliwie opolny — spotykamy w czasach późniejszych także i w dworach; taki włodarz występuje np. w Dłusku, »dworze« Bolesława Pobożnego¹⁾ i Przemysła II²⁾ oraz w Pyzdrach³⁾.

Jako »dwory« — owe późniejsze opola nie mają już charakteru terytorjalnego; wsie, należące do takiego opola, są rozrzucone na pewnem terytorjum (nieraz starego opola⁴⁾); łączy je wspólna zależność własnościowa i przynależność do jednego centrum gospodarczego.

Istnieją więc — już w 2-iej poł. w. XIII — 2 niejako typy opola: jeden starszy, terytorjalny, stanowiący jednostkę administracyjno-gospodarczą⁵⁾, i drugi — późniejszy — będący jednostką tylko gospodarczą. Przy badaniu najdawniejszych podziałów administracyjnych te 2 odrębne typy należy zawsze wyróżniać. W pracy niniejszej nieraz wypadnie ten podział stosować⁶⁾.

Po tych przydługich może, lecz, jak mi się zdaje, niezbędnych uwagach, przejdę do omówienia metody, zapomocą której postaram się ustalić terytorja owych najstarszych ziem, względnie ich granice. Co do tych ostatnich, to z góry muszę się zastrzec, że stosując termin »granica«, niezawsze mówię o idealnej linii granicznej, która, jak wiadomo, w stosunkach pierwotnych nie występuje, jako że granicami wtedy były obszary leśne, puszcze, często rozlewne rzeki, błota

¹⁾ KWp. 331 (r. 1253), 603, (r. 1262) 420, (r. 1266) i t. d.

²⁾ KWp. 500, (r. 1281).

³⁾ KWp. 821, (r. 1299); p. też Grodecki, o. c. 17—18.

⁴⁾ por. np. związek wsi Urnieszewa z Dłuskiem, KWp. 500, (r. 1281).

⁵⁾ Dodać tu muszę, że przetrwał on aż do w. XIV i XV; z ksiąg sądowych wiemy np. o istnieniu w tej starej postaci opola Iekneńskiego, keyńskiego (p. W. Semkowicz, Ród Pałuków, 177), przemęckiego (p. F. Piekosiński, Wybór, 773, r. 1404; 954, r. 1405; 1345, r. 1409) i chojnickiego (albo radzimskiego, p. niż. str. 49).

⁶⁾ Tutaj muszę dodać, że takim opolem — włością książęcą była *provincia* zrazimska z r. 1252 (KWp. 301); w r. 1239 książę prowadzi tu jakąś działalność gospodarczą, kupując *Welnę circa Zrazim* (KWp. 595); sam Zrazim przechodzi w ręce rycerskie w r. 1257 (ibd. 364); nadto do księcia należały tu Żerniki 1298 (ibd. 801), przedtem własność arcybiskupstwa według bulli 1136 r. — Prócz tego opolem była Chocicza 1272 r. (KWp. 449), Drzechcza w r. 1319 (KWp. 1014).

i bagna¹⁾. Tak też pojmuję granicę, jeżeli chodzi o czasy pierwotne. Ale skoro będziemy mieli do czynienia z w. XII i XIII, trzeba będzie zwracać uwagę na to, czy nie pojawia się już wtedy granica idealna. Jakoż okaże się, że na obszarach silniej osiedlonych taka granica istniała, a nawet mogła istnieć wiele wcześniej, niż w w. XII. Niestety, wobec braku źródeł z przed XII w., niezawsze można zbadać te wcześniejsze etapy, choć, być może, badania archeologiczne i etnograficzne niejedno z czasem będą mogły oświecić. Jako historyk, ograniczam się, z bardzo nieznaczniemi wyjątkami (np. na Śląsku) do źródeł pisanych. Rezygnując więc nieraz (z konieczności) z dokładnego ustalenia granicy ziemi, będę się starał określić jej zasięg terytorjalny, widząc w nim, zgodnie z tem, co wyżej uzasadniałem, ślad pierwotnego obszaru plemiennego.

Ziemię i jej obszar ustalą zapomocą szeregu kryterjów. Najważniejsze — to oczywiście bezpośrednie informacje źródłowe o kasztelanjach, opolach etc. Naturalnie, niezawsze one wystarczają. Są jednak i inne środki metodyczne. Jak się okaże na przykładzie stosunków śląskich, pierwotne terytorja plemienne są podstawą dla podziałów dzielnicowych jeszcze w w. XIII. Tym podziałom poświęcam też szczególniejszą uwagę, omawiając je bliżej przy poszczególnych terytorjach.

Obok tego, ważnym środkiem pomocniczym stały się granice powiatów i ziem w. XVI, wykreślone na podstawie ksiąg poborowych, wydanych przez A. Pawińskiego w »Źródłach dziejowych«²⁾. Do zastosowania tego kryterjum nakłoniła mnie z jednej strony ogólna zasada retrogresywnych badań geograficzno-historycznych, z drugiej zaś wyniki cytowanej już wyżej pracy A. Sedlačka, który badając »kraje« czeskie w. XVI, ustalił, że powstały one już w pierwszych okresach istnienia państwa czeskiego, sięgając niejednokrotnie czasów plemiennych. Granice powiatowe wyzyksałem w ten sposób, że starałem się zawsze zbadać, kiedy powstały i sprawdzałem je zapomocą bezpośrednich wiadomości źródłowych,

¹⁾ p. H. F. Helmolt, Die Entwicklung der Grenzlinie aus dem Grenzsaume im alten Deutschland. Hist. Jahrb., 17 (1896), 235 nast., 243 i passim. O Junghaus, Der Fluss in seiner Bedeutung als Grenze zwischen Kultur und Natur-Völker, 1899.

²⁾ Materiał drukowany w. XV (mianowicie dyplomy, księgi sądowe etc.) wyzyksałem wszędzie, gdzie był on potrzebny. Jednak dla wykreślenia granic wszystkich powiatów, a nawet tych, do których się odnosi, jest on niekompletny. Zużytkowanie zaś materiału rękopiśmiennego (ksiąg sąd. w. XV) byłoby pracą nieproporcjonalnie wielką w stosunku do celu, dla którego trzeba było przedstawić granice powiatowe. Jestto zresztą — jak wiadomo — zadaniem prac »Komisji Atlasu Historycznego« Polskiej Akad. Umiej. i Towarzystw Naukowych.

informacji o granicach dzielnicowych itd. Prócz tego wykreśliłem na załączonej mapie granice archidjakonatów z w. XIII dla djecezji poznańskiej na podstawie dok. 1298 r.¹⁾, z w. XIV dla djecezji krakowskiej, wrocławskiej i wrocławskiej na podstawie rachunków kolektorów papieskich, z w. XVI dla djecezji gnieźnieńskiej²⁾; granice archidjakonatu czerskiego wyznaczyłem na podstawie pracy Łukaszevicza³⁾, przyczem sprawdzałem, czy i o ile pokrywały się one z granicami politycznymi. Zaznaczyć tu muszę odrazu, że archidjakonatów nie utożsamiam z ziemiami⁴⁾, chodzi mi tylko o ich granice, które zestawiam z innymi informacjami. Jedną ważną okoliczność podkreślam, że podział kościelny na naszych ziemiach oparł się na zrębie organizacji polityczno-administracyjnej; klasycznym dowodem jest bulla 1136 r., która obszar djecezji gnieźnieńskiej wyznacza zapomocą jednostek administracyjnych, mianowicie kasztelanij. Charakter terytorjalny tych ostatnich wynika ze słów samej bulli, jak to stwierdził prof. Wł. Semkowicz⁵⁾, i dowodzi, że już w w. XII organizacja kościelna posiadała granice takie same i te same, co i organizacja administracyjna⁶⁾.

Poza bezpośrednimi informacjami źródłowymi o granicach i rozmiarach kasztelanij, djecezji etc., wyzyksałem dla Wielkopolski także informacje bulli 1136 r., której wiadomości o wsiach, położonych *circa* danego grodu, dotyczą, jak udowodnił K. Potkański⁷⁾, przyna-

¹⁾ KWp. 770.

²⁾ Granice wykreśliłem bezpośrednio na podstawie źródeł na mapach generalnych, poczem przenieśliem je na mapy, załączone przy niniejszej pracy. Źródła cytuję w tekście rozprawy; najważniejszymi były: rachunki kolektorów (1325—7); Liber beneficiorum Długosza, Liber benef. Łaskiego; różnice biegu granic w epokach wcześniejszych omawiam w tekście.

³⁾ Krótki opis historyczny kościołów parochialnych etc. w dawnej djecezji Poznańskiej, t. 4. 1858—63.

⁴⁾ Tak, jak i w Czechach, (p. Fr. Hrubý, Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X do konce XIII st., ČCH. 22, 1916, 265 n., 277), archidjakonat mógł obejmować kilka ziem.

⁵⁾ Ród Pałuków, 175.

⁶⁾ W badaniach poniższych pomijam dekanaty, gdyż powstały one conajwcześnie w końcu w. XIII (Wł. Abraham, Organizacja Kościoła w Polsce do poł. w. XII, 1893, 165—6). Zwrócić muszę uwagę, że jeszcze w w. XV dekanaty ulegały bardzo silnym zmianom terytorjalnym, czego dowodem jest np. porównanie dekanatów w arch. kruszwickim i wrocławskim w w. XIV i XVI. Zastrzeżenie to jest tem ważniejsze, że np. w bisk. poznańskim, gnieźnieńskim i plocckim granice dekanalne możemy wykreślić dopiero dla w. XVI i XVII. O tych zmianach p. Acta iudicii eccl. Ploc. (Mon. m. aevi hist. 18), 141, N 300, r. 1509: *Distinctio nova decanatum in diocesi Plocensi et pristinae amplitudinis limitatio*.

⁷⁾ Opactwo na Łęczyckim grodzie, RHF. 43 (1902), 99—100.

leżności administracyjnej tych wsi¹⁾. Pozatem gdzieś zwracałem uwagę na osady, których nazwy wskazują na charakter pograniczny i które dlatego podał na mapie; są to mianowicie osady takie, jak: Przysieka, Przesieka²⁾, oraz Słup, Słupia, Słupca i pod.³⁾

Co się tyczy map, to są one podstawową częścią niniejszej pracy. Do niej dostosowałem konstrukcję pracy, tak, aby czytelnik najłatwiej znalazł w niej informacje, dotyczące treści map. Oparłem się zatem na podziałach w. XVI — jako najbardziej znanych — i najlepiej na mapie występujących, dzieląc pracę na rozdziały według poszczególnych podziałów lub ich grup — i odstępując od tej zasady w kilku zaledwie wypadkach, uzasadnionych bliżej w odnośnych miejscach pracy. W badaniach swych objąłem teren Polski piastowskiej w granicach etnograficznych, z okresu przed podbojami Bolesława Krzywoustego w początkach w. XII. Z tego powodu nie zostały opracowane ziemie pomorskie. Również nie zająłem się terytoriami o przejściowym etnograficznie charakterze, np. ziemią lubuską lub chełmińską, temwięcej, że są one oddawna opracowane (pierwsza przez Wohlbrücka i Niessena, druga — przez W. Kętrzyńskiego); ograniczyłem się do przedstawienia tych ziem na mapie na podstawie powyższych opracowań.

I. Wielkopolska.

1. Powiat gnieźnieński.

Według wykazu bulli gnieźnieńskiej z 1136 r., na terytorjum powiatu znajdujemy tylko 2 grody kasztelańskie: Gniezno i Ostrów. Na ściślejszy ich związek ze sobą wskazuje łączność djecezjalna (w bulli 1136 r.) oraz podziały dzielnicowe między Przemysłem a Bolesławem Pobożnym w r. 1249⁴⁾ i 1253⁵⁾, a także w r. 1312 między

¹⁾ Tekst bulli 1136 r.: S. Krzyżanowski, Monumenta Poloniae Palaeographica (1907), tabl. 2. Zarzuty przeciw autentyczności bulli podniósł E. Ottenthal w Mitteilungen d. Instit. f. Oester. Gesch., 38 (1918), 336; zwracają się one jednak tylko przeciw formalnej stronie bulli i treści nie dotyczą. Nie kwestjonują także czasu jej powstania.

²⁾ Por. C. Grünhagen, Der schlesische Grenzwald (preseca). ZVGSchl. 12. — J. W. Schulte, Die Preseca. CDS., 14. (Liber fund. episc. Vratisl.) XXX n.

³⁾ Były to strażnice pograniczne, tak jak na Rusi Stolpie, Stolpy i pod., por. S. Cercha, Gdzie znajdowały się grody Czerwieńskie. Litwa i Ruś, 3 (1912), 32, 34 i n. W tekście pracy to kryterjum stosowałem wyjątkowo; na mapie zestawiam ogół tych osad (na podstawie SG. 10, 849—62; KBP. 2, 217—18; KZW. 2, 316) dla ilustracji i dla ewent. badań nad organizacją wojskową.

⁴⁾ MPH. 3, 15.

⁵⁾ W r. 1257 (25. IV) Bolesław, posiadający Gniezno, sprzedaje wieś Je-

synami Henryka głogowskiego¹⁾. Granicę między kasztelaniami trudno dokładnie określić; w każdym razie do Gniezna należały wsie: 1136 Dębica; 1295 Woźniki²⁾; do Ostrowa zaś: Jezierce³⁾ oraz Jerzykowo⁴⁾.

Na północy powiatu spotykamy się z prowincją żnińską, niejednokrotnie już opracowywaną i omawianą w naszej literaturze historycznej⁵⁾. Tutaj należałoby się zająć najpierw sprawą stosunku Żnina do Gniezna t. j. zbadać, czy i on nie wchodził w skład ziemi gnieźnieńskiej. Poglądy dotychczasowe zaliczają go wprawdzie do odrębnej ziemi pałuckiej, której pierwotnym ośrodkiem było Łekno, jednak sprawa nie przedstawia się dość wyraźnie. Omówię ją też poniżej, w rozdziale o powiecie kcyńskim, gdzie zajmę się również sprawą stosunku Żnina do Gniezna. Narazie ograniczę się do ustalenia granicy kasztelanji gnieźnieńskiej i opola⁶⁾ żnińskiego.

Granicę południową tego ostatniego, a północną kasztelanji gnieźnieńskiej, wyznaczają wsie, leżące w prowincji żnińskiej (własności, jak wiadomo, arcybiskupów gnieźnieńskich) w 1136 r.; są to mianowicie: Chomiąża, Mościszewo, Pniewy (leżące na pld. od poprzedniej wsi), Świeprawice⁷⁾ (dziś nie istnieją; były położone nad Gąsawą, około Łysinina), Łysin, Grochowiska, Żerniki. W czasach późniejszych — w szeregu dokumentów w. XIV — dystrykt żniński ma wyznaczone obszerniejsze granice; zaliczano bowiem do niego Cotuń (r. 1330)⁸⁾, Szczepanowo i Budziszewo (1345)⁹⁾, Lutkowo pod Pakością (1357)¹⁰⁾, Parlinek (1368)¹¹⁾. Jednak pojęcie dystryktu, stosowane w powyższych dokumentach, wystawianych wyłącznie przez arcybiskupów gnieźnieńskich lub członków kapituły gnieźnieńskiej, nie ma znaczenia administracyjnego, lecz gospodarcze t. j. klucza dóbr. Dowodzi tego dokument, wystawiony przez władzę świecką, mianowicie króla Kazimierza Wielkiego z r. 1357¹²⁾, gdzie Cotuń i Lubez są zaliczone do dystryktu gnieźnieńskiego. Lubez zresztą już w r. 1326 występuje na terytorjum gnieźnieńskim¹³⁾, a jeszcze w drugiej po-

zierce, położoną w kasztelanji ostrowskiej, KWp. 355; według Kroniki wielkopolskiej dostał Bolesław w r. 1253 m. in. Pobiedziska i Klecko, MPH 2, 571.

¹⁾ KWp. 952 (do działu gnieźnieńsko-oleśnickiego należą Pobiedziska).

²⁾ ibd. 736.

³⁾ p. wyż. 18 przyp. 5.

⁴⁾ ibd. 180, r. 1235 (w dokumencie Vekne; por. uwagi I. Zakrzewskiego, ibd., 4, str. 378, przyp. 2).

⁵⁾ por. S. Zakrzewski, Ze studjów nad bullą 1136 r. RHF. 43, 25 nast. Wł. Semkowicz, Ród Pałuków, 179 n. Z. Wojciechowski, Momenty, 21—29.

⁶⁾ A raczej też kasztelanji, p. niż. str. 26.

⁷⁾ Także w r. 1265, KWp. 414.

⁸⁾ ibd. 1108.

⁹⁾ ibd. 1238 i 1239.

¹⁰⁾ ibd. 1354.

¹¹⁾ ibd. 1604.

¹²⁾ ibd. 1354.

¹³⁾ UVis. 294.

łowie w. XIV w granicach tego ostatniego leżą: Szczepanowo¹⁾, Ryszewo²⁾, Budziszewo³⁾. Ciekawa jest wiadomość dokumentu 1357 r., że świeżo wykarczowane pola wsi Mościszewa, Osinina i Świeprawie leżą *in districtu Gneznensi*⁴⁾. Dowodem, że istotnie termin »dystrykt« w wyżej cytowanych dokumentach kościelnych oznaczał klucz, jest to, iż szereg wspomnianych osad dopiero w w. XIV jest nabyty przez arcybiskupów gnieźnieńskich⁵⁾.

Słowem granica w. XII biegła zapewne tak, jak ją wyznaczają wsie żnińskie z r. 1136. Przesunięcie się jej w czasach późniejszych (zapewne w w. XV) do granicy powiatowej, przedstawionej na mapie, było więc wynikiem ekspansji gospodarczej arcybiskupów gnieźnieńskich. Ta ekspansja była ułatwiona i umożliwiona wskutek tego, że ciągnął się tutaj (po jednej i drugiej stronie granic powiatu w. XVI), pas leśny, od Wełny i jeziora rogowskiego aż po Noteć⁶⁾. Ten pas lasu, bardzo szeroki miejscami (zwłaszcza nad Wełną), istnieje i dzisiaj, zaś jego rozmiary w czasach dawniejszych dobrze się uwiidoczniają na mapach z pocz. XIX stulecia⁷⁾. Wydaje mi się, że ów pas⁸⁾ stanowił pierwotną — z przed XII w. — granicę półn. kasztelanji gnieźnieńskiej.

Dalej w kierunku zachodnim — granicę kasztelanji gnieźnieńskiej stanowiła albo Wełna (jak w w. XV⁹⁾, albo też znowu pas lasów, stanowiący przedłużenie granicy z opolem żnińskim¹⁰⁾. Granice tych lasów (i być może zarazem granice kasztelanji gnieźnieńskiej) wykreślają 2 przysieki, położone na wschód od Kłęcka¹¹⁾.

¹⁾ KWp. 1459 (r. 1361).

²⁾ KWp. 1621 (r. 1370); 1932 (r. 1394).

³⁾ ibd. 1698 (r. 1374). ⁴⁾ ibd. 1354.

⁵⁾ Cotań w r. 1325 (KWp. 1052); Miecierzyn (koło Lubcza) w roku 1320 (ibd. 1022).

⁶⁾ Na kolonizację tego lasu wskazuje wyraźnie wiadomość o *novalibus* wsi Mościszewa, Osinina i Świeprawie w r. 1357 (KWp. 1354).

⁷⁾ Np. na mapach Engelhardta, Schröttera, Gilly'ego i in.

⁸⁾ Granicą pld. tego lasu jest linja osadnictwa w. XII (Pałędzie, KWp. 11 i Wszedzin, dokument 1065 (?) r. t. j. zapewne 1143—1148) i dalej na zachód do Wełny (nieco na pld.-wschód od Pyszczyzna); na pld.-wschód — do Pakości. Granica pld. biegłaby tak, jak granica prow. żnińskiej w w. XII, wraz z Gąsawą (r. 1145, KWp. 11) i Chomiążą trzemeszeńską (r. 1224, KWp. 2024).

⁹⁾ Długosz, Hist. Pol. 1, 20; por. W. Semkowicz. Ród Pałuków, 173.

¹⁰⁾ Do tego ostatniego należą Żerniki w r. 1136; na terytorjum żnińskim leżał prawdopodobnie Zrazim, p. niż. str. 27. Lasy, których resztki jeszcze dziś istnieją, ciągnęły się aż po granicę diecezjalną, tak szeroko mniej więcej, jak na wschód od Wełny.

¹¹⁾ Przysieka, prf. Sokolniki, KBG. 39, 102 (występuje już w r. 1272); KZW. 2, 206; Przysieka, prf. Modliszewko, niegdyś część Dębłowa, występuje w r. 1243, KBG. 39, 102 i KZW. 2, 206.

Pewne trudności występują przy określeniu granicy północno-zachodniej. Do kasztelanji rogozińskiej, związanej przy podziałach z Poznaniem¹⁾, należały wsie: Międzyzlesie²⁾ i Włokna³⁾. Prócz tego, posiadamy następującą wiadomość: w r. 1253 (20. V) Przemysł I dał klasztorowi lekneńskiemu Kaliszany, Toniszewo i Sienno, wyłączając je zarazem *de castellaniis, sub quibus antea fuerant constitute*⁴⁾. Kaliszany i położone obok nich Toniszewo mogły być wyłączone tylko z kasztelanji żońskiej. Wobec użycia liczby mnogiej: *castellaniis*, można przypuszczać, że Sienno zależało od innego grodu. Otóż tym grodem mogło być Gniezno albo Rogoźno, które z nich jednak? W tym czasie dopiero Bolesław i Przemysł przeprowadzają nowy podział Wielkopolski⁵⁾, nie można więc zastosować tu kryterjum podziałowego. Zwrócić jednak muszę uwagę na 2 okoliczności: 1-o, że Sienno leży w obrębie diecezji gnieźnieńskiej i 2-o, że tuż obok niego, ale na zachód, leży Przysieka, która wskazuje, że wtedy szła niegdyś granica. Wynikałaby stąd przynależność Sienna do Gniezna.

Ustalenie właściwej granicy zachodniej przedstawia się prościej. Trzeba przedewszystkiem podkreślić, że granica powiatowa pokrywa się całkowicie z granicą kościelną. Mamy ponadto dane, pozwalające na skontrolowanie jej dawnego pochodzenia. Mianowicie — jak wiemy — do kasztelanji rogozińskiej należała Włokna; do opola chojnickiego, które stanowiło terytorjum dawniejszej kasztelanji radzimskiej, należały: Worowo i Mieńkowo⁶⁾. Następnie znamy wsie, które na przełomie w. XII i XIII leżały w obrębie opola kostrzyńskiego; są to: Górka, Glinka (na pld. od poprzedniej), Ruszcza — wszystkie po stronie poznańskiej; jedynie Sanniki wkraczały (choć bardzo nieznacznie) na terytorjum ziemi gnieźnieńskiej⁷⁾. W granicach tej ostatniej znajdują się wsie, należące do kasztelanji ostrowskiej t. j. Jerzykowo i Jezierce. Nadto, jeżeli słuszne jest przypuszczenie co do Sienna, to w ziemi gnieźnieńskiej leżałby żreb tej wsi, mianowicie Szczodrochowo⁸⁾.

¹⁾ Przy podziale 1253 r. Rogoźno otrzymał Przemysł, por. KWp. 344, r. 1256.

²⁾ KWp. 615 (r. 1280).

³⁾ KWp. 1443 (r. 1360).

⁴⁾ ibd. 315. ⁵⁾ p. niż., str. 40—41.

⁶⁾ p. niż., str. 49.

⁷⁾ KWp. 29, (r. 1191) i 104, (r. 1218) oraz niż., str. 42, przyp. 8; zaznaczam, że wsie te wyznaczają zarazem granicę diecezjalną, gdyż dziesięcinami z nich rozporządzają biskupi poznańscy.

⁸⁾ KWp. 315, (r. 1253).

Dalej na pld. wschód wyznaczają granicę następujące osady: Targowa Górka, leżąca w r. 1272 w opolu gieckiem¹⁾; Opatówko, położone w r. 1257 w ziemi gnieźnieńskiej²⁾; Chocicza, w r. 1257 znajdująca się na terytorjum gieckiem³⁾ i w djecezji poznańskiej⁴⁾.

Jak biegła dalej granica, jest trudniej ustalić, gdyż granica administracyjna i kościelna rozchodzą się. Gozdowo jednak (na podstawie analogji z Opatówkiem⁵⁾, trzeba zaliczyć do ziemi gnieźnieńskiej. Także i Słupcę, leżącą (wraz z położonem na zachód od niej Skarboszewem) w diecezji gnieźnieńskiej w r. 1339⁶⁾ i wreszcie Kotunię⁷⁾. W związku z tem trzeba przyjąć, że i Koszuty, włączone w r. 1293 do kasztelanji łódzkiej⁸⁾, musiały leżeć przedtem w ziemi gnieźnieńskiej⁹⁾.

Bardzo trudne do ustalenia są granice ziemi gnieźnieńskiej na południe od jeziora powidzkiego¹⁰⁾. Sam Powidz należy do niej już w r. 1243¹¹⁾. W r. 1252 należy również do Gniezna wieś Ostrowite (kapitulne)¹²⁾. Nie wiemy natomiast, jak się sprawa miała z resztą terytorjum, objętego granicami powiatu z w. XVI.

¹⁾ KWp. 449.

²⁾ ibd. 360; w tym roku leży Opatówko w djec. gnieźn. (ibd. 348, 349); w r. 1364 wraz z Gozdowem zostało przyłączone do djec. poznańskiej, ibd. 1522. Do Opatówka więc granice polit. i kościelna pokrywały się.

³⁾ p. niż pow. pyzdrowski, str. 39.

⁴⁾ KWp. 896, (r. 1305): w w. XVI znajduje się Chocicza w djecezji gnieźnieńskiej. ⁵⁾ p. wyż. przyp. 2.

⁶⁾ KWp. 1192; ponieważ Słupca była własnością bpów poznańskich, trudno przypuścić, aby mogło tu nastąpić przesunięcie granicy na niekorzyść Poznania; zależności djecezjalnej Słupcy od Gniezna dowodzi też udział kanoników gnieźn. w tranzakcji, dotyczącej Słupcy w r. 1282, KWp. 517.

⁷⁾ Leży w djecez. gnieźn. w r. 1288, KWp. 630. ⁸⁾ UWp. 12.

⁹⁾ Dokument Bolesława Pob. z 15. V. 1253, KWp. 313, zatwierdzający darowiznę Koszut komesa Boguszy na rzecz Łądu, jest falsyfikatem, por. W. Rubczyński, Wielkopolska pod rządami synów Wład. Odonieca, Roczn. filarecki 1886, 255. Świadczenie odnosi się do roku 1261 i nast.; Herkenbold jest bowiem wojewodą kaliskim dopiero od r. 1257 (KWp. 354 i n.), zaś w r. 1253 wojewodą jest Janko (ibd. 310, 311, 322), który kasztelanję kaliską dostaje (na zamianę z Herkenboldem) w r. 1257 (ibd. 354 i n.); Maciej jest kasztelanem łódzkim w r. 1261 (ibd. 393) i 1264 (ibd. 411). Wyjaśnienie powyższe daje dlatego, że w połowie maja 1253 r. Bolesław jeszcze Gniezna nie posiadał (patrz niż. str. 40, przyp. 5) i gdyby dokument był autentyczny, trzeba by przyjąć zależność Koszut od Gieczy (Łąd odpada wobec dokum. 1293 r.).

¹⁰⁾ Na pln. i zach. od Powidza leżą w ziemi gnieźnieńskiej: Ostrowite prymasowskie w r. 1250 (KWp. 288), Wierzbiczany w r. 1357 (ibd. 1354), Makownica w r. 1399 (ibd. 1996).

¹¹⁾ KWp. 240; leży w posiadłościach Bolesława Pob., który nie posiadał kasztelanji łódzkiej.

¹²⁾ KWp. 299, dokument Przemysła, który nie posiadał kasztelanji łódzkiej.

Owo terytorjum jest bardzo ciekawe, stanowiła je bowiem (nie raz już w naszej historjografji omawiana) t. zw. ziemia zbarska¹⁾. Obszar jej wyznaczają następujące wsie: Marszewo, Gogolina²⁾, Budzisław, Kozuszkowo³⁾, Nieborzyn, Wójcin⁴⁾, Komorowo⁵⁾, Dankowo (obok Złotkowa)⁶⁾, Złotkowo⁷⁾. W r. 1362—3 występuje kasztelan zbarski, Andrzej⁸⁾. Nie wiemy, niestety, gdzie leżał Zbar⁹⁾. Jak wiadomo, klasztor trzemeszeński posiadał wieś zbarską i targowisko w niej z nadania Salomei, wdowy po Krzywoustym¹⁰⁾. Otóż jest rzeczą ciekawą, że na wyznaczonem przez powyżej wymienione osady terytorjum zbarskiem, klasztor trzemeszeński posiada w w. XIV jedną tylko wieś, mianowicie Wtorek, leżącą *in castellania Landensi* i w opolu wiśniewskim¹¹⁾. Zwrócić tu muszę uwagę na jeden szczegół: w dokumencie Humbalda 1147 r. dar Salomei zapisano tak: *in Zbar forum cum villa*¹²⁾, co nasuwa analogję z wyrażeniem bulli 1136 r.: *villa in Zrem que Dolzco nuncupatur*, gdzie »Śrem« oznacza terytorjum śremskie. Być może, że owa wieś nadana *in Zbar* też się nazywała Zbarem¹³⁾, ale w takim razie należałoby przypuścić, że poza wsią i targowiskiem coś jeszcze w owym Zbarze pozostało (gród, dwór książęcy?)¹⁴⁾. Byłby więc Zbar czołem opola, co

¹⁾ Wobec nieraz stosowanej terminologii: *terra* (= ziemia) w odniesieniu do terytorjum zbarskiego (por. W. Semkowicz, Ród Pałuków, 174) zaznaczam, że jest ono nazywane w źródłach: *districtus* (KWp. 1293, 1339, 1822) lub *territorium* (ibd. 1293, 1396) i raz jeden w r. 1448 nazwane jest *terra*, UVis. 508.

²⁾ KWp. 1923, (r. 1350): *in Marssovycza sita in districtu Czabrz...* (dalej 5 wsi pod Czerniejewem) *...et in Gogolina, iacenti in Czabrz territorio*.

³⁾ ibd. 1339, (r. 1356).

⁴⁾ ibd. 1396, (r. 1359).

⁵⁾ ibd. 1822, (r. 1384); w dokumencie tym wyliczono: *Malinecz, Gossławska nola, et ...Komorowo Dirskonis in districtibus Conynensi et Dzbarzensi situatas*; ponieważ dwie pierwsze wsie leżą na niewątpliwem terytorjum konińskim, więc tylko Komorowo można wiązać z ziemią zbarską.

⁶⁾ KWp. 5, 392, (r. 1424): (*in districtu Gneznensi in Dzbarz*).

⁷⁾ UVis. 508, (r. 1448).

⁸⁾ KWp. 1467, 1481, 1500.

⁹⁾ Ks. Kozierowski uważa, że jest to Targowisko pod Wielatowem; opiera się na wiadomości dokumentu 1145 r. (KWp. 11), że w Zbarze jest *forum*; ale to przecież nie może być podstawą dla identyfikacji; p. KZW. 2, 532.

¹⁰⁾ 1145 (KWp. 11): *villam ...Cebaz cum foro*; 1147 (ibd. 15): *in Zbar forum cum villa*.

¹¹⁾ KWp. 1504, (r. 1363); 1589, (r. 1368).

¹²⁾ Podczas gdy w innych wypadkach dokument *in* nie podaje, np. *villa Quetissov cum foro... Wasnov forum cum villa...*

¹³⁾ Tak właśnie w dokumencie 1145 r.; ponieważ jednak dokument nie zachował się w oryginalnej, więc być może, że wkradły się błędy; cyt. w przyp. 10 ustęp mógł brzmieć: *villam in Cebaz cum foro*.

¹⁴⁾ Czy nazwa osady Wtorek nie jest w związku z dniem targowym? W takim razie byłaby to pozostałość po targowisku, nadanem przez Salomeę.

się dość dobrze wiąże z informacjami w. XIV o terytorjum zbarskiem. W związku z informacją roku 1363 sądziłbym też, że to dawne czoło opolne zostało zastąpione przez Wiśniewo. Przypuszczenie to poprzeć może okoliczność, że wszystkie bez wyjątku wiadomości o terytorjum zbarskiem od chwili pojawienia się w źródłach opola wiśniewskiego (t. j. od r. 1363) spotykamy tylko w dokumentach, wystawianych przez arcybiskupów gnieźnieńskich w sprawach administracyjno- lub gospodarczo-kościelnych; natomiast wiadomość o opolu wiśniewskim znajdujemy w dokumencie sędziego kaliskiego, a więc władzy świeckiej. Być może więc, że w kancelarii arcybiskupiej używano nazwy tradycyjnej, która przetrwała przez dłuższy okres czasu. Podkreślam też, że po r. 1363 kasztelanowie zbarscy już nie występują.

Wiadomość o przynależności administracyjnej Wtorku ma duże znaczenie dla ustalenia zależności Zbaru od istniejących w w. XII—XIV grodów kasztelańskich. Skoro bowiem Wtorek (i oczywiście Wiśniewo) leżał w kasztelanii łódzkiej, to również w obrębie tej ostatniej musiała leżeć Gogolina, jak to z mapy wyraźnie wynika; ponieważ zaś Gogolina w r. 1350 występuje na terytorjum zbarskiem, zatem i to musiało się znajdować w kasztelanii łódzkiej¹⁾. Potwierdza to całkowicie informacja, że w r. 1386 Daniszewo²⁾ leży *in districtu Conynensi*³⁾.

Wszystko to wskazuje, że część powiatu gnieźnieńskiego, położona na pld.-w. od jeziora powidzkiego, pierwotnie należała do kasztelanii łódzkiej. Wyjątek stanowi tylko obszar, położony w okolicach wsi Ostrowite, która, jak to wyżej wspomniałem, leżała w r. 1252 w granicach ziemi gnieźnieńskiej. Granica tej ostatniej biegła zatem na zachód od linii: Komorowo — Budziszław⁴⁾.

¹⁾ Gdyby nawet Wiśniewo nie zastąpiło Zbaru, co jednak wyłącznie na podstawie mapy wydaje się nieprawdopodobne.

²⁾ Osada znikła; w w. XVI została włączona do Wilczyna, KZW. 1, 152.

³⁾ KWp. 1850; Konin jako ośrodek administracyjno-sądowy zastąpił Łąd; por. niżej pow. koniński, str. 34.

⁴⁾ Nie brałem w powyższych rozważaniach pod uwagę granicy dekanalnej w. XVI, jak to czynił I. Zakrzewski, KWp. 4, str. 378., bo niema żadnych podstaw do identyfikacji dekanatu zbarskiego z terytorjum zbarskiem (co najwyżej możemy stwierdzić, że zgodna jest granica dekanatu z pierwotną granicą ziemi gnieźnieńskiej na linii Komorowo-Budziszław). Nie potrafię wyjaśnić, w jaki sposób i dlaczego doszło do włączenia opola zbarskiego do powiatu gnieźnieńskiego. Pierwszy ślad tego spotykamy w r. 1357, kiedy Siedlimowo jest wymienione wśród posiadłości arcybiskupstwa, leżących w ziemi gnieźnieńskiej (KWp. 1354). W r. 1424 Dankowo leży *in districtu Gneznensi in Debarz* (cyt. wyżej, str. 23, przyp. 6), choć jeszcze w r. 1431 występują oddzielnie: *districtus* zbarski i gnieź-

Wschodnią granicę dawnej ziemi gnieźnieńskiej wyznaczają dokładnie granice: powiatowa i diecezjalna, wzajemnie się pokrywające. Jest to granica bardzo dawna, jak to słusznie stwierdził I. Zakrzewski¹⁾. Już w w. XII posiadamy informacje o wsiach, które leżały w państwie Mieszka Starego; są to mianowicie osady, występujące w dokumencie tego księcia z r. 1145 dla Trzemeszna: Wielatów ze źrebiami: Siedlikowo (dzisiejsze Siedluchno), Mysłakowo (dzisiejsze Mysłatkowo), Robakowo (osada znikła pod Kamieńcem) i Kamieniec. Po stronie kujawskiej wyznaczają tę granicę: Bielsko²⁾, Skulsk³⁾, Bronisław i rz. Kwieciszownica⁴⁾, dla w. XII Kwieciszów, jak to wynika z dokumentu trzemeszeńskiego 1145 r., gdzie osada ta leży na pograniczu dzielnicy wielkopolskiej Mieszka Starego i mazowiecko-kujawskiej Bolesława Kędzierzawego⁵⁾. Doliczyć też tu trzeba wieś Kryte, którą w połowie XII w. posiadał Bolesław Kędzierzawy⁶⁾. Dalej na północ — Pakość pierwotnie należała do Wielkopolski, w r. 1259 została zajęta przez Kazimierza Konradowica i pozostała już na stałe przy Kujawach⁷⁾.

nieński (KBG. 39, 238). W r. 1399 sprawami związanymi z Wilczynem zajmuje się sąd ziemski w Gnieźnie (Lekszycki, 2, 1296). Być może, iż owo włączenie do powiatu gnieźnieńskiego nastąpiło wskutek akcji kapituły gnieźnieńskiej, która tu posiadała szereg posiadłości (np. w r. 1357: Wójcin, Budziszław, Złotkowo, KWp. 1354).

¹⁾ KWp. 4, str. 368.

²⁾ UStrz. 8, (r. 1231).

³⁾ UStrz. 12, (r. 1249) i KP. 2, 217, (r. 1315).

⁴⁾ UStrz. 12, (r. 1249): *bronislawe cum lacu Lubessovo et medio fluvio, prout nostri ducatus* (t. j. Kazimierza kujawskiego) *gades exigunt, que Quecissownicza nuncupatur*. Sam dokument jest sfalszowany (pismo z końca w. XIV lub pocz. XV), celem jednak fałszerstwa nie było uposażenie (chodziło o utworzenie klasztoru męskiego w Strzelnie) i ta okoliczność pozwala nam bezpiecznie przyjąć powyższą wiadomość. Bronisław zresztą, jako własność klasztoru strzeln., występuje w autentycznym dokumencie Kazimierza z r. 1246, ibd. 11. Podkreślam tu istnienie w poł. w. XIII idealnej granicy (*medio fluvio*).

⁵⁾ T. Wojciechowski. Szkice historyczne XI w. KH. 31 (1917), 356, 368—9, niesłusznie twierdził, opierając się na tym właśnie dokumencie, że Kujawy zostały przyłączone do dzielnicy Bolesława dopiero po wygnaniu Władysława II; skoro bowiem spór o Kwieciszów załagodziła Salomea, zatem musiało się to stać przed jej śmiercią t. j. przed lipcem 1144 r. (Balzer, GP., 123), a temsamem przed wygnaniem Władysława. Dodać muszę, że część Kwieciszowa pozostała po stronie kujawskiej. KWp. 708, (r. 1293; ibd. 1536, r. 1365; ibd. 1354, r. 1357).

⁶⁾ por. dok. 1065 (?) dla Mogilna i moje uwagi: Początki biskupstwa płockiego w świetle fałszyfikatów mogilneńskich (1925); wieś Kryte leżała obok Kołudy W. (na z. od Ludziska), p. KZW., 1, 422—3.

⁷⁾ por. KWp. 4, str. 368; MPH. 2, 584.

2. Powiat kcyński.

Jest to terytorjum, określane w naszej historjografii nazwą Pałuk¹⁾. Występują tu początkowo (w r. 1136) dwa grody: Łekno i Żnin²⁾. Pierwszy został zczasem zastąpiony przez kasztelanję żońską (w w. XIII)³⁾, do której należały wsie: w r. 1232 Oporzyno (między Kaliszami a Żoniem) i znikła osada *Moclisov*⁴⁾; 1253 — Kaliszany i położone obok nich Toniszewo⁵⁾; 1311 — Pawłowo (pod Żoniem)⁶⁾. W w. XIV terytorjum żońskie występuje pod nazwą Pałuk; w ziemi pałuckiej w tym czasie spotykamy: w r. 1335 — Smogulec⁷⁾; 1361 — Krotoszyn (koło Grylewa)⁸⁾; 1364: Żoń, Grylewo, Gołańczę, Chojno, Jaktorowo⁹⁾; 1397 — Srebrnągórze¹⁰⁾; 1399 — Chomętowo i Gąbin¹¹⁾; wreszcie w w. XV. — Kozielsko, położone między Werkowem a Junczewem¹²⁾. Obok tego jednak utrzymała się aż do końca w. XIV nazwa opola łekneńskiego, do którego w r. 1252 przyłączono wieś Werkowo (należącą przedtem do »provincji« zrazimskiej)¹³⁾; w r. 1399 leży w opolu łekneńskim Jaktorowo¹⁴⁾. Ta ostatnia wiadomość wskazuje, że opole łekneńskie pokrywało się z Pałukami, tem samem zaś z terytorjum żońskim¹⁵⁾.

Druga część powiatu kcyńskiego, mianowicie opole żnińskie, zajmuje dość wyraźnie odcinający się obszar¹⁶⁾. W r. 1136 należa

¹⁾ Wl. Semkowicz, Ród Pałuków, 173 n.

²⁾ Ten ostatni uważam za kasztel. gród książęcy, stolicę opola (*provincia* 1136 r.). Opieram to na wiadomości kodeksu eugenjańskiego Kroniki Kadłubka o nadaniu Żnina arcybiskupowi gnieźni. dopiero przez Mieszka St. (por. Z. Wojciechowski Momenty, 21—2) oraz na nazwie 1234 r.: *castellatura Zne-gnensis*, KWp. 174. Dlatego też nie są słuszne przypuszczenia prof. S. Zakrzewskiego, Bulla, 55 i W. Semkowicza, o. c. 184, że terytorjum żnińskie było nadane przez Pałuków.

³⁾ Semkowicz, o. c. 175.

⁴⁾ KWp. 141 (niema tu zresztą mowy o kasztelanji, w dokumencie powiedziano: *pertinentes ad Zun*, a to mogło oznaczać związek gospodarczy np. z dworem książęcym. Pierwszy kasztelan żoński występuje w r. 1282, ibd., 514).

⁵⁾ KWp. 315: por. wyżej str. 21.

⁶⁾ KWp. 943.

⁷⁾ ibd. 1184.

⁸⁾ ibd. 1453.

⁹⁾ ibd. 1522.

¹⁰⁾ ibd. 1973.

¹¹⁾ ibd. 2008.

¹²⁾ Długosz. Hist. Pol. 1, 57.

¹³⁾ KWp. 301.

¹⁴⁾ Lekszycki 2, 1371.

¹⁵⁾ Prof. Semkowicz (o. c. 179) sądzi, że Żoń stanowił czoło odrębnego opola: otóż niewątpliwie było tu centrum dóbr książęcych, jednak nie można stwierdzić, czy było to opole w znaczeniu dawniejszem, terytorjalnem, nie zaś tylko gospodarczem. Zwrócić muszę uwagę, że dopiero w r. 1243 dostał Przemysł od arcybpa gnieźni. kościół w Żoniu (KWp. 239). Świadczy to, że książę niedawno przed tą datą zaczął organizować tu swój majątek.

¹⁶⁾ Terytorjalność opola żnińskiego udowodnił Z. Wojciechowski, Momenty,

do niego: Żerniki, Opole (dzisiejsze Junczewo)¹⁾, Sielec, Górzycy, Podolin, Dochanów, Brzezkorzystew, Chomętowo²⁾. Granicę południowo-wschodnią omówiłem już wyżej, jako granicę płn.-w pow. gnieźnieńskiego. Na wschodzie (o czem niżej) dochodziło to opole do Kujaw.

Co się tyczy innych jednostek administracyjnych, to występujące w w. XIII opole zrazimskie³⁾ uważam za organizację gospodarczą, która dla posiadłości książęcych zastąpiła dawny Żnin. Uzasadnienie tego przedstawiłem we wstępie do niniejszej pracy. Terytorjalnie opole to nie wykaczało na południe poza Wełnę; pierwotnie było objęte granicami opola żnińskiego⁴⁾.

Pozostaje wreszcie do omówienia jeszcze jedno czoło opolne, mianowicie Kcynia⁵⁾; występuje ona jako miejsce zjazdów książęcych już w początku w. XIII⁶⁾. O opolu słyszymy dopiero w r. 1399, należy wtedy do niego Smogulec⁷⁾. Czy Kcynia była i dawniej czołem opolnem — nie wiemy.

Należy teraz zająć się kwestją, czy t. zw. Pałuki obejmowały także Żnin? Inaczej mówiąc: czy to były dwie ziemie, czy też jedna, złożona z dwóch terytorjów grodowych? Wiemy, że w r. 1399 do Pałuk zaliczano wsie żnińskie: Chomętowo i Gąbin⁸⁾, nie rozwiązuje to jednak trudności, bo trzeba się liczyć z możliwością, że jest to świeże rozciągnięcie nazwy na terytorjum, przedtem nią nie objętej. Popierałby taką możliwość fakt, że obydwie te wsie leżały na samem pograniczu opola żnińskiego i właściwych Pałuk. Jak było dawniej, nie wiemy. Bulla 1136 nie daje tutaj wyraźnych wskazówek; wśród właściwych grodów Żnina nie wymienia (tylko Łekno), ale może dlatego, że zaraz po nich mówi o »provincji« żnińskiej, w obrębie której arcybiskup miał pobierać dziesięciny ze wszystkich wsi, znaj-

23 i przyp. 2. Niesłusznie tylko umiejscowił *Lestniz* bulli 1136 r. w okolicy Słupów, gdyż ks. Kozierowski, na którym się opiera, mówi o Leźnicy pod Słupcą w pow. konińskim (KZW. 1, 450). *Lestniz* pozostaje więc dalej nazwą nierozwiązaną.

¹⁾ KZW. 2, 100.

²⁾ W w. XIV ta granica wykazuje niewielkie odchylenia; wykaz wsi żnińskich z r. 1357 (KWp. 1354) nie posiada Podolina, ma zato Komorowo.

³⁾ por. W. Semkowicz, Ród Pałuków, 176—7.

⁴⁾ Świadczy o tem położenie Żernik, należących w r. 1136 do Żnina (p. też wyż., str. 15).

⁵⁾ W. Semkowicz, ibd. 178—9.

⁶⁾ Poraz pierwszy w r. 1223, KWp. 2024.

⁷⁾ Lekszycki, 2, 1371.

⁸⁾ KWp. 2008; na tej właśnie podstawie prof. Semkowicz zaliczał opole żnińskie do Pałuk (o. c. 179).

dujących się w opolu (nie tylko arcybiskupich)¹⁾. A zatem Żnin zajmowałby stanowisko równorzędne z Łeknem. Przypomnieć jednak trzeba, że i Ostrów np. zajmuje w bulli 1136 r. równorzędne stanowisko w stosunku do Gniezna, a jednak stanowi jedną z nim całość: ziemię gnieźnieńską. Informacje późniejsze również nasuwają wątpliwości. Z dokumentu Odonicza z r. 1224 można wnioskować, że książę ten, kiedy rozpoczynał układy pokojowe z ks. Władysławem Laskonogim w Keyni (w listopadzie 1223 roku) i kiedy występował jako władca Ujścia (i Nakła)²⁾, musiał posiadać na zajętem przez siebie terytorjum wieś Chomiążę, skoro ją (jako *violenter ablatam*) zwraca klasztorowi trzemeszeńskiemu³⁾. Tem samem zaś posiadał Żnin oraz Łekno. Wynikałoby stąd, że terytorjum to stanowiło wtedy jedną całość; znów jednak powstaje wątpliwość: wszak Odonicz przed zawarciem pokoju ze stryjem zdobywał owe terytorja w walce, stąd też jego zdobycze mogły być rozszerzyć się na ziemię, przedtem nie związane ściślej ze sobą.

Nie możemy zatem udowodnić, że Pałuki obejmowały opole żnińskie, że była to jedna ziemia, mająca swój ośrodek w Łeknie albo Żninie. Trzebaby wobec tego zapytać, czy ten ośrodek nie leżał poza granicami późniejszego powiatu kcyńskiego. Odpasć tu musi Nakło, jako gród pomorski, położony poza pierwotną granicą polsko-pomorską t. j. Notecią. Pozostaje — Gniezno.

Tutaj natrafiamy na pewne wiadomości, które są jednak zastanawiające. Prostu w szeregu źródeł spotykamy się z wyraźną zależnością Pałuk od kasztelanów gnieźnieńskich. Omówię je bliżej.

Zacznę od dwóch dokumentów Władysława Laskonogiego z r. 1208 i 1216, wydanych dla klasztoru łekneńskiego. Pierwszy dokument zatwierdza darowiznę rycerskiej wsi Turza (położonej nieco na zachód od Sielca i Junczewa) na rzecz klasztoru łekneńskiego⁴⁾. Otóż jest rzeczą charakterystyczną, że na tym dokumencie, poza patronami klasztoru, Pałukami, świadczy tylko dwóch dygnitarzy: wojewoda i kasztelan gnieźnieński (dokument jest wystawiony w Santoku!). W dokumencie 1216 r.⁵⁾, nadającym immunitet posiadłościom

¹⁾ Wsie rycerskie znamy już z r. 1145 i 1153 (Januszkowice, Jabłowo, Zachowów, Kaczkowo), KWp. 11 i 18.

²⁾ KWp. 2025.

³⁾ KWp. 2024; jest to Chomiąża, położona w pobliżu Gąsawy. O wypadkach tego czasu p. A. Kłodziński, Stosunki Laskonogiego z Odoniczem. Księga pam. ucz. Uniw. Jagiell. (1900), 132. St. Zachorowski, Studja do dziejów w. XIII, RHF. 62 (1920), 154.

⁴⁾ KWp. 63.

⁵⁾ KWp. 87.

klasztornym łekneńskim (zgrupowanym, jak wiadomo, na Pałukach)¹⁾ i wystawionym w Poznaniu, znów występują: wojewoda i kasztelan gnieźnieński, a prócz nich — jeden tylko kasztelan wileński²⁾. Obecność wojewody niema tu oczywiście większego znaczenia, chyba to, że istniał już w tym czasie podział Wielkopolski na część gnieźnieńską i poznańską; ważniejsze dla nas jest występowanie kasztelana, można je bowiem tłumaczyć tylko w ten sposób, że wykonywał on jurysdykcję na obszarze Pałuk, co świadczyłoby, że Łekno leżało w obrębie ziemi gnieźnieńskiej.

Że świadkowanie kasztelana na dokumentach, odnoszących się do posiadłości łekneńskich, nie było przypadkowe, świadczą także dokumenty późniejsze, mianowicie Przemysła I z r. 1260 (?)³⁾ i Bolesława Pobożnego z r. 1258⁴⁾. Albo jeden albo obydwaj dokumenty są falsyfikatami, niemniej jednak dobór świadków jest ciekawy, skoro chodziło klasztorowi o wyzwolenie się z pod sądownictwa kasztelanańskiego; otóż na jednym i na drugim dokumencie świadkują (oprócz kasztelana nakielskiego⁵⁾) znów wojewoda i kasztelan gnieźnieński, przyczem dokument Przemysła ma Poznań jako miejsce wystawienia. Kasztelan gnieźnieński występuje wreszcie (tym razem z wojewodą poznańskim) w dokumencie Bolesława z r. 1259, wystawionym w Rogoźnie i dotyczącym znów spraw łekneńskich⁶⁾.

Ten niewątpliwy związek Łekna z kasztelanją gnieźnieńską znajduje potwierdzenie w podziałach dzielnicowych: w r. 1249 Bo-

¹⁾ por. KWp. 101 (r. 1212).

²⁾ Na innych dokumentach dla Łekna z tej epoki występują jako świadkowie tylko Pałuki, p. KWp. 69, 82, 130, 149. — Dok. 1213 r. ibd., 79, jako falsyfikat pomijam.

³⁾ KWp. 334; data może 1250(?); dokument zachowany jest w transsumpcie w. XIV, ma r. 1260, VI Kal. martii, zaś dokument Bolesława Pob. (KWp. 367) — r. 1258, XVI Kal. martii; przypuszczam, że datyienne są z sobą w związku t. j. że w dokumencie Przemysła powinno być: 1250, XVI Kal. martii; ale który z tych dokumentów jest falsyfikatem? Świadczenie dok. Przem. odnoszą się do lat 1253—5; Domarad, sędzia, umarł w końcu marca lub pocz. kwietnia 1255 r., Mił. H. 3, 24; Szymon, kasztelan gnieźnieński, występuje po raz pierwszy w r. 1253, KWp. 319. Rubczyński, Wielkopolska, o. c. 253 uważa ten dokument za falsyfikat.

⁴⁾ KWp. 367; świadkowie na ogół odpowiadają dacie (wojewoda gnieźn. Dzierżykraj występuje w dokum. lubińskim 1258 r., ibd. 368); błędnie podany sędzia Andrzej, bo wtedy sędzią gnieźnieńsko-kaliskim był Jarost (por. ibd. 362, 363, 368, 404). W jednym i drugim dokumencie formułatura łekneńska — niemal dosłowna.

⁵⁾ Świętosława, który, jako Pałuka (Semkowicz. o. c. 210) mógł być patronem klasztoru.

⁶⁾ KWp. 373.

lesław otrzymał Gniezno, Nakło, Ujście, Czarnków, *Znyn* (raczej *Żoń*, Ostrów etc.¹⁾). W r. 1253 źródła opisowe (Rocznik kap. poznańskiej i Kronika wielkopolska) nie wymieniają *Żonia* ani *Żnina*, jednak dyplomy stwierdzają, że terytorjum pałucko-żnińskie posiadał Bolesław, który przed r. 1257 t. j. datą śmierci Przemysła czynił tu nadania na rzecz jednego z Zarębów²⁾.

Rozważania powyższe doprowadziły do wniosku, że Pałuki nie stanowiły odrębnej ziemi. Prawdopodobnie tak samo miała się sprawa z opolem żnińskim, choć tutaj nie znajdujemy takich danych, jak w stosunku do Łekna; jest to jednak zrozumiałe, gdyż Żnin bardzo wcześniej został wyłączony z pod jurysdykcji władz świeckich³⁾.

Przechodząc do omówienia granic Pałuk i terytorjum żnińskiego — zacznę od strony wschodniej. Pokrywa się tutaj granica polityczna z kościelną (djecezjalną), co świadczy o jej dawności. Potwierdzają to też wiadomości bezpośrednie⁴⁾. Granica ta załamywała się na zachód zaraz za Gąbinem, gdyż jeszcze w r. 1299 Rybnarzewo leżało *in territorio de Nackel*⁵⁾. Północną zatem granicę stanowiło pasmo bagien, błot i lasów, ciągnące się niemal od Łabiszyna poprzez południowe okolice Szubina i północne Keyni aż po Noteć, nieco na wschód od Smogulca. Dalej granica szła bagnistym pobrażem Noteci, jako północną granicą pierwotnej Wielkopolski⁶⁾.

Niezupełnie jasno przedstawia się granica na płn. zachodzie; pod r. 1361 i 1364 mamy wiadomość o sporze, jaki się toczył między arcybiskupem gnieźnieńskim a biskupem poznańskim o granice dje-

¹⁾ MPH. 3, 15; zamiast *Żnina* czy *Żonia* Kronika wielkopolska ma *Szrem*, co niemożliwe, *Śrem* bowiem posiadał Przemysł.

²⁾ KWp. 364; dokument wystawiony 30. XI 1257 (Przemysł umarł 4. VI. t. r., Balzer, GP. 229—30). Dokument mówi, że Bolesław nadał Jankowi Zarębie szereg wsi w czasie chrzciny syna jego, Sędziwoja, obecnie zaś nadaje inne oraz szereg zwolnień; trudno przypuścić, aby od czerwca do listopada miały miejsce 2 duże nadania, tem więcej, że data 30. XI. oznacza czas wystawienia dokumentu, nie zaś samego nadania (drugiego), przyjąć więc trzeba, że I nadanie miało miejsce jeszcze za życia Przemysła. Dodać trzeba, że Janko był kasztelanem kaliskim (KWp. 354 i in.). Wśród wsi, stanowiących wcześniejsze nadanie, mamy: Tarnowo (pod Łeknem), której część była własnością klasztoru leknieńskiego już w r. 1218. (KWp. 101), Łęgowo (na płn. od Sienna, na l. brzegu Welny) i Zrazim.

³⁾ Według W. Łebskiego (SG. 14, 810), Żnin dopiero pod koniec rządów Jagielly został włączony do powiatu keyńskiego. Wiadomości tej nie sprawdzałem.

⁴⁾ W r. 1136: Chomiąża; 1257: Łabiszyn (KWp. 258), a tem samem: Jabłowo i Załachowo w r. 1145 (KWp. 11), położone na płd.-w. od Gąbina; po stronie kujawskiej występuje Oporowo w r. 1330 (KP. 2, 250).

⁵⁾ KWp. 825.

⁶⁾ por. Fr. Duda, Rozwój terytorjalny Pomorza polskiego (1909), 60 n.

cezjalne właśnie w tych okolicach¹⁾. W rezultacie, przy arcybiskupstwie pozostały wsie *in districtu Paluki*: *Żoń*, Grylewo, Gołańcza, Chojno, Jaktorowo; we wsiach zaś *intermediis*, mianowicie w Kowalewie, Lipinach²⁾ i Szamocinie miał dziesięcinę pobierać arcybiskup, choć zaliczono je do djecezji poznańskiej. Wreszcie, oddano całkowicie biskupowi poznańskiemu wsie: Margonin, Próchnowo (pod Żoniem) i Sułaszewo. Podkreślone wyrażenie: *in villis intermediis*, przeciwstawia te wsie osadom, leżącym *in districtu Paluki* i wskazuje, że granica wcześniejsza Pałuk szła tylko do granicy djecezjalnej (tak, jak jest ona wykreślona na naszej mapie) i że terytorjum pałuckie zaczęło przesuwac swe granice w kierunku północno-zachodnim t. j. na obszar kasztelanji ujskiej³⁾.

Dalszy bieg granicy wyznaczają Kaliszany i położone w ich pobliżu Toniszewo z r. 1253⁴⁾ oraz leżące nieco na północ od Kaliszan-Pawłowo⁵⁾. Pozostałą część granicy, do Welny, wyznacza zapewne granica djecezjalna.

3. Powiat koniński.

Na terytorjum powiatu znamy tylko jeden gród kasztelański, mianowicie Łąd. Występuje on, jako gród, już w r. 1136 i dopiero w w. XIV. traci swe znaczenie na rzecz Konina⁶⁾. O opolu zbarskiem mówiłem już wyżej. Na terytorjum kasztelanji łądzkiej musiał też leżeć niekastelański gród Wilem, o którym słyszymy w dokumencie z r. 1232⁷⁾, że leży w państwie Odonicza i którego narokowa wieś, Straszów, leżała już na terytorjum łęczyckim⁸⁾ lub sieradzkim⁹⁾. Jest to najwyraźniej Wielamów (lub Wilamów), położony na pograniczu łądzko-sieradzkim, jednak po stronie wielkopolskiej, bo później (po zajęciu połowy kasztelanji łądzkiej przez Bolesława Pob. w r.

¹⁾ KWp. 1460 i 1522.

²⁾ Pierwsza wieś na w., druga na płd.-w. od Margonina.

³⁾ Cała ta sprawa jest ważnym dowodem, jakie znaczenie dla wykrycia starszych granic mogą mieć granice kościelne, właśnie wskutek stałej czujności poszczególnych biskupów o nienaruszalność ich diecezji.

⁴⁾ p. wyżej str. 21, pow. gnieźnieński.

⁵⁾ KWp. 943, (r. 1311).

⁶⁾ W w. XIV, od r. 1312 (KWp. 955) występują promiscue kasztelanowie łądcy i konińscy (por. KWp. 4, str. 379); z biegiem czasu ustala się zwyczaj, że ośrodkiem administracyjnym powiatu zostaje Konin, zaś kasztelanowie tytułują się z Łądu.

⁷⁾ KWp. 138. ⁸⁾ KWp. 3, str. 775.

⁹⁾ Według Z. Wojciechowskiego, Momenty, 82, jest to Straszów, położony pod Rozprzą. Pewne to nie jest.

1258)¹⁾, leży on w państwie tego ostatniego²⁾. Gród ten powstał zapewne w I-szej połowie w. XIII³⁾ jako pograniczny, mający bronić dostępu od strony księstwa sieradzkiego.

Granice kasztelanji łódzkiej dają się stosunkowo dobrze określić. Granicę póln.-zachodnią omówiliśmy już przedtem, zachodnią wyznacza sam Łąd i Wrąbczyn⁴⁾, nadto — pokrywanie się granicy diecezjalnej⁵⁾ i powiatowej. Dalej na południe nie posiadamy bliższych wiadomości bezpośrednich, można tylko stwierdzić, że znikła osada Łochowo, położona pod samym Zbierskiem, należała do kasztelanji kaliskiej już w r. 1136⁶⁾, zaś wieś Złotkowo do kasztelanji łódzkiej w r. 1290 i 1293⁷⁾. Co się tyczy dalszego biegu tej granicy, to spostrzegamy jej częściowe przesuwanie się w okolicy Turka. Grembków w r. 1321 leży *in terra Siradiensi*⁸⁾, zaś w r. 1357 i on i Cisów — w kasztelanji łódzkiej⁹⁾. Turek i Turkowice należą do kasztelanji spicymierskiej już w r. 1136 i później, w r. 1301¹⁰⁾ oraz (do ziemi sieradzkiej) w r. 1357¹¹⁾. Szadów wreszcie w r. 1252 leży w kasztelanji łódzkiej¹²⁾, zaś w r. 1360 — w ziemi sieradzkiej¹³⁾.

W kierunku północnym dawna granica zbliżała się niemal do granicy archidiakonalnej. Pewne odchylenie tworzył Wilamów, o którym wyżej mówiłem. Pozatem — w r. 1232 i 1252 do kasztelanji

¹⁾ MPH 3, 32.

²⁾ KWp. 386 (r. 1260); z faktu, że Kazimierz kujawski (do którego przed r. 1259 należała kasztelanja łódzka) czyni *ordinationem* z Bolesławem Pobożnym w sprawie wsi, które należały do naroku wilemskiego, wynika, że przedtem on tym narokiem rozporządzał, czyli że i gród posiadał. Dlatego upaść musi kategoryczne twierdzenie Z. Wojciechowskiego, Momenty, 81—82 że Wilem=Wieleń.

³⁾ Nazwa Wilem i Wilamów pochodzi od imienia Wilhelm.

⁴⁾ Nadaje go (wraz z Głowiewem) klasztorowi łódzkiemu w r. 1241 Kazimierz kujawski, który wtedy posiadał kasztelanję łódzką, KWp. 228.

⁵⁾ Bieg jej nie uległ tu zmianie: w r. 1288 do archidiecezji gnieźnieńskiej należą Dziedzice, KWp. 630.

⁶⁾ W bulli 1136 r.: *Lochouici*, por. KZW. 1, 492.

⁷⁾ Jest to wieś, określona w dokumencie 1290 r.: *Luccovo alio nomine Zlotnici* (KWp. 644) oraz 1293: *Lutcovo* (ibid. 697); I. Zakrzewski (KWp. 4, str. 379) niesłusznie utożsamiał ją ze Złotnikami na pld. od Stawiszyna. Na niemożliwość takiej identyfikacji wskazuje wiadomość o Łochowie.

⁸⁾ UVis. 244.

⁹⁾ KWp. 1354.

¹⁰⁾ KP. 2, 177.

¹¹⁾ KWp. 1354.

¹²⁾ KWp. 304; dokument, zatwierdzający posiadanie przez klasztor sulejowski wsi Dobrowa i in. (między którymi wyliczono Szadów), wydał Kazimierz kujawski, *cum* — jak sam mówi — *Lendensem castellaturam teneremus*. Pomijając stronę prawną tego dokumentu, trzeba stwierdzić, że dane o uposażeniu są zupełnie wiarogodne (podobnie jak dokument 1232 r. KWp. 136); p. T. Wojciechowski, Szkice historyczne XI wieku. 2 wyd. (1925), 87 nast.

¹³⁾ KWp. 1420.

łódzkiej należy Dobrów i wsie: Leszcze, Rzuchów, Kwiatków¹⁾, zaś w r. 1236: Grzegorzew, który nadał arcybiskupowi gnieźnieńskiemu Władysław Odonicz²⁾. Jeszcze w r. 1357 Kiełczew, Boguszyniec, Grzegorzew, Skobielice i Rzuchów należały do kasztelanji łódzkiej³⁾.

Granice póln.-wschodnią wyznaczają wsie, należące do Kujaw, a mianowicie: w r. 1268 — Brdów⁴⁾, 1224 — Lubotyń⁵⁾, 1242 — Sompolno⁶⁾. To ostatnie wskazuje, że w danym wypadku granica polityczna jest starsza, niż kościelna. Wreszcie, na Kujawach leżał w r. 1249⁷⁾ i 1315⁸⁾ Skulsk.

Należałoby jeszcze sprawdzić, czy kasztelanja łódzka stanowiła odrębną ziemię czy też była podporządkowana innemu grodowi. Nieestety, ani w jednym, ani w drugim kierunku nie znajdujemy danych, dostatecznie przekonujących. Można by np. wysunąć to, że stanowi ona część archidiakonatu gnieźnieńskiego; ale archidiakoniat mógł objąć kilka ziem, a jeśli weźmiemy wykaz grodów w bulli 1136 r., to tam związku z Gnieznem nie spostrzegamy⁹⁾. Związku z Kaliszem także nie można znaleźć. Podziały książęce w. XIII. nie dają też nic, bo w ich okresie Łąd był w rękach Kazimierza kujawskiego. W każdym razie, w r. 1207—1217 Odonicz, który posiadał Kalisz, Łądu w swych rękach nie miał¹⁰⁾. Podział 1234 r., wprowadzający jako granicę Wartę¹¹⁾, pozostawiał Łąd w rękach Odonicza¹²⁾. Z drugiej zaś strony jest rzeczą ciekawą, że Bolesław Pobożny walczy z Kazimierzem kuj. o Łąd tylko wtedy, kiedy posiada Kalisz lub Gniezno

¹⁾ Wynika to z zestawienia dokumentów: KWp. 136 i 304; por. też wyż. str. 32, przyp. 12.

²⁾ KWp. 199. ³⁾ ibid. 1354; p. też ibid. 4, str. 368—9.

⁴⁾ UK. 35.

⁵⁾ ibid. 1.

⁶⁾ ibid. 9.

⁷⁾ UStrz. 12.

⁸⁾ KP. 2, 217.

⁹⁾ Bulla wylicza najpierw Gniezno z grodami na północy (Ostrów, Łekno, Nakło), potem podaje Łąd, Kalisz etc.

¹⁰⁾ por. Zachorowski, Studja, 67.

¹¹⁾ KWp. 168, 173.

¹²⁾ KWp. 192 i 199 (r. 1236); Henryk Brodaty posiadał według wiarogodnej opowieści Długosza, H. Pol. 2, 251, Kazimierz (na póln. od Warty), który nadał w r. 1237 biskupstwu lubuskiemu (por. M. Łodyński, Polityka Henryka Bródatego i jego syna w latach 1232—1241, PH. 14, 1912, 14—15). Wiadomo, że w tym właśnie 1237 r. urządził Brodaty wielką wyprawę przeciwko Odoniczowi i prawdopodobnie wtedy zajął Łąd (por. Zachorowski, Studja, 80). Wsie, które otrzymało biskupstwo, mogą też służyć do wykreślenia terytorjum łódzkiego; znamy je z dok. Łokietka 1328 r. (KWp. 1088): zaznaczam z pośród nich na mapie: Kazimierz, Ślabećin, Biskupice, Łążyń. Kazimierz kujawski otrzymał Łąd w r. 1239 od Henryka (w posagu); w dokumentach jako władca Łądu występuje dopiero 1241 r. (KWp. 228).

i Kalisz razem t. j. w r. 1247¹⁾ i po r. 1253. Oczywiście to wszystko nie świadczy o związku polityczno-administracyjnym z Kaliszem, ale wskazuje na brak tego związku z Gnieznem. W rezultacie sędzę, że trzeba upatrywać w tej kasztelanii odrębną ziemię.

4. Powiat kaliski.

Na terytorjum powiatu jest tylko jedna kasztelanja, mianowicie kaliska. Jej granicę wschodnią doskonale wykreślają wsie wymienione w bulli 1136 r. jako położone *circa Calis*: Malanów (*Malanouici*), Goszczanów (*Gostonovici*), Domaniew (*Domaneuici*)²⁾. W r. 1232 należy do Władysława Odonicza (a więc i do ziemi kaliskiej) Ziemiecin i Upuszczewo³⁾, 1213: Staw⁴⁾, a w 1212 — Ceków, nadany przez Odonicza biskupowi pruskiemu, Chrystjanowi⁵⁾; Wojków zaliczano do ziemi kaliskiej jeszcze w r. 1357⁶⁾. Dokładniej określają najdawniejszą granicę wiadomości o wsiach, należących do kasztelanji spicymierskiej i sieradzkiej. Do Spicymierza należą w r. 1136 wsie: Klonów⁷⁾, Kaszów i Tądów⁸⁾, do Sieradza zaś, w tym samym roku, Kobierzyczo. Wynika stąd, że granica wschodnia ziemi kaliskiej w 1-ej połowie wieku XII biegła niemal tak, jak granica archidiaconatu. Przesuwanie się tej granicy w kierunku do granicy powiatowej w. XVI. daje się stwierdzić już w w. XIV.⁹⁾

Granice północną omówiłem już wyżej przy ziemi łódzkiej. Na półn.-zachodzie posiadamy dane z końca w. XIII: w r. 1290 należy do ziemi kaliskiej wieś Kamień¹⁰⁾, a także (wskazują na to świadkowie, urzędnicy kaliscy) wsie Tomice i Prusinowo¹¹⁾. Ze względu na identyczność granicy kościelnej z polityczną, można przypuszczać, że mamy tu do czynienia ze stosunkami dawnymi.

¹⁾ MPH. 2, 13 (*dux Boleslaus... qui tunc Kalis tenebat, recuperavit Lende castrum...*).

²⁾ Nadto bulla wymienia Rajske i Dębsko.

³⁾ KWp. 139.

⁴⁾ ibd. 81 (p. też ibd. 675, r. 1291); zwrócił na to uwagę I. Zakrzewski, KWp. 4, str. 369 (o wiarygodności danych tego dokumentu p. niżej, str. 36 prz. 4).

⁵⁾ KWp. 77. ⁶⁾ ibd. 1354.

⁷⁾ Także w r. 1257, (KWp. 355).

⁸⁾ Także w r. 1304, (ibd. 838).

⁹⁾ Malanów w latach 1329—33 leży jeszcze w ziemi kaliskiej. (UVis. 243), 246, lecz już w r. 1357: *prope Turek* (KWp. 1354); w tymże dokumencie w ziemi sieradzkiej leży Goszczanów.

¹⁰⁾ KWp. 642.

¹¹⁾ ibd. 641. Zwrócić muszę uwagę, że w r. 1250 w Szymanowicach, położonych między Tomicami a Prusinowem, odbywa się colloquium, ibd. 288.

Najwięcej trudności występuje przy ustalaniu granicy zachodniej. Spotykamy tutaj bardzo znaczną rozbieżność między granicą kościelną i polityczną, a oprócz tego, właśnie co do tego terytorjum nie posiadamy żadnych danych bezpośrednich. Można stwierdzić tylko tyle: 1. że granica wschodnia kasztelanji starogrodzkiej dochodziła w w. XIII tylko do granicy powiatowej¹⁾; 2. że granica diecezjalna jest ustalona już w końcu w. XIII²⁾; 3. że w w. XIV. Odolanów leży w kasztelanji kaliskiej³⁾; 4. że w w. XII (1136) występują w kasztelanji kaliskiej wsie: Sowina i Biskupice szalone⁴⁾, w r. 1268 (zapewne) Dobrzyca⁵⁾, wreszcie w w. XIV: Koryta i Bieganin⁶⁾, położone nad samą granicą diecezjalną (jednak po stronie gnieźnieńskiej), na pld.-zachód od Sowiny. Pozatem trzeba przypomnieć, że granica diecezjalna nie odzwierciedla stosunków najstarszych: pierwotnie bowiem, jak o tem wiemy z bulli 1136 r., należało do archidiecezji gnieźnieńskiej całe terytorjum czestramskie, które — jak to niżej wykażę — obejmowało kasztelanję starogrodzką. Na bieg tej granicy mógł wpłynąć charakter fizjograficzny tego terytorjum: cały bowiem obszar między granicą powiatową i kościelną był bardzo słabo zaludniony i niezmiernie silnie zalesiony⁷⁾; nowa granica kościelna objęła te lasy na rzecz diecezji poznańskiej, podczas gdy granica polityczna — na rzecz powiatu kaliskiego. W związku z tem nie jest niemożliwe przypuszczenie, że granica powiatowa sięga nawet odleglejszych czasów: popierałoby to pokrywanie się granicy powiatowej z granicą znanej enklawy archidiecezjalnej w południowej części powiatu pyzdrskiego; tłumaczyłbym to w ten sposób, że owa enklawa odpowiadała faktycznym granicom kasztelanji starogrodzkiej z epoki, kiedy przeprowadzano nowy podział kościelny⁸⁾.

Granice południowe ziemi kaliskiej uległy w ciągu w. XIII dość znacznym przesunięciom, objęły mianowicie całe terytorjum ostrzeszowskie. W w. XII zaliczano to ostatnie do Śląska: dowodzi tego

¹⁾ p. niżej pow. pyzdrski, str. 43.

²⁾ Do diecezji poznańskiej należy w r. 1298 Wysocko, (KWp. 770).

³⁾ Janko z Czarnkowa, MPH. 2, 682.

⁴⁾ *Mislentino*; por. KWp. 1354, (r. 1357).

⁵⁾ Wystawia tu dokument Bolesław Pob. w otoczeniu samych dygnitarzy kaliskich i kasztelana rudzkiego, KWp. 435.

⁶⁾ Dokument b. d. z czasów Kazimierza W., KWp. 2047.

⁷⁾ E. Callier w SG. 7, 384—5.

⁸⁾ Starogród leży w diecezji poznańskiej już przed r. 1234, por. KWp. 4, str. 382. Ostateczne wnioski o zasięgu ziemi kaliskiej w w. XII. p. niżej, str. 45.

jego przynależność do diecezji wrocławskiej już w połowie w. XII¹⁾ i w czasach późniejszych²⁾.

Co się tyczy przynależności politycznej tego terytorium, to z w. XII wiadomości nie posiadamy³⁾. Natomiast w. XIII dostarcza dokładniejszych danych. Już w latach 1211—13 do państwa Władysława Odonicza należą (poza Ołobokiem) Kaliszkowice⁴⁾; w r. 1233 Rzetnia leży *in territorio Kalisensi*, przyczem akcji prawnej, doty-

¹⁾ Opieram się na nadawaniu dziesięcin przez biskupów wrocławskich w r. 1149 — z *Crescenic* t. j. Słupi i Opatowa, p. O. Górka, Przyczynki do dyplomatyki polskiej w. XII, KH. 25 (1911), 408 i 412 (tekst) oraz 409, przyp. 9.

²⁾ W r. 1203: Trzcínica i Komorowo, KWp. 2022; granice diecezjalne w. XIV można dokładnie określić na podstawie LWr. (CDS., 14), 70—73 (dochodzą one do Baryczy i granicy pow. kaliskiego). Dodać muszę, że posiadane przez kapitułę wrocławską w r. 1155 Grochowska są niewątpliwie Grochowskimi na pld.-wschód od Odolanowa. Biskupstwo posiadało tu cały szereg posiadłości, które zestawia najpełniej dok. z r. 1360, (KWp. 1432).

³⁾ Należy tu omówić sprawę zatwierdzenia przez Mieszka Starego w r. 1177 (KWp. 22) darowizny wsi Słup, uczynionej na rzecz klasztoru lubiąskiego przez dwóch rycerzy: Konrada i Mojka. Położenie tej Słupi jest sprawą sporną (por. KWp. 4, str. 370 i KZW. 2, 315), widziano w niej jednak najchętniej wieś Słupię właśnie w ostrzeszowskim. Ale, jak to stwierdził O. Górka, owa Słupia wraz z Opatowem stanowiła wieś *Crescenic* (1149 r.) lub *Tristenic* (r. 1193), własność klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu (Przyczynki, o. c. 409, przyp. 9). W mej pracy: Możliwość państwa polskie w. XI i XII. PH. s. II, 5 (1925), 17, wyraziłem przypuszczenie, że nazwa *Crescenic* zachowała się w nazwie wsi Chrościn w pobliżu Opatowa; tymczasem — niesłusznie. *Crescenic*, a raczej (jak w roku 1193, KWp. 31): *Tristenic*, to oczywiście Trzcínica, położona na pld.-z. od Opatowa. Otóż ciekawe: ta Trzcínica jest w r. 1201 (Reg. 75) i 1203 (KWp. 9022: *Tristenicia* t. j. tak, jak w r. 1193) własnością klasztoru lubiąskiego, lecz istniejący w niej kościół ma wezwanie: św. Marji i św. Wincentego, czyli takie samo, jakiego używał w w. XII klasztor wrocławski (por. dok. 1149 r. u Górki, l. c.). To nie może być przypadkowe. Tłumaczę to w ten sposób: klasztor lubiąski istotnie dostał tutaj Słupię, którą z czasem zamienił (przed r. 1203 a po 1193) na część posiadłości klasztoru św. Wincentego, która stanowiła początkowo ośrodek dużej posiadłości, zwanej od niej Trzcínicą. Z tego też powodu nazywano dawną część tej ostatniej, gdzie powstała wieś Opatów, *Crescenic*, jak to właśnie stwierdził Górka, choć dodać trzeba, że była to niejako nazwa archiwalna, służąca dla stwierdzenia, że wieś *Crescenic* z r. 1149 nie zaginęła; w bulli 1253 r. mamy tylko Opatów i Słupię (Reg. 839). Co do wsi Trzcínicy, to później przeszła ona w ręce biskupów wrocławskich (już przed r. 1245, por. UB, 7, *Trscenez*; r. 1360, KWp. 1432). Co się tyczy zatwierdzenia Mieszka Starego, to może słuszne jest przypuszczenie T. Wojciechowskiego, iż chodziło tu o władzę zwierzchniego księcia (Szkice, KH. 31, 373), ale udowodnić tego nie można: mógł Mieszko zająć całe to terytorium i wystawiać dokument poprostu jako bezpośredni władca. Ale i tego nie udowodnię.

⁴⁾ KWp. 81 (r. 1213) oraz 675 (r. 1291); w sprawie wiarogodności informacji dok. 1213 roku (dane 1211 r.) por. ks. H. Likowski, Najdawniejsze dzieje klasztoru cysterek w Ołoboku, SAU. (1921) N. 7, 6—7.

czącej tej wsi, dokonano wobec Odonicza, znajdującego się wtedy nad rz. Niesobią (płynącą tak, jak biegnie granica południowa powiatu ostrzeszowskiego koło Słupi do Prosny¹⁾). Opatów, który jeszcze w r. 1239 leżał w granicach Śląska²⁾, znajduje się w r. 1280 (wraz ze Słupią i Opatowcem, położonym w jego pobliżu) *in districtu Kalisiensi*³⁾; podobnie w r. 1294 i 1357 Bukownica⁴⁾ i w r. 1357 — Kotłów⁵⁾. Dopiero pod koniec w. XIV przyłączono to terytorium do ziemi wieluńskiej⁶⁾. Wynikałoby stąd, że w ciągu w. XIII granice ziemi kaliskiej rozciągnęły się na południe od Baryczy, odrywając dość znaczny obszar kraju od Śląska.

Na prawym brzegu Prosny oddzielała kasztelanję kaliską od rudzkiej — puszcza leśna⁷⁾. Dochodziła do niej granica powiatu już w w. XIV⁸⁾.

O odrębności kasztelanji kaliskiej jako ziemi, mówić, jak sądzę, nie trzeba.

5. Powiat wieluński.

Na terytorium powiatu spotykamy w r. 1136 tylko jeden gród, mianowicie Rudę, zastąpioną później (już od końca w. XIII) przez Wieluń⁹⁾.

Wiadomości, donoszących o przynależności poszczególnych wsi do Rudy, niewiele posiadamy. W r. 1210 leżą *in Ruda Zirsnici* (t. j. dzisiejsze: Dietrzniki)¹⁰⁾; w r. 1264 — Dietrzychowice¹¹⁾; w r. 1268 — Bolesławiec¹²⁾ oraz w r. 1299 — Grębien¹³⁾. W związku

¹⁾ KWp. 151.

²⁾ Dok. Henryka Brodatego z r. 1239 w sprawie Opatowa, Reg. 543 c.; Henryk nie posiadał wtedy Kalisza ani Rudy, bo były one w rękach Wioli, ks. opolskiej (Zachorowski, Studja 117).

³⁾ KWp. 492. ⁴⁾ ibd. 727 i 1354. ⁵⁾ ibd. 1354.

⁶⁾ KWp. 1852 (r. 1386) i ibd., 4, str. 370.

⁷⁾ Dodać muszę, że w r. 1245 leżą w kasztelanji kaliskiej wsie: Konarzewo (dziś Wielowieś pod Ołobokiem, por. Likowski, o. c. 7) Lubnice, Chrościn, Miele-szyn, Ochędzyn, Skomlin (KWp. 244). To rozciągnięcie kasztelanji na obszar kaszt. rudzkiej tłumaczy się łatwo tem, że w r. 1245 synowie Odonicza świeżo odebrali Kalisz z rąk książąt opolskich, a nie posiadali jeszcze Rudy (KWp. 4, str. 370 i Zachorowski, Studja, 117—18); miało więc ono charakter przejściowy. Jakoż pod r. 1268 czytamy w Roczn. kap. pozn., że nowowyprowadzony gród Bolesławiec leży *in terra Rudensi* (MPH. 3, 35).

⁸⁾ Wieś Giżyce w r. 1357 (KWp. 1354).

⁹⁾ por. KWp. 4, indeks (*Ruda-castellani* i *Wieluń-castellani*).

¹⁰⁾ KWp. 66.

¹¹⁾ KWp. 412; w dokumencie Pniewy; por. KWp. 4, str. 370, prz. 1.

¹²⁾ MPH. 3, 35.

¹³⁾ KWp. 811; w r. 1357 w ziemi wieluńskiej leżały: Sieniec, Raduczyce,

z tem, co mówiłem poprzednio o kasztelanji kaliskiej w w. XIII¹⁾, można stwierdzić, że granica zachodnia biegła wzdłuż Proсны mniej więcej; granica północna była identyczna z pokrywającymi się: kościelną i powiatową²⁾; południowo-zachodnia i południowa pokrywały się z granicami diecezjalnymi³⁾.

Pewne zmiany dostrzec można na granicy południowo-wschodniej. Mianowicie, występuje tutaj dość znaczne wysunięcie się ziemi rudzkiej poza granice archidiakonalne. Można je stwierdzić już w w. XIII: w r. 1262 Bolesław Pobożny nadaje klasztorowi Klarysek w Zawichoście wsie: Pławno, Rybno i Mykanów⁴⁾. Osady te musiały zatem znajdować się w jego państwie, a tem samem w ziemi rudzkiej. To głębokie wciśnięcie się posiadłości Bolesława między księstwo sieradzkie i krakowskie (jednak, o czem niżej, tylko na obszarze pierwszego) da się jedynie wytłumaczyć zaokupowaniem tego terytorjum przez Pobożnego w czasie walk z Kazimierzem kujawsko-sieradzkim⁵⁾. Stwierdza to całkowicie wiadomość, że jeszcze w r. 1261 Pławno leżało w państwie Kazimierza⁶⁾. Wobec tego wypadnie przyjąć, że pierwotną granicą ziemi rudzkiej na wschodzie była granica archidiakonalna.

O zależności tego terytorjum od Kalisza nic nie słyszymy; podkreślić też trzeba, że stykało się ono z ziemią kaliską na zbyt małym odcinku, aby mogło stanowić jedną z nią całość. Ale, czy była to ziemia o tym charakterze, co n. p. kaliska lub in., nie mogę decydować, być może bowiem, że była to kasztelanja, która powstała dopiero w XII w. Wskazywałoby na to jej położenie graniczne, na obszarze pierwotnie bardzo słabo zaludnionym.

6. Powiat pyzdrowski.

Przy badaniu tego powiatu napotykamy odrazu na trudności, związane z brakiem takiego źródła, jakim dla poprzednich powiatów była bulla 1136 r.; dawała ona bowiem gotową odpowiedź na pytanie, ile na danem terytorjum było grodów w w. XII? Tutaj sprawa

Lyskornia, Bobrowniki, Kamionka, Kadłub, Gana, Brzoza, Wydrzyn (KWp. 1354), a w r. 1373 — Kakawa (KMp. 313).

¹⁾ p. wyż. str. 37, przyp. 7.

²⁾ p. niżej, pow. sieradzki.

³⁾ p. niżej, ziemia krakowska.

⁴⁾ KWp. 394: por. też KWp. 4, str. 370.

⁵⁾ Por. MPH. 2, 585 (gdzie mowa o wyprawie Pobożnego na księstwo Kazimierza w r. 1259).

⁶⁾ UK. 24.

przedstawia się gorzej: na obszarze powiatu spotykamy się z pięcioma grodami; są to: Giecz, Bnin, Biechów, Starogród i Wilkowyja. Pominę narazie Starogród i Wilkowyję, dla uproszczenia bowiem najpierw zajmę się tą częścią powiatu, która leżała na prawym brzegu Warty. Wśród leżących tutaj trzech grodów — pierwsze niewątpliwie miejsce zajmował Giecz¹⁾. Wskazują na to wiadomości Galla, stawiające Giecz (co do ilości wojowników, których posiadał Chrobry w tym grodzie) niemal na równi z Poznaniem i Gnieznem²⁾, następnie Kosmasa opisującego Giecz przez Brzetysława czeskiego w r. 1038³⁾. Pozatem występuje Giecz w r. 1155⁴⁾ i w dokumentach w. XIII jako gród kasztelański⁵⁾. Zwrócić też trzeba uwagę, że w Gieczu istniał jeden ze starszych kościołów w Polsce⁶⁾.

Dwa pozostałe grody zajmowały stanowisko podrzędne w stosunku do Gieczy; być może nawet, że powstały dopiero w 1-ej połowie w. XIII. W czasie walk z Brodatym, w r. 1233, Odonicz *firmauit castrum suum Bnyn*, który zresztą w roku następnym zburzył⁷⁾; odbudował go zaraz Brodaty, który zajął też wtedy Biechów⁸⁾. Kasztelan bniński występuje już w r. 1232⁹⁾, biechowski później, bo dopiero w r. 1273—9¹⁰⁾, choć już w r. 1232 wieś Zajezerze (*Jezersco*) leży *in territorio Beccoviensi*¹¹⁾. W każdym razie, już w w. XIV Giecz zaczyna tracić swe znaczenie kasztelańskie; w czasach późniejszych, w w. XVI, jest tu tylko jeden kasztelan biechowski, zaś ośrodkiem administracyjnym i sądowym, poczynając od 2-ej połowy w. XIV, stają się Pyzdry¹²⁾.

Co się tyczy opoli, to w znaczeniu pierwotnem, terytorjalnem, występuje tylko gieckie; jako opola gospodarcze występują w wieku XIII: Chocicza, Drzechcza (?), zapewne i Dłusk¹³⁾.

Przechodzę do granic; wschodnią — od strony gnieźnieńskiej —

¹⁾ Pierwotna nazwa brzmiała Gdecz, por. KBP. 1, 174—5.

²⁾ Chronicon, ed. c. 1, 8 (str. 16).

³⁾ Cosmae Chron. 2, 2 (FF. rr. B. 2, 71).

⁴⁾ Piekosiński, Zbiór, 23.

⁵⁾ p. KWp. 4, Indeks.

⁶⁾ M. Sokołowski, Kościoły romańskie w Gieczu, Krobi, Lubiniu i Kotłowie. SHSz. 3 (1888). Kiedy w r. 1298 tworzone archidiakonaty w diecezji poznańskiej, archidiakon poznański otrzymał *pro tytulo* kościół w Gieczu (KWp. 770).

⁷⁾ MPH. 3, 8.

⁸⁾ MPH. 2, 558.

⁹⁾ KWp. 141, 142.

¹⁰⁾ ibd. 451, 488.

¹¹⁾ ibd. 137; wieś ta leży pod samym Biechowem.

¹²⁾ Nazwa powiatu „pyzdrowski” pojawia się od r. 1364 (KWp. 1522, 1840, 1907, 1922 itd.).

¹³⁾ por. KWp. 449 (r. 1272), 1014 (r. 1319). Dłusk był dworem książęcym, p. KWp. 4, indeks.

określiliśmy już poprzednio, także południowo-wschodnią, od strony ziemi kaliskiej i łódzkiej¹⁾. Granica południowa należy do najbardziej niejasnych. Informacje o podziałach dzielnicowych Wielkopolski wskazują, że grody na południe od Warty nie były związane z Gieczem, bo granicę tutaj stanowiła Warta²⁾. Ale trzeba od razu zwrócić uwagę, że określenia podziałów dzielnicowych opierały się na grodach, czyli, podając Wartę za granicę, stwierdzały, że dzieli ona poszczególne ośrodki kasztelanij. Same zaś terytoria grodowe mogły być przekraczać rzekę. Wiemy też konkretnie, że dzielnica Odonicza w l. 1207—1217 przekraczała Wartę³⁾. Podobną rzecz obserwujemy na terytorjum gieckim. Rocznik wielkopolski (kap. poznańskiej) opisując uwolnienie Bolesława Pobożnego z więzienia w r. 1253, mówi, że Bolesław otrzymał wtedy (na Wielkanoc t. r. t. j. 20. IV) Kalisz, potem zaś bracia *convenerunt in castellaniis de Gedcz* i naradzali się w sprawie podziału ziemi w obecności arcybiskupa Pełki i licznych możnych. Po długich naradach (*Et cum nullum inter se tractarent...*) dokonali podziału⁴⁾. Uzupełniają tę wiadomość dyplomy: mamy bowiem z t. r. dwa dokumenty z dnia 7 i 20 maja, wydane: I. przez obydwóch książąt, II. przez Przemysła w obecności Bolesława w Pogorzeli (przyczem drugi dokument wyraźnie mówi: *in colloquio*) w obecności arcybiskupa Pełki, wojewodów, kasztelanów etc.⁵⁾. Jest rzeczą niewątpliwą, że jest to właśnie zjazd, poświęcony

¹⁾ Co się tyczy tej ostatniej, to trzeba dodać, że do ziemi gieckiej należał Dłusk, w którym przebywa Bolesław Pob. w r. 1253 i 1255 (KWp. 313 i 331); w roku 1281 władarz książęcy z Dłuska zajmuje się sprawami wsi Urnieszewo (ibid. 500).

²⁾ Była ona granicą północną dzielnicy Odonicza w l. 1207—1217 (Zachorowski, Studja, 67); podobnie, w r. 1234 — granicą między księstwem Odonicza i Henryka Brodatego (KWp. 168, 173); wreszcie, między dzielnicami synów Odonicza w r. 1247 (MPH. 3, 13); utworzony w r. 1298 archidiakoniat śremski miał za póln. granicę — Wartę (KWp. 770).

³⁾ Do Odonicza należy w r. 1211 Mechlin, (KWp. 73); por. Zachorowski, Studja, 68. Wieś ta była zależna niewątpliwie od grodu śremskiego, który leżał pierwotnie na lewym brzegu Warty, skoro w r. 1393 miasto jest przenoszone na nowe miejsce, położone na prawym brzegu Warty. (KWp. 1936) Zwracam też uwagę, że Mechlin leżał w archidiakonacie śremskim, jako należący do parafii w Śremie.

⁴⁾ MPH. 3, 21; Bolesław wtedy dostał Gniezno, Kalisz, Rudę, Giecz, Bnin, Biechów. Dodać trzeba, że kronika wielkopolska z kasztelanii gieckiej zrobiła gród (*castrum*) giecki, jako miejsce zjazdu (MPH. 2, 571).

⁵⁾ KWp. 310, 315 (prawdopodobnie należy tu też falsyf. b. d. dziennej, ibid. 316). Wynika stąd, że 20. V. 1253 Bolesław jeszcze nie objął dzielnicy gnieźnieńskiej. W każdym razie wydaje się, jakby Przemysł likwidował swe posiadłości w gnieźnieńskim, daje bowiem klasztorowi łekneńskiemu w dok. z 20. V. wsie

sprawom podziałowym¹⁾. Stąd zaś wynika, że Pogorzelić, położona na lewym brzegu Warty, leżała w kasztelanii gieckiej. Potwierdza to też dokument z r. 1256, w którym Bolesław nadaje m. in. Pogorzelić Szpitalnikom poznańskim²⁾, nie posiadał zaś wtedy Wilkowyji i Starogrodu³⁾.

Ale nie na tem koniec, mamy bowiem dowody, że ziemia giecka rozciągała się jeszcze dalej na południe. Wynika to z nadania przez Bolesława Pobożnego Jankowi Zarębie (w czasie chrztu syna tego ostatniego, Sędziwoja) szeregu wsi na Pałukach oraz Czeszewa i Brzostkowa⁴⁾. Stwierdziłem wyżej⁵⁾, że nadanie to było uczynione przed śmiercią Przemysła, który posiadał Śrem z całą okolicą wokół Książa⁶⁾, a nadto Starogród. Można więc przyjąć, że owe wsie: Czeszewo i Brzostków leżały w dzielnicy Bolesława, zatem w ziemi gieckiej; co do Czeszewa jest to tem pewniejsze, że leżał na prawym brzegu Warty, to zaś umacnia słuszność przypuszczenia także i co do Brzostkowa.

Nie można natomiast zaliczać do ziemi gieckiej wsi, które Bolesław dał Jankowi w jakiś czas po pierwszym nadaniu, w okresie, poprzedzającym wystawienie dokumentu (dnia 30. XI. 1257 r.); były to: Jarocin, Cielcza i Żerków. Cielcza bowiem jeszcze w r. 1370 leży na terytorjum kasztelanii książęcej⁷⁾. Być może, że terytorjum to początkowo stanowiło część kasztelanii wilkowyjskiej, która istniała w latach 1243—45, 1263 i 1279⁸⁾ i została później objęta przez kasztelanję książęcą⁹⁾.

Z tego, co wyżej zestawilem, wynika, że cała południowa część późniejszego powiatu pyzdrskiego początkowo nie była związana

około Żonia i w półn. części z. gnieźnieńskiej, dostaje zaś wzamian Wierzenicę pod Poznaniem i Łoskuń pod Skokami.

¹⁾ por. Rubczyński, Wielkopolska, 275—6.

²⁾ KWp. 344.

³⁾ Dowodzi tego zatwierdzenie zamiany wsi Ochla *iuxta Stargrodę* w r. 1253 przez Przemysła (KWp. 318 i 340, r. 1256) oraz okoliczność, że i później Starogród leży w dzielnicy Przemysła II (r. 1277, KWp. 469), który po raz pierwszy występuje jako samodzielny władca swej dzielnicy w r. 1273 (ibid. 453; w r. 1272 całą Wielkopolską rządził jeszcze Bolesław, MPH. 3, 38).

⁴⁾ KWp. 364, (r. 1257). ⁵⁾ str. 30, przyp. 2.

⁶⁾ KWp. 342 (r. 1256); 350 i 351 (r. 1257); p. też ibid. 362 (b. d.); występują tu wsie: Kotowo, Sroczewo, Zaborowo, Zakrzewo i in. między Wartą i Książem (dodać trzeba, że w r. 1244 Rogusko leży *circa Solec*, więc prawdopodobnie nie w kasztelanii książęcej, ale gieckiej, KWp. 242).

⁷⁾ KWp. 1636.

⁸⁾ KWp. 240, 249; UWp. 6; KWp. 488.

⁹⁾ Kasztelan książęcy występuje po raz pierwszy w r. 1273, (KWp. 451).

z Gieczem. Jak wskazuje bowiem podział dzielnicowy 1253 r.¹⁾, Starogród i Wilkowyja, wchodzące w skład księstwa Przemyśla, były od Gieczy niezależne²⁾. Dlatego, zanim przejdę do bliższego omówienia południowej części powiatu, zakończę z ziemią giecką t. j. dalszym biegiem jej granicy.

Od strony kasztelanji książkiej stanowiła ją Warta, częściowo prawdopodobnie lasy, ciągnące się nad rzeką³⁾. Dalej biegła tak, jak granica archidiakonatu z roku 1298⁴⁾. Jak wskazują podziały 1249 i 1253 r.⁵⁾, zawsze z Gieczem był związany Bnin i on tu wyznacza granicę, która zgadza się z powiatową w. XVI. W kierunku północno-wschodnim ta ostatnia nie zmieniła się od czasów najdawniejszych. Do kasztelanji (opola) gieckiej należy w r. 1277 Krerowo⁶⁾, do państwa Bolesława Pob. w r. 1256, a więc i do kasztelanji gieckiej — Siedlec⁷⁾. Jeszcze wcześniej, bo na przełomie w. XII i XIII należały do sąsiedniego opola kostrzyńskiego wsie: Ruszcza i Wierzyce, zaś do ziemi gieckiej: Koszuty, Kleszczewo i Czerlejno⁸⁾.

W ten sposób ustaliliśmy granice kasztelanji gieckiej. Jest ona ziemią samoistną, niezależną od innego grodu. Ta niezależność występuje wyraźnie przy podziałach: podział diecezjalny, znany już z r. 1136, pozostawiał Giecz po stronie poznańskiej, podczas gdy podziały dzielnicowe wiązały kasztelanję giecką z księstwem gnieźnieńskim (podział 1249 r.) lub też gnieźnieńsko-kaliskiem (podział 1253 r.).

¹⁾ p. wyż. na str. 41 przyp. 3.

²⁾ Powstanie powiatu pyzdrskiego w jego postaci z w. XV i XVI. należy odnieść do czasów panowania synów Henryka głogowskiego, t. j. do podziału, przeprowadzonego w r. 1312 (KWp. 952), według którego Koźmin i Nowe Miasto zaliczono do dzielnicy gnieźnieńsko-kaliskiej.

³⁾ por. wyżej str. 40, przyp. 2 i str. 41, przyp. 6.

⁴⁾ por. wyżej 40, przyp. 3; w r. 1257 należy do kasztelanji gieckiej Wyżaków (KWp. 360), a w r. 1319 Garby (ibid. 1014).

⁵⁾ MPH. 3, 15 i 21. ⁶⁾ KWp. 465.

⁷⁾ ibd. 344; nadto — Urnieszewo, występujące w roku 1281 (p. wyż. str. 40, przyp. 1).

⁸⁾ Opieram się tutaj na zestawieniu dokumentu dla Joannitów poznańskich z r. 1191 (KWp. 29) z dok. r. 1218 (ibid. 104), które wskazuje, że w wykazie diecezji z r. 1218 część wsi leżała w »provincji« kostrzyńskiej, o której mówi dok. 1191 r. W dok. 1218 r., po wsiach, położonych około Poznania, występują: Wierzyce, Jagodno, Sanniki, Ruszcza, Górka, Glinka, Kostrzyń, Koszuty, Kleszczewo, Czerlejno; ponieważ te wsie od Wierzyce do Kostrzyna włącznie leżą wokół tego ostatniego i są wymienione w pewnym porządku (z zachodu na wschód, potem na półn.), można więc zaliczyć je do opola kostrzyńskiego. Trzech ostatnich miejscowości nie można zaliczyć do opola kostrzyńskiego, zarówno ze względu na porządek ich wymienienia, jak i na to, że są one odcięte od Kostrzyna Krerowem, który, jak wyżej zaznaczyłem, należał do Gieczy; dlatego trzeba przyjąć, że te wsie leżały w kasztelanji gieckiej.

Przejdę teraz do południowej części powiatu pyzdrskiego, mianowicie do kasztelanji starogrodzkiej.

Juxta Starigrod, więc — sądząc z położenia na mapie, które nie wygląda na zwykłe *iuxta* — w kasztelanji starogrodzkiej, leżały w r. 1252 wsie: Sierakowo i położone obok niego Żylce, Konarzewo, *Prevodovo*¹⁾. Prócz tego, do kasztelanji starogrodzkiej należała Ochla w r. 1253²⁾ oraz w latach 1241—62: Buszków, Liszków, Zduny, Bonowo³⁾. Wreszcie, do kasztelanji starogrodzkiej trzeba zaliczyć: Wielowieś, Koźmin i Orle, które były własnością Templarjuszów gnieźnieńskich⁴⁾.

Z kasztelanją starogrodzką wiąże się ściśle sprawa zaginionego terytorjum, należącego do grodu Czestramia, wymienionego w bulli gnieźnieńskiej 1136 r. bezpośrednio po Kaliszu wśród innych grodów archidiecezji. Wiadomość o przynależności Sierakowa do Starogrodu z r. 1252 stwierdza, że w tym czasie Czestram, nie będący już wtedy grodem, leżał w obrębie kasztelanji starogrodzkiej. Wynika stąd, że Starogród⁵⁾ jako gród, zastąpił dawniejszy Czestram. Wniosek ten wyjaśnia istnienie znanej enklawy diecezji gnieźnieńskiej na południe od Starogrodu. Ta enklawa jest niewątpliwą pozostałością dawnej przynależności terytorjum czestramskiego do archidiecezji, można bowiem stwierdzić, że zajmowała ona niegdyś większy obszar, niż w w. XVI, skoro jeszcze w r. 1241 należy do niej Bonowo⁶⁾.

¹⁾ KWp. 307.

²⁾ ibd. 318 i 340 (rok 1256).

³⁾ 1262 r. Bolesław Pob. nadaje immunitet wsom biskupstwa wrocławskiego, położonym *in districtu castri Starigrod et circa* (KWp. 603); wsie te są wyliczone w dokumencie biskupa Tomasza z r. 1241 (UWp. 4), jako leżące na pograniczu diecezji gnieźnieńskiej i wrocławskiej (ale po stronie gnieźnieńskiej) i są następujące: *villa Hermannii* (?), *Coslivino* (?), *Golinino* (?), *Poczkwono* (=Buszków), Bonowo (par. Szkaradowo, p. KBP. 1, 38), *Leszkono* (=Liszków) oraz Zduny (co do tych ostatnich p. KWp. 278, r. 1249; ibd. 606, r. 1266; ibd. 424, r. 1267). Że i Bonowo należało do kasztelanji starogrodzkiej, świadczy przynależność Sierakowa.

⁴⁾ Otrzymali te dobra Templarjusze od Odonicza w r. 1232, przyczem dostali 2 dokumenty (KWp. 141 i 142), w których jako świadkowie, obok kasztelana poznańskiego, bnińskiego i zbąskiego (a więc takich, którzy nie mogli tu rozciągać swej władzy) występuje kasztelan starogrodzki. O przynależności tych wsi do Starogrodu świadczy też położenie Wielowiesi w stosunku do należącej do kasztelanji Ochli.

⁵⁾ Jako gród kasztelański występuje po raz pierwszy w r. 1252 (KWp. 141, 142); bez bliższych danych, ale jako gród już w r. 1232 (KWp. 168, 173).

⁶⁾ P. wyż. przyp. 3. K. Potkański, Ze studjów nad ustrojem grodowo-plemiennym. Pisma pośm. 1, 433, sądził, że owa enklawa jest pozostałością praw, jakie arcybiskup gnieźnieński w r. 1136 posiadał do terytorjum grodu milickiego

Jakiż był pierwotny obszar owej kasztelanji czestramsko-starogrodzkiej? Granice wschodnie omówiłem już poprzednio¹⁾; granica południowa pokrywa się z granicą polityczną, którą dla w. XIII określają Zduny i Bonowo; pozostaje granica zachodnia i północna.

Zbadanie ich ułatwia nam wiadomość o dystrykcie ponieckim, dokładnie omówionym w dokumencie Henryka głogowskiego z r. 1310²⁾. Granice tego dystryktu wykreśliłem na mapie tak, jak zostały one przedstawione przez prof. Wł. Semkowicza w »Rodzie Awdańców«³⁾. Prof. Semkowicz do pewnego stopnia słusznie podkreślił, że Henryk, organizując dystrykt poniecki, nie stwarzał nowych stosunków, lecz oparł się na zdawna istniejących; nie mogą się jednak zgodzić, aby Poniec był ośrodkiem tego obszaru już w początkach w. XII⁴⁾. Z pośród grodów, które występują na obszarze dystryktu ponieckiego, nie mogą też być uznane za najdawniejsze ani Krobia⁵⁾, ani Karzec⁶⁾, ani tem bardziej Dupin, założony przez Bolesława Pob. dopiero w r. 1267⁷⁾; w r. 1252 nie było tu jeszcze żadnego z tych grodów, skoro położenie Sierakowa, Konarzewa etc. jest określane w stosunku do Starogrodu. Wynika stąd zarazem, że granice dystryktu ponieckiego na wschodzie odtwarzają stan z okresu po r. 1252, odcinając bowiem ów obszar od Starogrodu⁸⁾. Wszystko to dowodzi, że cały ten dystrykt podlegał pierwotnie Starogrodowi, a wcześniej Czestramowi; potwierdza to całkowicie wykaz posia-

na płu. od Baryczy. Ale to przypuszczenie nie da się utrzymać, skoro między ową enklawą, a granicą śląską istnieje szeroki pas ziemi, który stanowił właśnie część kaszt. milickiej, a nadto dlatego, że owa enklawa leży w kasztelanji starogrodzkiej (wieś Buszków, Zduny).

¹⁾ por. wyż. str. 35. ²⁾ KWp. 930.

³⁾ RTP. 44, 234—236, 249 i mapa. Granica wschodnia i zachodnia tego dystryktu pokrywa się z powiatową.

⁴⁾ Prof. Semkowicz opiera się tu na Kronice polskiej, która mówi, że Poniec dostał któryś z magnatów Krzywoustego za zwyciężenie w pojedynku Zbigniewa (MPH. 3, 627); pomijam kwestję, czy przekaz ten jest wiarogodny, podnieść jednak muszę, że jeśli nawet istotnie tak było, to terytorjum, zwane ponieckiem w okresie pisania Kroniki polskiej, mogło się przedtem zwać inaczej, mianowicie (jak mówię w tekście) czestramskim, gdyż Czestram istotnie występuje jako jedyny gród na tym obszarze. Poniec nie był nawet grodem; występuje poraz pierwszy w r. 1271 jako własność rycerska (KWp. 611, 612); w r. 1309 jest miastem (ibid. 924).

⁵⁾ Występuje przejściowo w l. 1258 (KWp. 371), 1282 (ibid. 513, 514), 1284 (ibid. 549).

⁶⁾ Pojawia się kasztelan w r. 1293, (ibid. 706), potem dopiero w roku 1352, (ibid. 1313).

⁷⁾ MPH. 3, 35.

⁸⁾ Niekoniecznie musiał to *novum* wprowadzać Henryk; mogło to powstać np. w czasie utworzenia kasztelanji krobskiej, karzeckiej lub dupińskiej.

dłości kapituły gnieźnieńskiej, które bez wątpienia sięgać muszą czasów, kiedy Czestram leżał w granicach diecezji gnieźnieńskiej; są to wieś: sam Czestram, Słupia, Stwolno (na pld.-z. od Słupi) i Pępowo¹⁾. Ta ostatnia wieś, położona niemal na samej północnej granicy dystryktu ponieckiego, stwierdza ostatecznie, iż to terytorjum stanowiło pierwotny obszar grodu czestramskiego.

Słowem, granicę północną kasztelanji czestramskiej mamy dość dobrze określoną; poczynając od granicy zachodniej pow. pyzdrskiego, biegła ona lasami, na płu. od Ochli i Koźmina²⁾, aż do zetknięcia się z granicą zachodnią kaszt. kaliskiej. Co się tyczy granicy zachodniej, to wyznacza ją Sierakowo; od strony śląskiej — Góra (już w r. 1155 własność kapituły wrocławskiej)³⁾. Prawdopodobnie granicę tu stanowił pas bagien, ciągnący się wzdłuż wykreślonej na mapie granicy do Baryczy⁴⁾.

Czy kasztelanja czestramska stanowiła oddzielną ziemię? Sądzę, że nie: najstarsze wiadomości wiążą jej terytorjum z Kaliszem (tak już w bulli 1136 r., jak wynika z wykazu grodów, oraz przy podziałach późniejszych 1207—17, 1247). Oddzielenie od Kalisza nastąpiło wtedy, kiedy Kalisz dostał się w ręce książąt opolskich z nadania Henryka Brodatego⁵⁾.

7. Powiat kościański.

Poza wyodrębnionem już poprzednio terytorjum czestramskim, spotykamy tutaj następujące grody: Śrem, Książ, Krzywiń, Przemęt, Zbąszyń, Drożyń, Modrze. Jednak te trzy ostatnie grody w w. XIII były związane z ziemią poznańską. Dowodzą tego wiadomości o podziałach dzielnicowych: Odonicz posiadał w r. 1207—17 obszar tylko po bagna mosińsko-oberskie⁶⁾, dokładnie tak samo Bolesław Pobożny

¹⁾ KWp. 1354, (r. 1357).

²⁾ Lesistym działem wodnym między Orlą a Obrą.

³⁾ Piekosiński, Zbiór 23.

⁴⁾ Należałoby tu dać jeszcze wyjaśnienie, dlaczego arcybiskupstwo utraciło ziemię czestramską; z pewnych względów wypadnie mi to uczynić później.

⁵⁾ Najdawniejszy dowód związku Czestramia z Kaliszem znajdujemy w Herbordzie Żywocie św. Ottona, 2, 8 (MPH. 2, 77); św. Otto szedł do Gniezna przez 3 «diecezje»: wrocławską, kaliską i poznańską. »Diecezja« kaliska wzięła się tu przez pomyłkę (zamiast archidiaconatu pewno nie, bo tego zapewne jeszcze nie było wtedy, ale zamiast terytorjum, ziemia), zaś podróż z Niemcy (skąd szedł św. Otto) przez teryt. kaliskie (i diec. poznańską!) mogła się odbywać tylko przez terytorjum czestramskie, jak wiodła stara (i jedyna) droga ze Śląska do Gniezna (przez Śrem); por. mapę KWp. 4.

⁶⁾ Zachorowski, Studja, 67.

w roku 1247¹⁾. Wreszcie, też same granice posiadał archidiakoniat śremski, utworzony w r. 1298²⁾. Przyłączenie kasztelanji zbąskiej, drożyńskiej i moderskiej do powiatu kościańskiego trzeba odnieść do w. XIV i tłumaczyć zaokupowaniem ich przez książąt śląskich w 1-szej ćwierci tego stulecia oraz rewindykacją przez Polskę w r. 1322—27³⁾. Można też przypuszczać, że obszar owych kasztelanij był taki, jak go wykreśla granica powiatu na północy i archidiakonatu na południu. Na zachodzie graniczył ze Śląskiem⁴⁾.

Co się tyczy pozostałego terytorjum t. j. kasztelanji śremskiej, krzywińskiej, przemęckiej i ksiąskiej, to ustalenie jego granic nie napotyka na większe trudności, zwłaszcza że posiada doskonałe opracowanie pióra prof. Wł. Semkowicza⁵⁾. Nie wydaje mi się jednak słusznym pogląd prof. Semkowicza, że całe owo terytorjum, wraz z Poniecem, stanowiło jedną ziemię, której centrem był Krzywiń. Co do dystryktu ponieckiego — dowodów zależności od Krzywina nie posiadamy żadnych, natomiast wyżej widzieliśmy, iż stanowił on samodzielną ziemię czestramską. Nie wiemy też nic o supremacji Krzywina w stosunku do Śremu; raczej stosunek jest odwrotny⁶⁾: w dokumencie 1242 r. czytamy, że ludność ze wsi klasztoru lubińskiego (należących przeważnie do opola krzywińskiego) jest obowiązana do naprawy mostu na Czarnym strumieniu⁷⁾ t. j. mostu, wiodącego na gród śremski⁸⁾. Ten obowiązek nie jest świeżo utworzony, przeciwnie, jest on dawny i kładę go usuwa⁹⁾. Zwrócić też muszę uwagę, że Śrem zostaje w r. 1298 siedzibą archidiakonatu. Sądziłbym

¹⁾ MPH. 3, 13. ²⁾ KWp. 770.

³⁾ Por. KWp. 4, str. 357.

⁴⁾ Granicę tę (dla w. XIII) wykreślam na podstawie KWp. 4, s. 355—6. Według informacji dyplomowych, należały do kasztelanji zbąskiej: Kiełpin (r. 1249? KWp. 378), Stare Kramsko (r. 1361, ibd. 1450); do kasztelanji drożyńskiej: Kubaczyn (pod samym Drożyniem; r. 1316, ibd. 1069 i 4, str. 45 i 383); kasztelanja drożyńska pojawia się w l. 1286—91 (ibd. 561, 677) i istnieje do czasów Jagielly; moderska — dopiero w w. XIV, ok. 1380—88 (ibd. 1808, 1883; por. też ibd. 4, str. 383).

⁵⁾ Ród Awdanów, RTP. 44, 243—52 i mapa.

⁶⁾ Śrem występuje jako gród już w r. 1136, Krzywiń natomiast dopiero w l. 1242—1256 (KWp. 235, 342); charakterystyczne, że w czasie wojen 1233/4 i po r. 1241 Krzywiń nie występuje. Być może, że przedtem istniał jako czoło opolne (por. KWp. 236, r. 1242).

⁷⁾ KWp. 236.

⁸⁾ por. KWp. 1936 (r. 1393).

⁹⁾ Dok. 1242 r. jest niewątpliwie sfalszowany lub interpolowany, w każdym jednak razie najpóźniej w końcu w. XIII. Stwierdza też on faktyczny stan rzeczy nawet w wypadku, gdyby to zwolnienie było dodatkiem fałszerza; p. Rubczyński, Wielkopolska, 251.

więc, że zamiast o krzywińskiej — należałoby mówić o ziemi śremskiej.

Czy owa ziemia obejmowała także Przemęt? Jedyne kryterium dla rozwiązania tej kwestji byłyby podziały dzielnicowe. Najstarsza dzielnica, o której wiemy dokładniej, mianowicie Odonicza z l. 1207—1217 wiązała Przemęt z Kaliszem, Śremem, Czestramiem, podobnie — dział Bolesława Pobożnego z r. 1247. Jedna tylko wiadomość nakazywałaby może pewną ostrożność, mianowicie informacja Rocznika wielkopolskiego, że Bolesław posiadał obszar *a fluvio Prosna usque in Przemanth et ipsum Przemanth cum omnibus suis attinenciis...*¹⁾. Wynikałoby bowiem stąd, że Przemęt traktowano w 2-jej połowie w. XIII (kiedy powstawał Rocznik), jako odrębną jednostkę, nie związaną ze Śremem. Prawdopodobnie jednak chodziło tu tylko o tę odrębność administr., jaka w w. XIII istniała — t. j. kasztelańską, nie zaś o polityczną, występującą w charakterze ziemi. Dlatego sądzę, że istniała tu tylko jedna ziemia śremska²⁾.

Co się tyczy obszaru kasztelanji przemęckiej, to w kierunku pld. można go dobrze określić na podstawie dokumentu z r. 1210 Władysława Odonicza, dającego uposażenie (niedoszłej zresztą do skutku) fundacji klasztoru cystersów: *...in provincia Premunt... Virchuie (os. zn.) cum lacu et nemoribus usque ad confinia... Glogovie*³⁾. Wynika stąd, że kasztelanja przemęcka dochodziła aż do Śląska. Podany w powyższym dokumencie wykaz wsi, leżących w prowincji przemęckiej, stwierdza, że ta ostatnia obejmowała późniejszą ziemię wschowską, gdyż m. in. znajdujemy tu wieś Przyczynę⁴⁾. Granicę zachodnią określają Mochy, a nadto wsie należące do opola przemęckiego według zapisek sądowych z r. 1416⁵⁾, między którymi znajdujemy: Mochy, Kaszczor, Wijewo. Że jest to granica bardzo dawna, wskazuje na to przynależność do Wład. Odonicza w r. 1209 wsi Lubogoszczy i części jeziora sławskiego, nad którym położona jest ta wieś⁶⁾. Wykaz 1416 r. zalicza do opola przemęckiego na

¹⁾ MPH. 3, 13.

²⁾ W w. XIII istnieje wieś Przemęczany w krakowskim, KP. 3, 20 (r. 1238), gdzie już w 1-jej poł. t. st. spotykamy Awdanów, pochodzących, jak wiadomo, z sąsiedniego terytorjum krzywińskiego (por. W. Semkowicz, Ród Awdanów, RTP. 45, 187—8). Ale i to nie świadczy o istnieniu ziemi przemęckiej.

³⁾ KWp. 66.

⁴⁾ Wyodrębnienie z. wschowskiej omówił I. Zakrzewski, KWp. 4, str. 371—2; występuje ona po raz pierwszy w r. 1307 (ibd. 907; w r. 1367 leży w niej Przyczyna, ibd. 1573); kasztelan wschowski występuje w r. 1289, (ibd. 639). Od książąt glogowskich odebrał ją dopiero Kazimierz W. w r. 1343.

⁵⁾ E. Callier w SG. 9, 145.

⁶⁾ KWp. 65.

północy: Ziemin i Reńsko, które przytykają do starej granicy dzielnicowej z r. 1207—1217, (będącej zarazem półn. granicą kasztelanji przemęckiej) oraz archidiakonalnej z r. 1298¹⁾. Na północno wschód ustalają granicę wsie z r. 1416: Glińsko, Koszanowo, Robaczyn i Radomicko. Co się tyczy tej ostatniej wsi, to w r. 1277 została ona wyłączona z opola krzywińskiego, więc pierwotnie nie należała do kasztelanji przemęckiej²⁾. W ten sposób granice kasztelanji przemęckiej³⁾ mielibyśmy określone.

W pozostałej części ziemi śremskiej dokładniej jest określona granica północna, wytknięta przez granicę archidiakonalną z r. 1298 oraz podziały dzielnicowe z r. 1207—17 i 1247⁴⁾. Przekraczała ona, jak zaznaczyłem wyżej, Wartę około Śremu, obejmując Mechlin⁵⁾. Na wschodzie do ziemi śremskiej trzeba zaliczyć Książ, (który jako gród kasztelański pojawia się w 2-iej połowie w. XIII) i Wilkowyję, jak to już wyżej stwierdziłem. Na południu ziemia śremska graniczyła z ziemią chełmską i ze Śląskiem⁶⁾.

8. Powiat poznański.

Powiat poznański w w. XVI obejmował obszar na północ po Notec. Wiadomo jednak z kroniki Galla, że linja Noteci została osiągnięta w początkach w. XII przez Bolesława Krzywoustego i że z występujących tu grodów, tylko Ujście i Santok były pierwotnie grodami polskimi, pozostałe zaś (Czarnków, Wieleń, Drzeń) — pomorskimi⁷⁾. Najstarszą granicę stanowił tutaj szeroki pas bagien i lasów między Notecią i Wartą⁸⁾. Trzeba zaznaczyć, że jeszcze

¹⁾ Dokument 1210 r. podaje w tej części kasztelanji wieś Siekowo.

²⁾ KWp. 469.

³⁾ Oczywiście, włączając do niej ziemię wschowską.

⁴⁾ Potwierdza to też przynależność Rogalina do dzielnicy Przemysła w r. 1247, KWp. 264. Dodam, że szereg danych, odnoszących się do wsi, położonych wewnątrz kasztelanji, w tekście pominąłem; por. KWp. 390, 653, 1957.

⁵⁾ p. wyż. 40, przyp. 3.

⁶⁾ Istniały tu 3 opola: śremskie (z Dolskiem 1136 r. i, Księginkami 1210 r., KWp. 66 i Szymanowem, na pld-z. od Śremu, ibd. 829, r. 1309); krzywińskie (z Wyrzeką, Dalewem, Małpinem, Osowem, Radomickiem, Wonieścią, KWp. 469, r. 1277 oraz Wławiem, ibd. 908, r. 1307); kościańskie, występujące jako czoło opolne w r. 1242, ibd. 236 (Kościan, jako centrum powiatu, zaczyna się wysuwać od r. 1312, ibd. 952). O opolach powyższych por. Wł. Semkowicz, Ród Awdańców, RTP. 44, 249 n.

⁷⁾ F. Duda, Rozwój terytorjalny Pomorza polskiego, o. c., 60—61.

⁸⁾ Wskutek tego też książęta polscy stwarzali organizację gospodarczą, na której się te grody opierały, na lewym brzegu Warty (por. wiadomość o narocznikach tych grodów w r. 1234 (KWp. 168) i uwagi Z. Wojciechowskiego, Momenty,

WIELKOPOLSKA

(w. XII-XIV)

Do pracy Stanisława Arnolda
„Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym
Polski Piastowskiej”
Podziałka 1: 1,000.000.

Objaśnienie Znaków:

- pewne } granice powiatów w. XVI
- niepewne }
- granice kasztelanii, wzgl. dzielnic lub państw, ustalone dla w. XII i XIII i różniące się od granic powiatowych w. XVI
- pewne } granice archidjakonatów w. XIV-XVI
- niepewne }
- ////// zasięg ziem w. XII-XIII (terytoriów plemiennych)
- ▲ **STOLICE ZIEM**
- ▲ Grody kasztelańskie (istniejące przed końcem w. XII)
- Grody kasztelańskie (w. XIII i XIV) i czoła opolne
- Późniejsze ośrodki administracyjne (w. XVI)
- + (nad znakiem miejscowości): stolica archidjakonatu
- ++ przesieki
- S — Stup, Stupia, Stupca i t.p.
- Pozostałe osady (miejsc., w których znajdowały się klasztory, oznaczono według położenia tych ostatnich.)

w pierwszej połowie w. XIII wymienione wyżej grody nie były ściśle związane z ziemią poznańską, gdyż przy podziale roku 1249 otrzymał Bolesław Pobożny wraz z Gnieznem i Nakłem: Ujście i Czarnków.

Właściwą ziemię poznańską zaczyna od strony północno-wschodniej — Rogożno¹⁾. Wschodnie granice kasztelanji rogozińskiej określiłem już wyżej²⁾. Dalej na południe występuje kasztelanja radzimska³⁾. Jej terytorjum daje się dość dokładnie wykreślić na podstawie spisu wsi, stanowiących w r. 1388 opole chojnickie⁴⁾. Dowód, iż to ostatnie jest dawną kasztelanją radzimską, znajduję w tem, że owe wsie wieńcem otaczają Radzim i sam Radzim jest wśród nich wymieniony. Wykreślone na mapie owe wsie wyznaczają tem samem granice kasztelanji rogozińskiej oraz północną poznańską i opola kostrzyńskiego⁵⁾. O granicach tego ostatniego, a zarazem o granicach ziemi poznańskiej od strony gnieźnieńskiej i gieckiej, mówiłem już poprzednio⁶⁾. Podobnie o granicy południowej⁷⁾. Podkreśliłem też że prawdopodobnie do ziemi poznańskiej należały kasztelanje: drożyńska i moderska, przynajmniej tak mogło być jeszcze w końcu w. XIII, kiedy przeprowadzano granice archidiakonatów. Ale pozatem trzeba przypuścić, że do ziemi poznańskiej należały pierwotnie także: Zbąszyń i Międzyrzecz. Nie mamy bowiem żadnych śladów, aby stanowiły one kiedykolwiek odrębne ziemie. O Zbąszyniu mówiłem już wyżej. Co się tyczy Międzyrzecza, to występuje on już w r. 1005, jako miejsce, gdzie Chrobry osadził pierwszych w Polsce

80 n). Ze źródeł dyplomowych wiemy, że do Wielenia należały na lewym brzegu Noteci wsie: Wronki, Drasko, Niedźwiedzica (os. zn., pod Drzeniem), Rosko, Bielawy, Białe (KWp. 786, r. 1298; por. też ibd. 1117; co się tyczy pozostałych grodów, p. KWp. 4, str. 380, 383).

¹⁾ Kasztelan tego grodu występuje po raz pierwszy w r. 1248 (KWp. 271).

²⁾ p. wyż. str. 21.

³⁾ Jako kasztelanja istnieje w r. 1256 (KWp. 333).

⁴⁾ Lekszycki, 1, 392.

⁵⁾ Na mapie są podane tylko wsie graniczne, a mianowicie: Rożnowo, Szymankowo, Mościszewo, Worowo, Przepędowo, Bolechowo, Mieńkowo, Naramowice, N. wieś, Strzeszyno, Krzyżowniki, Swadzym, Sądy, Chyby, Pawłowice, Sobota, Zielątkowo, Lulin, Żukowo, Chrustowo, Uścikowo, Chojnica i Radzim. Do tegoż opola należały niewątpliwie wsie, będące własnością klasztoru w Owińskich t. j., według wykazu z r. 1252 (KWp. 303): Owińska, Bolechów, (wym. wyżej), Radojewo, Marszewice, Wierzenice.

⁶⁾ p. wyż. str. 21 i 42. Kasztelan kostrzyński występuje po raz pierwszy dopiero w r. 1352 (KWp. 1311).

⁷⁾ p. wyż. str. 47—8.

eremitów¹⁾. Kasztelanowie pojawiają się od r. 1232²⁾, jednak obszar kasztelanji znamy dopiero z czasów znacznie późniejszych³⁾. Przy-
puszczam, że zarówno ta kasztelanja, jak i zbąska, powstały na dro-
gach, wiodących w głąb kraju, jako punkty obronne wobec najazdu
z zewnątrz. Przynajmniej o Międzyrzeczu wiemy już z r. 1105, że
leżał na drodze, którą od Krosna nad Odrą szedł Henryk II w kie-
runku Poznania⁴⁾.

Na zakończenie tych uwag o ziemi poznańskiej muszę dodać,
że należała do niej kasztelanja obrzycka, występująca w latach
1238—53—80⁵⁾. O jej obszarze jednak nie posiadamy wiadomości⁶⁾.

9. Powiaty: sieradzki, szadecki, piotrkowski, radomski.

Według bulli z r. 1136 na obszarze tych powiatów znajdowały
się 4 grody: Sieradz, Spicymierz, Wolborz i Rozprza. Ponadto istniało
tutaj opole chropkie (w okolicach Pabjanic), występujące w źródłach
jako *provincia*⁷⁾ lub jako *castellatura*⁸⁾. O grodzie kasztelańskim nie
tutaj nie słyszymy; jeśli był, to w bulli 1136 r. mógł być pominięty,
gdyż opole chropkie już pod koniec w. XI należało do kapituły kra-
kowskiej⁹⁾.

Granice niektórych kasztelanij możemy dość dokładnie określić

¹⁾ T. Wojciechowski, Szkice historyczne XI w., o. c. 17; por. Thietmar,
ed. c. 6, 27, str. 149.

²⁾ KWp. 126 (w dokum. datą jest r. 1230; jednak epacta 26 i indykcja 5
wypadają na r. 1232).

³⁾ Należą do niej: w r. 1256 — Wyszanów (KWp. 338, p. też ibd. 1098,
r. 1329 i 1145, r. 1335); 1322 — Zyrsk (pod Międzyrzeczem; ibd. 1026); 1328 —
Kęszyce (ibd. 1088); 1384 — Małe Pieski (ibd. 1817); 1390 — Rojewo i Kalsko (ibd.
1891). I. Zakrzewski (KWp. 4, str. 381, przyp. 1) niesłusznie zaliczał do kasztelanji
międzyrzeckiej Pniewy; wyrażenie dokumentu 1328 r. (ibd. 1088): *Glinik circa*
Pinnen nie upoważnia do tego.

⁴⁾ p. Thietmar, cyt. wyż. w przyp. 1. ⁵⁾ KWp. 207, 315, 494.

⁶⁾ Na zachodzie z. pozn. graniczyła z ziemią (biskupstwem) lubuską, której
granicę wykreśliłem według dokumentu 1249 (KWp. 2055), jak to już przed-
stawił I. Zakrzewski, KWp. 4, str. 334 i 372 (oraz mapa) i P. Niessen, Geschichte
der Neumark (1905), 128—9, 140 i mapa osadnicza. Biskupstwo poznańskie wci-
skało się aż po Odrę — na zachód od granicy kasztelanji krośnieńskiej z r. 1223
(KWp. 4, str. 355), która jednak z tych dwu granic odtwarza stosunki pierwotne —
nie potrafię stwierdzić.

⁷⁾ KKKr. 4 (r. 1189).

⁸⁾ KKKr. 11 (r. 1220); w latach 1286—97 terytorjum to nazywa się kaszte-
lanją piątkowiską, ibd. 83, 102, 103. M. Baruch, Pabjanice, Rzgów i wsie oko-
liczne (1903), 30—31.

⁹⁾ Por. Baruch, o. c. 22 n. Z. Wojciechowski, Momenty, 38—39.

już dla w. XII. Zaczynając od Spicymierza, stwierdziłem to już
wyżej dla jego granic zachodnich; oparłem się na bulli 1136 r.,
która podaje cały szereg osad, leżących *circa Spitimir*¹⁾. Uzupełniają
to też późniejsze dane²⁾. Można na tej podstawie stwierdzić, że na
południe kasztelanja sięgała nieco poza linję: Tądów—Karchów. Na
wschodzie granicę stanowił Ner (Grodzisko, Zbylczycy); w r. 1308 do
księstwa sieradzkiego (do którego zaliczała się wtedy kasztelanja spi-
cymierska) należał Bałdrzychów³⁾. Jak widać, granica polityczna po-
krywa się z archidiakonalną.

Na południe od kasztelanji spicymierskiej leżała kasztelanja sie-
radzka. I jej obszar wykreślają dane, zawarte w bulli 1136 r.; o gra-
nicy zachodniej mówiliśmy już poprzednio; południową granicę okre-
ślają: w r. 1136 Jarocice, w r. 1298 Niemojewo⁴⁾ i w r. 1299 Grojec⁵⁾;
nadto pokrywające się granice, polityczna i kościelna. W kierunku
płd.-wsch. kasztelanja sieradzka obejmowała późniejszy powiat ra-
domski. Dowodzi tego znów bulla 1136 r., skoro bowiem Chrzastów
już wtedy jest punktem granicznym archidiecezji na południu⁶⁾,
trzeba przyjąć, że obejmowała ona cały powiat radomski; tymczasem,
poza Sieradzem, Rozprzą itd. nie wspomina o żadnym innym grodzie
w tych okolicach. Istotnie, Radomsko jest późniejszym ośrodkiem
administracyjnym⁷⁾, terytorjum zaś rozpierskie, o czym niżej, nie
obejmowało pow. radomskiego. Pozostaje więc tylko Sieradz.
Ścisłejsze określenie granic południowych tego obszaru umożliwiają
wiadomości, dotyczące osad, leżących w księstwie sieradzkim. Już
w r. 1257 to księstwo (Kazimierza kujawsko-łeczyckiego) rozciągało
się aż po Mstów⁸⁾; w r. 1261 należało do niego Pławno⁹⁾. Wreszcie,
już za panowania Konrada mazowieckiego t. j. przed r. 1247 do księ-
stwa tego należały wsie: Dąbrowa i Rogaczów¹⁰⁾.

¹⁾ Są to: Jankowo, Tądów, Smolsko, Przykuna, Turkowice (podwójne; por.
o tem r. 1301, KP. 2, 177), Uniejów, Karchów, *Milostovici* (?), Kaszów, Klonów.

²⁾ W kasztelanji spicymierskiej leżą: 1257 — Klonów (KWp. 355); 1301 —
Turkowice (KP. 2, 177); 1301 — Zbylczycy i Grodzisko (KWp. 938); 1304 — Ta-
dów (ibd. 881).

³⁾ KMP. 546. ⁴⁾ UWp. 16. ⁵⁾ KWp. 811.

⁶⁾ Arcybiskup otrzymuje dziesięcinę z przewozów *quod quot sunt de chru-
stov usque in uislam iuxta fluvium Pelza*.

⁷⁾ SG. 9, 424

⁸⁾ KMP. 48, (sam Mstów jednak należał do ziemi krakowskiej, p. niżej).
W r. 1265 i 1287 leży w ks. sieradzkim Brzeźnica (KP. 1, 51 i 67); w r. 1276 —
Pajęczno (UK. 42).

⁹⁾ p. wyż. str. 38; uzasadniam tam, że granica wieluńsko-sieradzka biegła
pierwotnie tak, jak archidiakonalna.

¹⁰⁾ Dok. Kazimierza z r. 1248 (UM. 11).

Na wschodzie kasztelanja sieradzka rozciągała się na terytorjum powiatu szadeckiego i częściowo piotrkowskiego. Już w r. 1136 należą do niej: Parzno, Kluki i Sędziejewice. Co się tyczy powiatu szadeckiego, to jest on tworem czasów późniejszych: widać to wyraźnie, jeśli się porówna granice kasztelanji spicymierskiej z późniejszym biegiem granicy powiatowej. Powstanie tego powiatu wypadnie zapewne odnieść do w. XV; jego dawniejszy związek z Sieradzem daje się zauważyć jeszcze w tym czasie, mianowicie w odbywaniu wspólnych roczków w Sieradzu lub Szadku¹⁾. Potwierdza to wiadomość, że jeszcze w roku 1422 Łask leży *in districtu Siradiensi*²⁾. Wreszcie odwołać się muszę znów do buli 1136 r., w której nie spotykamy na tem terytorjum odrębnego grodu. Wschodnią więc granicę kasztelanji sieradzkiej trzeba przesunąć aż do granic kasztelanji wolborskiej i rozpierskiej, które poniżej omawiam.

Granica północną kasztelanji sieradzkiej jest południowa spicymierska³⁾. Pozatem stanowi ją Ner, co stwierdza przynależność do księstwa sieradzkiego w r. 1285 Lichawy⁴⁾, do księstwa zaś łączycckiego Puczniewa w r. 1308⁵⁾. Nadto trzeba podkreślić, że Ner stanowi zarazem granicę archidiakonalną, która pokrywa się tu całkowicie z polityczną.

Ta granica kościelna pokrywa się z polityczną także i tam, gdzie opuszcza Ner i kieruje się na południe, mianowicie już na terytorjum chropskim. Ale tutaj spotykamy się z ciekawą kwestją: mianowicie ta granica przecina posiadłości kapituły krakowskiej, pozostawiając na zachód Pabjanice, na wschód zaś Kalno, Rzgów i in. osady⁶⁾. Wydawałoby się więc, że owa granica nie odpowiada podziałom dawniejszym, że może została przeprowadzona w czasach późniejszych, wzdłuż granicy powiatowej, również powstałej dość późno. Ale tak nie jest: można bowiem stwierdzić, że terytorjum

¹⁾ S. Kutrzeba, Sądy ziemskie i grodzkie, RHF. 42, 166; związek ten trwa do r. 1418.

²⁾ KP. 1, 169.

³⁾ Poza wyżej zestawionymi informacjami wskazuje też na to Warta, jako stróża pograniczna.

⁴⁾ KP. 2, 125.

⁵⁾ Kmp. 546; zaznaczyć trzeba, że Puczniew (oraz położone na z. i pñ.-z. od niego Góra Bałdrzychowska i Mianów) istnieją już w w. XII. Nadał je około r. 1176 klasztorowi sulejowskiemu Kazimierz Sprawiedliwy, który posiadał wtedy ziemię sieradzką i łączyccką. Piekosiński, Zbiór, 34.

⁶⁾ Granice opola chropskiego wykreśliłem według Długosza, LBN. 1, 273 nast., pomijając te osady, o których wiemy, że powstały lub zostały nabyte później, p. Baruch, Pabjanice, 33—36; Z. Wojciechowski, Momenty, 39—41. Północna granica posiadłości kapitulnych wokół Kalna szła tak, jak powiatowa.

dawnych Chropów w przedstawieniu Długosza uległo znacznemu rozszerzeniu w kierunku wschodnim. Zwrócił na to uwagę M. Baruch, który na podstawie dokumentu ks. Kazimierza, wydanego ok. r. 1189¹⁾, bardzo trafnie podniósł, iż w w. XII cały obszar wokół wsi Kalno, choć należał w tym czasie do kapituły krakowskiej, nie był zaliczany do Chropów. Wobec tego okazuje się, że granica archidiakonatu, przebiegająca właśnie między terytorjum niewątpliwie chropskim a Kalnem jest starsza, niż ostatni dziesiętek lat w. XII. Tem samem i granica powiatowa jest tutaj bardzo dawna²⁾.

Bieg granicy archidiakonalnej jest ciekawy także i dalej na południe³⁾: okazuje się, że biegnie ona obok granicy zachodniej kasztelanji wolborskiej, nie pokrywając się jednak z nią. Jest to znów szczegół charakterystyczny; w swej pracy o kasztelanji wolborskiej wskazywałem na jej rozszerzanie się w kierunku zachodnim, co było związane z dość silnem zalesieniem tych okolic⁴⁾. Granica, którą przedstawiam na mapie, odnosi się do r. 1228, zatem archidiakonalna musi pochodzić z czasów wcześniejszych, prawdopodobnie (jak i na terytorjum opola chropskiego) z w. XII.

To stwierdzenie w dwóch wypadkach, że granica archidiakonalna przedstawia granice polityczno-administracyjne z w. XII⁵⁾, pozwala nam na wypowiedzenie poglądu, że i dalszy jej ciąg odpowiadał granicom politycznym; sądzę, że wyznacza ona granicę zachodnią kasztelanji rozpierskiej, co do której, jak wiadomo, nie posiadamy żadnych bezpośrednich danych. Jest to zarazem granica wschodnia kasztelanji sieradzkiej.

Skończyłem w ten sposób omawianie granic kasztelanji sieradzkiej. Należy jeszcze w kilku słowach określić granicę wschodnią kasztelanji wolborskiej i rozpierskiej. O pierwszej pisałem oddzielnie, przypomnieć więc tylko wypada, że w pierwszej połowie w. XIII granicę stanowiła Pilica, a raczej pas leśny, rozciągający się na jej prawym brzegu⁶⁾. Podobnie było pewno z granicą rozpierską, może z wyjątkiem wokół Sulejowa, bo w w. XIII leży on w granicach

¹⁾ KKKr. 5.

²⁾ Właściwe opole chropskie zaliczano w w. XIII do ks. sieradzkiego, por. dok. Leszka Czarnego z r. 1286 (KKKr. 88).

³⁾ Granicę tę wykreśliłem na podstawie mapki w mojem »Władztwie biskupiem«.

⁴⁾ o. c. 3 n.

⁵⁾ W r. 1232 kapituła łączyccka przyłącza swą pieczęć do dok. arcybiskupa Pelki, zatwierdzającego przywileje klasztoru sulejowskiego (KWp. 593).

⁶⁾ Władztwo, o. c. 8, 19.

księstwa sieradzko-łęczyckiego¹⁾. Potwierdza też to granica archidia-
konalna, właśnie w tym miejscu odbiegająca od Pilicy.

Należy jeszcze omówić stosunek Wolborza i Rozpry do Sieradza, t. j. zbadać, czy nie były one z nim w bliższym związku? Jak wiadomo, od czasu wydzielenia Leszkowi Czarnemu dzielnicy przez Kazimierza Konradowicza (ok. r. 1264), granica między księstwem sieradzkim a łęczyckim biegła od Pilicy Wolborką, pozostawiając większą część kasztelanji wolborskiej po stronie sieradzkiej²⁾. Można by stąd wnioskować, że poprzednio do z. sieradzkiej należała cała kasztelanja wolborska i że ok. r. 1264 nieznacznie przesunięto granicę między księstwami do wygodniejszej — wodnej. Ale przeczy temu przynależność archidiaconalna do Łęczycy, sięgająca, jak widzimy, końca w. XII. Oczywiście, ta przynależność stwierdza tylko niezależność w stosunku do Sieradza, nie dowodzi jeszcze zależności politycznej od Łęczycy: mogły to być — że się tak wyrażę — luźne grody, niezwiązane pierwotnie ani z jednym ani z drugim ośrodkiem. To mi się wydaje najprawdopodobniejsze³⁾.

Zgodnie z temi uwagami za pewną ziemię sieradzką można uznać tylko kasztel. sieradzką i spicymierską.

10. Powiaty: łęczycki, orłowski, brzeziński.

Te trzy powiaty stanowią w w. XIV—XVI województwo łęczyckie; biorę je w całości, bo według bulli 1136 r. istnieje tu pierwotnie tylko jeden gród: Łęczyca⁴⁾.

Omówiłem już poprzednio granice zachodnią i południową. Pozostaje do omówienia cała granica północna, wschodnia i płd.-w., t. j. z Mazowszem. Zrobię to jednak w rozdziale o Kujawach i ziemiach mazowieckich. Tutaj zaznaczę tylko, że do ziemi łęczyckiej nie była zaliczana kasztelanja łowicka, stanowiąca odrębną jednostkę już w bulli 1136 r. i leżąca w ks. mazowieckim w lat. 1211—15⁵⁾.

¹⁾ por. KMP. 389 (r. 1224); ibd. 408 (r. 1233).

²⁾ Władztwo, 13.

³⁾ Popiera to przypuszczenie wyliczenie grodów, jakie zajął po śmierci Konrada Kazimierz kujawski: ...*Lancician, Spicimierz, Siraż et Rospram*... (MPH. 3, 13); Wolborza nie wyliczono, gdyż był własnością biskupów kujawskich.

⁴⁾ Dwa pozostałe ośrodki administr., Orłów i Brzeziny występują bardzo późno, w w. XIV i XV; w Brzezinach kasztelan pojawia się w r. 1332 (KP. 2, 254).

⁵⁾ KWp. 68; leży w państwie Konrada mazowieckiego, nie posiadającego w tym czasie ks. łęczyckiego, por. Z. Wojciechowski, Momenty, 87—8. NB. mała uwaga w sprawie osobistej: dr. Wojciechowski uważa, że w swem «Władztwie» twierdzi o przynależności Wolborza przed r. 1227 do dzielnicy Konrada; jest to niesłuszne: wyraźnie stwierdzam, że panuje tu Leszek, potem Grzymisław, Bolesław — i wreszcie Konrad (str. 12 i przyp. 7).

Granicę zachodnią tej kasztelanji dla czasów przed w. XIV określiłem na mapie na podstawie pracy Z. Wojciechowskiego¹⁾. Widać tu pewne przesunięcie się tej granicy na korzyść ks. łęczyckiego, co można stwierdzić już na podstawie dok. Kazimierza W. z r. 1357²⁾.

Południowo-wschodni cypel obejmuje Inowłódź. Ten ostatni występuje już w 1-szej połowie w. XII³⁾, ale o przynależności jego politycznej nie wiemy.

II. Kujawy.

II. Powiaty: kruszwicki i radziejowski.

Powiat kruszwicki stanowiła kasztelanja kruszwicka, której gród był, jak wiadomo, jednym z najstarszych na ziemiach polskich. Zachodnią granicę tej kasztelanji określiliśmy już powyżej, omawiając granice ziemi gnieźnieńskiej. Północna jest bardziej skomplikowana: w w. XIII terytorjum kruszwickie sięga poza granice późniejszego powiatu, gdyż Sławsk i leżące obok niego Kobylniki i Korabniki należą w r. 1271 do kasztelanji kruszwickiej⁴⁾. Te same miejscowości leżą w r. 1318 na terytorjum zwanem *ultra Mantwas*⁵⁾ t. j. »za Mątwą«, tak bowiem nazywano Noteć od Gopła do jej ujścia, do jeziora pakoskiego. Punktem wyjścia tego określenia: »za Mątwą« jest oczywiście Inowrocław, i istotnie ta nazwa pojawia się tylko w dokumentach książąt inowrocławskich Ziemomysłowiczów, do których też należało terytorjum zamętwiańskie. W r. 1310 występuje nawet kasztelan *ultra Manthvas*, Jan⁶⁾. Otóż trzeba zbadać, kiedy nastąpiło wyodrębnienie się tego terytorjum. Wytlumaczenia należy szukać w podziałach dzielnicowych w. XIII.

Aż do swej śmierci w r. 1287, z przerwą w lat 1268—73 (9)⁷⁾, dzierżył Kruszwicę Ziemomysł⁸⁾. Potem jako władca Kruszwicy

¹⁾ Momenty, 17 n. i mapa. Por. też K. Potkański, Opactwo, 100 n.

²⁾ KWp. 1354.

³⁾ KWp. 11.

⁴⁾ KWp. 614.

⁵⁾ KP. 2, 224 i 225.

⁶⁾ KP. 2, 207.

⁷⁾ Kruszwicę z Radziejowem i Inowrocław zajął w r. 1268 (po 11. X. t. r., UK. 40) Bolesław Pobożny (MPH. 2, 594); posiadał Inowrocław jeszcze w r. 1273, 7. VIII (por. dokum. w KWp. 436, 437, 609, 614, 444, 446, 450). Według kroniki wielkopolskiej zatrzymał sobie Kruszwicę zapewne do końca życia t. j. do r. 1279. Por. Rubczyński, Wielkopolska, 320 n.

⁸⁾ 1268 r. wystawia dokument w Kruszwicy (UK. 38); w tymże roku — w sprawie wsi Chelmce w pow. radziej. (UK. 40); w r. 1284 kasztelan kruszwicki występuje w otoczeniu Ziemomysła (Ulanowski Dok. kuj. i maz., str. 141).

występuje książę brzeski, Władysław Łokietek¹⁾, lecz już w r. 1294 kasztelan kruszwicki Mirosław zjawia się w otoczeniu Ziemomysłowiczów, książąt inowrocławskich²⁾, podobnie w r. 1301³⁾. Nadto w r. 1295 Leszko i Kazimierz wydają dokument w sprawie Rządkwina, wsi, położonej właśnie na terytorjum, które się później nazywa zamętwiańskim⁴⁾. Po dłuższej przerwie, spotykamy kasztelana kruszwickiego Jana w r. 1319 w otoczeniu starosty Łokietkowego Przybysława⁵⁾.

Te dane wskazują, że na przełomie w. XIII i XIV dokonały się pewne zmiany w granicach dzielnicowych na Kujawach. Ponieważ Ziemomysłowicze nie rządzą na obszarze, położonym na południe od Kruszwicy⁶⁾, więc trzeba przypuścić, że Łokietek, posiadający przed wygnaniem i po powrocie do kraju Kujawy południowe z Włocławkiem i Brześciem⁷⁾, musiał odstąpić bratankom część ziemi kruszwickiej, którą ze względu na brak związku z ks. inowrocławskim, nazwano kasztelanją zamętwiańską. Dowodem, że tego terytorjum nie oderwano od Inowrocławia, jest to, że, jak wspominałem, niektóre wsie, znajdujące się w niem później⁸⁾, leżą poprzednio w kasztelanji kruszwickiej, nadto, że w r. 1295 Rządkwina jest w państwie Ziemomysłowiczów, że wreszcie kasztelanja zamętwiańska nie stanowiła działu żadnego z synów Ziemomysła⁹⁾. Podkreślić też muszę,

¹⁾ Już w r. 1282 kasztelan kruszwicki Bronisz jest w otoczeniu Łokietka (KP. 2, 117), sądzę jednak, że to pomyłka w dacie. Kasztelan Bronisz występuje bowiem wśród otoczenia Łokietkowego w r. 1293 (KWp. 707). W r. 1292 czyni Łokietek nadania na terytorjum kruszwickiem (wieś Kókoszyce, KP. 2, 142), podobnie w r. 1293 (dla klasztoru w Strzelnie, UStrz. 17; w sprawie wsi Kwieczowa, Stodół, Włostowa, leżących *in ducatu cuyav.*, które zwalnia *a iuridicione castri Crusu.*, KWp. 708; w sprawie Gopła i leżących nad niem wsi: Niewodników i Cieślina, ibd. 707).

²⁾ UK. 57 (w dok. Leszka); występuje też w sfałsz. dokumencie 1295 r. w otoczeniu Przemka inowrocł., UStrz. 18.

³⁾ KWp. 836 (w dokum. Leszka i Kazimierza).

⁴⁾ UStrz. 18. Jednocześnie, w r. 1299, sędzia kruszwicki jest w otoczeniu Łokietka (KP. 2, 468).

⁵⁾ KWp. 1005.

⁶⁾ Niema w dokumentach żadnego śladu ich rządów tutaj.

⁷⁾ O posiadaniu przezeń Włocławka i Radziejowa świadczy to, że w jego sięgństwie są następujące wsie: 1275 r. — Sokołów (nad Zgłowiączką, KP. 1, 56); 1282 — Chalno i Świerczyn (KP. 2, 117); 1297 — Łęg (pow. włocławski, KP. 2, 163); 1297 — Kąty nad Bachorzą (pod Wieniec, ibd. 164); 1307 — Przypust (ibd., 196); 1307 — Bodzanów, Czołpień, Nakonowo (ibd. 198, też: r. 1308, ibd. 201); 1308 — Płowce, Piolonowo (*in districtu Radzeiov.*), ibd. 202; 1315 — Bronisław, Bieganów, Złotów (*in terr. Radz.*, ibd. 217).

⁸⁾ np. Sławsk w r. 1318.

⁹⁾ W r. 1310 występuje ona w dokum. Przemka i Kazimierza, 1318 —

że niezrozumiałem byłoby powstanie kasztelanji zamętwiańskiej wobec istnienia kasztelanji inowrocławskiej w tym czasie¹⁾.

Przynależność kasztelanji zamętwiańskiej do kasztelanji kruszwickiej zaświadcza wreszcie podział dekanalny, znany z lat 1325—27²⁾, lecz pochodzący z końca w. XIII: do dekanatu radziejowskiego, obejmującego Kruszwicę, należał cały ów klin zamętwiański, aż po Ludzisko włącznie; par. Ostrowo należała już do dekanatu inowrocławskiego.

Granicę wschodnią kasztelanji kruszwickiej określa bezpośrednio w roku 1293 i 1318 Włostowo³⁾, także i Skulsk. Biegła ona nad Gopłem.

Ale ta granica — to stan z końca w. XIII. Natomiast w czasach dawniejszych cały powiat radziejowski należał do kasztelanji kruszwickiej. Stwierdza to dokument Konrada mazowieckiego dla biskupstwa płockiego, wydany w r. 1230⁴⁾. Czytamy w nim, że *noua seruitus in Radeiov seruandi hominem in trunco iudicatum a iudice Crusuicensi et deducendi in Crusuic deletur, quia hec non fuit in tempore domine*⁵⁾ *que contulit deo Radeiov*. Ustęp ten stwierdza, że Radziejów był zależny od sędziego grodu kruszwickiego, a tem samem od kasztelanji. Dlatego też należy (włączając do kasztelanji kruszwickiej terytorjum radziejowskie) zbadać, jakie to ostatnie posiadało granice.

Przedewszystkiem trzeba zaznaczyć, że wyodrębnienie się Radziejowa w oddzielną kasztelanję, a potem powiat, da się dość dokładnie ustalić chronologicznie: mianowicie kasztelan radziejowski po raz pierwszy występuje w r. 1271⁶⁾ w otoczeniu Bolesława Pobożnego, który, jak zaznaczyłem wyżej, panował na Kujawach od r. 1268⁷⁾. Może wyodrębnienie się kasztelanji radziejowskiej utrwaliło się wskutek tego, że Pobożny zatrzymał sobie kasztelanję kruszwicką, a resztę terytorjum oddał Ziemomysłowi⁸⁾. Sam Ra-

Leszka; dodać trzeba, że przed r. 1303 podział ks. inowrocławskiego był tylko formalny, bo bracia rządili razem, por. S. Zachorowski, Wiek XIII i panowanie Wład. Łokietka. (Historja polit. Polski, cz. I, Kraków, 1920), 267.

¹⁾ r. 1314, KP. 212 itd. (p. indeks do KWp., KP. 2, Ulanowski, Dok. kujawskie i mazow.). ²⁾ MPVat. 1, 248 n., 269 n.

³⁾ KWp. 708 i 997; po stronie radziejowskiej leżał w r. 1315 Złotów (KP. 2, 217).

⁴⁾ KM. 278.

⁵⁾ t. j. Salomei, wdowy po Bolesławie Krzywoustym († 1144), por. moje Początki biskupstwa płockiego, 9—13.

⁶⁾ KWp. 444; potem występuje dopiero w r. 1325 (KWp. 1049 i 1050).

⁷⁾ p. wyż. str. 55, przyp. 7.

⁸⁾ MPH. 2, 594.

dziejów (Stary), jeszcze w r. 1230 własność biskupstwa płockiego, pod koniec w. XIII stanowił, wraz z nowozałożonym miastem, własność królewską¹⁾.

Granice wschodnią tej nowej kasztelanii wyznaczają wsie: Pionowo i Płowce w r. 1308²⁾, Bytoń i Stróżewo w r. 1320³⁾. Ale zwrócić trzeba uwagę, że granica wschodnia powiatu pokrywa się z granicą kościelną, archidiakonalną⁴⁾, której istnienie można stwierdzić już w 1-szej połowie w. XII⁵⁾. To pokrywanie się spostrzegamy na całej długości granicy (z wyjątkiem części południowej, o której niżej będę mówił). Dowodzi to, że owa granica jest bardzo stara. Potwierdza to również osada Przysiek, znajdująca się w północno-wschodnim kącie powiatu.

Od północy kasztelanję kruszwicką i radziejowską oddzielały od inowrocławskiej bagna Bachorzy⁶⁾.

Granice południową określiłem już wyżej⁷⁾.

12. Powiat inowrocławski.

Granice kasztelanii sięgały w kierunku północno-zachodnim nieco dalej niż powiatu. Dowodzi tego przynależność do Inowrocławia Oporowa w r. 1330⁸⁾. Wynika stąd, że granicę północną kasztelanii stanowił pas bagien i błotnistych lasów, ciągnących się od Noteci i Brdy aż po Wisłę i Tężyce, na północ od zaznaczonej na mapie pierwotnej granicy kasztelanii.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę granicę pld. tych lasów i puszczy, to okaże się, że cała wschodnia część powiatu inowrocławskiego posiada dziwny kształt: zwęża się ona bardzo znacznie tam, gdzie przechodzi granica archidiakonalna i dopiero na wschód od niej szybko się rozszerza⁹⁾. Wygląda to tak, jak gdyby dwa odrębne terytoria połączono ze sobą. Istotnie, spotykamy tutaj w czasach dawniejszych

¹⁾ KP. 1, 89 (r. 1298), 103 (r. 1310), 106 (r. 1322).

²⁾ KP, 2, 202. ³⁾ ibd. 232.

⁴⁾ Wykreśloną na podstawie rachunków kolektorów papieskich z w. XIV, MPVat. 1, 248 n, 269 n.

⁵⁾ Por. moje Początki biskupstwa płockiego, 22.

⁶⁾ Bronisław *in terr. Radz.* w r. 1315 (KP. 2, 217); po stronie inowrocławskiej leżało w r. 1301 Łojewo (ibd. 177).

⁷⁾ str. 33.

⁸⁾ KP. 2, 250. Także przynależność obszaru w kolanie Noteci do archidiakonatu kruszwickiego, dek. inowrocław. (prf. Barcin i Lisewo) w w. XIV.

⁹⁾ Południowa granica lasów dzisiejszych biegnie tak, jak półn. granica kasztelanii słońskiej na mapie.

terytorjum nie związane z Inowrocławiem, mianowicie kasztelanję słońską.

Jak wiadomo, kasztelanja słońska została nadana w r. 1185 przez Leszka Bolesławowicza kapitulie włocławskiej¹⁾. Potem przez dłuższy czas nic o niej nie słyszymy i dopiero w r. 1241, w dokumencie Konrada mazowieckiego, pojawia się kasztelan słoński²⁾. Przy podziałach dzielnicowych w. XIII Słońsk otrzymali Ziemomysłidzi, w których otoczeniu występują kasztelanowie słońscy. Umożliwia to określenie granicy południowej kasztelanii w w. XIII. Przypust bowiem w r. 1307 leżał już w księstwie brzesko-kujawskim³⁾. Widać stąd, że owa granica zachowała się w powiatowej.

Dla ustalenia całkowitego obszaru kasztelanii niewiele nam pomogą bezpośrednie informacje źródłowe: w r. 1311 kasztelanja została zastawiona na krótki czas przez książąt kujawskich biskupowi Gerwardowi; wymieniono wtedy tylko jedną osadę, stanowiącą uposażenie tej kasztelanii, mianowicie wieś Słońsk⁴⁾. W r. 1363 należały do tej kasztelanii: Złotoryja i Krobia nad Drwęcą⁵⁾. Ale czy i wcześniej kasztelanja tak daleko się rozciągała na północ — nic nie wiadomo. Można tylko przypuszczać, że było tak już pod koniec w. XIII, gdyż Ziemomysłidzi, władający ks. inowrocławskim, posiadali też zarazem ziemię michałowską; kasztelanja słońska zatem stanowiłaby naturalne połączenie tej ostatniej z Inowrocławiem⁶⁾.

Ponadto wiemy, że już Ziemomysł czynił nadania właśnie w okolicy Złotoryji⁷⁾. To terytorjum na prawym brzegu Wisły jest nazywane w w. XIV »Krainą«, t. j. pograniczem. Interesuje ono mnie tutaj z tego względu, że choć należało do diecezji płockiej przynajmniej od początku w. XII, t. j. od ustalenia granic diecezji kujawskiej przez legata Idziego⁸⁾, jednak zarówno Złotoryja, jak i dalej na wschód położony Ciechocin stanowiły własność biskupstwa włocławskiego. Narzuca się więc pytanie, czy posiadanie tych wsi nie wiąże się z nadaniem kasztelanii słońskiej w r. 1185? Odpowiedź znajduję w wiadomościach o dobrach biskupstwa, położonych w okolicy Słońska.

¹⁾ KM. 116: *castrum Zlonense cum omnibus appendiciis eius.*

²⁾ KM. 416; potem występują kasztelanowie od r. 1295/6, por. UStrz. 18 (falsyf.) i UK. 58; por. też KP. 2, indeks.

³⁾ KP. 2, 196. ⁴⁾ KP. 2, 472.

⁵⁾ KP. 2, 516 i 517.

⁶⁾ Por. mapkę ziemi michałowskiej: W. Kętrzyński, Ziemia Michałowska. RHF. 45 (1903).

⁷⁾ *Glumowo iuxta Zlotoriam super Drwanczam*, r. 1268 (UK. 38).

⁸⁾ Bulla 1148 r., (KP 2, 1); p. też moje Władztwo, o. c. 1 (literatura).

Najstarszy wykaz z r. 1250¹⁾ nie wymienia na tem terytorjum ani jednej wsi kapituły włocławskiej, lecz zato cały szereg, należący do biskupstwa, co jest o tyle ważne, że wskazuje, iż to ostatnie przejęło posiadłości kapitulne. Te dobra stanowią później klucz raciański²⁾. W w. XVI należą do niego wsie³⁾: Dąbrówka, Niestuszewo Brzeźno, Turzno (wszystkie pod Raciążkiem), Straszewo, Chlewiska, Otluczyn, (na pñ. zachód od Słońska), Brzoza, Psarzewo, Tupadły, Mleczkowo, Przybysław. Niemal wszystkie te wsie spotykamy w wykazie 1250 r.; stanowią one tu zwartą grupę, następującą w dokumencie po kilku wsiach, leżących na terytorjum bydgoskiem i inowrocławskiem; są to: Chlewiska, Przybysław, Straszewo, Mleczkowo, Turzno, Raciążek, Psarzewo, Otluczyn⁴⁾, Selino (?), poczem następuje Złotoryja, Ciechocin, Brzoza (na lew. brzegu Wisły) — dalej zaś, szereg wsi w powiecie kowalskim. Związanie Złotoryji (zaliczanej, jak zaznaczyłem, do kasztelanji słońskiej) z całym kluczem wokół Słońska jest niezmiernie charakterystyczne: pozwala ono na przypuszczenie, że cały ten klucz należał do kasztelanji słońskiej.

Zwrócić też muszę uwagę na jeden jeszcze szczegół: oto wszystkie wsie, wymienione wyżej, dochodzą do granicy archidiakonalnej; stanowią zatem terytorjum, które niewątpliwie od dawnych czasów było oddzielone od kasztelanji inowrocławskiej. O tej niezależności kasztelanji słońskiej świadczą zapiski mogilneńskie z w. XII, według których Słońsk, Włocławek i t. d. wchodził pierwotnie w skład biskupstwa płockiego⁵⁾.

¹⁾ UK. 13.

²⁾ Raciążek występuje już w dok. Kazimierza kuj. z r. 1250 (cyt. wyżej), gdzie m. in. jest mowa o prawach łowieckich biskupstwa *in siluis.. infra terminos de Zlotoria, de Chechocin et Radcinz*. Jako gród biskupi pojawia się w r. 1259 (KP. 2, 451); 1262 (UK. 26) i 1265 (ibid. 34).

³⁾ Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z r. 1534, wyd. B. Ulanowski, AH. 10, 23—31; Złotoryja i Ciechocin stanowią odrębne klucze w w. XVI, ibid. 38 n.

⁴⁾ Otluczyn otrzymało biskupstwo od klasztoru strzelneńskiego, ten zaś — z rąk rycerskich, por. UStrz. 2 (r. 1215) i KM. 382 (r. 1238—1247).

⁵⁾ Por. moje Początki biskupstwa płockiego, 22—23. Muszę dodać, że lewo-brzeżna część kasztelanji słońskiej została włączona do pow. inowrocławskiego jako część ks. inowrocławsko-gniewkowskiego, istniejącego, jak wiadomo, w 2-jej poł. w. XIII i 1-jej XIV; sama kasztelanja w 1-jej połowie w. XIV wchodziła w skład ks. gniewkowskiego, które najpierw posiadał Kazimierz Ziemomysłowicz, a potem Władysław Biały. Dlatego też to księstwo miało przez pewien czas swych urzędników ziemskich (KWp. 983, r. 1316: kasztelan; UK. 78, r. 1357: wojewoda, sędzia, chorąży etc.). Co się tyczy obszaru, to wchodził doń w r. 1349 Chrzastów (KP. 2, 508, na pñ. od Gniewkowa), 1357 — *Basilissevo* (zn.) *circa Bachorzam* (UK. 78); 1404 — Wąnorze (KP. 2, 345); r. 1355 — Ostrowąs (po-

Dodać trzeba, że z pośród wymienionych wsi tylko jedno Straszewo znalazło się z czasem poza granicami powiatu inowrocławskiego.

W związku z określeniem granicy wschodniej kasztelanji inowrocławskiej powstaje jeszcze jedno pytanie: mianowicie, jaki był pierwotnie stosunek Inowrocławia do Kruszwicy? Pytanie takie musi powstać wprost dlatego, że terytorjum inowrocławskie jest objęte granicami archidiakonatu kruszwickiego. Dowodziłoby to ściślejszego pierwotnie związku obydwóch grodów. Na późniejsze pochodzenie Inowrocławia wskazywałaby jego nazwa: Nowy Włodzisław (Juvenis Vladislavia), którą trzeba przeciwstawić staremu, t. j. Włocławkowi. Ale i to nie wiele daje, boć według Galla Włocławek miał istnieć już w czasach Chrobrego¹⁾. Poza tem wiemy, że już w r. 1185 w Inowrocławiu jest targowisko²⁾. Kasztelanowie inowrocławscy występują od r. 1241³⁾; wydaje mi się więc, że przedtem było tu czoło opolne, niekasztelańskie, znajdujące się w obrębie ziemi kruszwickiej. Popiera to fakt, że aż do 3-jej ćwierci w. XIII terytorjum inowrocławskie zawsze występuje łącznie z Kruszwicą⁴⁾. Dopiero zdobycze Bolesława Pobożnego naruszyły ten związek, skoro pozostawiły w rękach Ziemomysła całe Kujawy — bez kasztelanji kruszwickiej.

13. Powiaty: brzesko-kujawski, kowalski i przedecki.

Omawiam te trzy powiaty łącznie, bo w czasach dawniejszych istniał między nimi bliższy związek.

Co się tyczy grodów, istniejących na tem terytorjum, to najbardziej ku północy położony był Przypust, występujący w wykazie grodów biskupstwa płockiego z r. 1113—1124⁵⁾. Bliższych wiadomości o nim nie posiadamy. W w. XIII⁶⁾ i XIV⁷⁾ była tu stacja celna. Więcej wiemy o Włocławku: pierwotny gród leżał na prawym brzegu Wisły⁸⁾. Również na prawym brzegu rzeki rozciągała się

łożony w obrębie kaszt. słońskiej (KP. 1, 120). O losach ks. gniewkowskiego por. S. Kutrzeba, Starostowie, ich początki i rozwój do końca w. XIV. RHF. 45 (1903), 250.

¹⁾ Gall ed. c. 1, 8, (str. 16).

²⁾ KM. 116. ³⁾ KM. 416.

⁴⁾ W przeciwstawieniu do Włocławka, Słońska itd., jak niewątpliwie wynika z zapisek plocko-mogileńskich z pocz. w. XII, por. moje Początki biskupstwa płockiego, l. c.

⁵⁾ Początki biskupstwa płockiego, dodatek.

⁶⁾ r. 1252 (Philippi u. Wölky, PrUB, 1, 260).

⁷⁾ r. 1307 (KP. 2, 196); r. 1308 (ibid. 202).

⁸⁾ Wynika to z dokumentu opata byszewskiego, Engelberta, z r. 1288, wystawionego we Włocławku: *Retinentes pro nobis locum et ecclesiam sancti Gothardi, que hospitale dicitur, in altera parte Vizle in sene Vladislavia* (UK. 49);

kasztelanja włocławska, o czym mamy bezpośrednie wiadomości z dokumentu Konrada mazowieckiego z lat 1236—38¹⁾; według tego dokumentu kasztelanja włocławska graniczyła z kasztelanją dobrzyńską (wzdłuż rzeki Chełmicy) i kikolską. Słusznie też przypuszczał Zieliński²⁾, że parafje i wsie, należące do diecezji włocławskiej w r. 1321³⁾, wyznaczają właśnie granice owej kasztelanji na prawym brzegu Wisły⁴⁾. Nie ulega jednak wątpliwości, że ten mały, słabo zaludniony, a bardzo lesisty obszar, nie mógł stanowić całej kasztelanji włocławskiej i że ta ostatnia musiała się też znajdować na lewym brzegu Wisły. Istotnie mamy wiadomości bezpośrednie, że w roku 1266 wieś Siutkowo leży w kasztelanji włocławskiej⁵⁾. Nadto ciekawe są dane, dotyczące stosunku kasztelanji brzeskiej do włocławskiej. Kasztelanja włocławska istnieje od początku wieku XIII; w roku 1228—33 występuje kasztelan Wojciech⁶⁾, 1254—58 Zdzisław⁷⁾, wreszcie w r. 1293 Przedśław⁸⁾. Otóż jest rzeczą ciekawą, że ten Przedśław (nb. ostatni kasztelan włocławski)⁹⁾ już w r. 1285¹⁰⁾, a następnie w r. 1297¹¹⁾ i 1298¹²⁾ jest kasztelanem brzeskim. Mamy tu więc najwyraźniej przenoszenie się kasztelana w związku z ustalaniem się znaczenia nowego ośrodka administracyjnego tak, jak to można zaobserwować w stosunku Konina do Łądu¹³⁾ lub nawet Gniezna do Kalisza¹⁴⁾. Wynika stąd, że Brześć i Włocławek stanowiły jedno terytorjum, przyczem starszą siedzibę administracyjno-polityczną stanowił Włocławek. Brześć zaczął się wysuwać na plan

obok Szpetala (pod Włocławkiem, na pr. brz. Wisły; dawniej Szpital św. Gortarda) zachowała się nazwa Grodzkie, por. SG. 15, cz. 2, 693.

¹⁾ KM. 361.

²⁾ O ziemi dobrzyńskiej, Bibl. Warsz. 1861, III.

³⁾ KP. 2, 240; por. też wykaz parafij należących do archidiakonatu włocławskiego w latach 1325—7, MPVat. 1, 262 n., 277 n.

⁴⁾ Na podstawie dok. 1321 wykreśliłem granice diecezji w z. dobrzyńskiej.

⁵⁾ UK. 35; w dok. *Sodlcono*; co do identyfikacji, por. KZW. 2, 291.

⁶⁾ KM. 266, 327.

⁷⁾ KP. 2, 43, 75.

⁸⁾ W dok. Władysława Łokietka, KWp. 707.

⁹⁾ W w. XIV są już tylko kasztelanowie inowrocławscy, zwani *cast. Wladislavienses*, co może mylić. Ta nazwa oznacza bowiem: inowrocławscy; tak np. brat Zdzisława, kasztelan włocławskiego, Bogusław, występuje w r. 1258 (KP. 2, 75) w tekście dokumentu jako *castellanus in June Wl.*, a w spisie świadków, jako *castel. Wladisl.*; wszyscy kasztelanowie, występujący jako: *de Wladislavia* w w. XIV, świadkują na dokumentach synów Ziemomysła, którzy Włocławka nie posiadali.

¹⁰⁾ KWp. 623. ¹¹⁾ ibd. 768.

¹²⁾ UK. 60. ¹³⁾ p. wyżej str. 31.

¹⁴⁾ Przenoszenie się wojewodów w w. XIII.

pierwszy od czasu podziału między synami Kazimierza kujawskiego; w r. 1250 był już miastem¹⁾.

Co się tyczy grodów na terytorjum pozostałych dwóch powiatów, to Kowal, jako kasztelanja, występuje dopiero w w. XIV²⁾. Na zalesionem, podmokłym i słabo zaludnionym pierwotnie³⁾ terytorjum późniejszego powiatu istniała przedtem, jak się zdaje, kasztelanja w Skrzynkach⁴⁾ na pograniczu łączyckim. I ona zresztą nie jest starego pochodzenia; prawdopodobnie jest to twór tych czasów, kiedy w źródłach występuje⁵⁾. Podobnie i Przedecz; jak wiadomo, wybudowali tu gród Krzyżacy po zajęciu Kujaw w r. 1331 i nazwali go Moosburgiem⁶⁾. Sam Przedecz przeszedł w ręce królewskie dopiero w r. 1347 od arcybiskupa gnieźnieńskiego, przyczem jeszcze wtedy powiedziano w dokumencie, że wieś i jezioro *Przethcze* leży *in terra Lancicienski*⁷⁾. Przypomnieć tu trzeba, że jezioro *Pretche* należy według bulli 1136 r. do opactwa łączyckiego. Było to więc pogranicze, kraina leśna i moczarowata, gdzie i osadnictwo później się zaczęło rozwijać. W 1-ej połowie w. XIV w tym powiecie istnieją tylko 3 parafje, z których dwie (Izbica i Lubotyń) należały do archidiakonatu kruszwickiego, a jedna (Chodecz) do włocławskiego. Prawdopodobnie też ten podział kościelny odtwarza starsze stosunki administracyjno-polityczne.

Streszczając powyższe uwagi, możemy stwierdzić, że na obszarze trzech omawianych powiatów prawdopodobnie początkowo tylko jeden gród włocławski był ośrodkiem politycznym. Inne powstały

¹⁾ KP. 2, 41. Dodać muszę, że już w r. 1282 występuje kasztelan brzeski Krystyn (KP. 2, 117); w dokum. 1228 r., wystawionym w Biecu, występuje m. in. *comes Thomas castellanus Bresczk* (KM. 264); jest to dokument interpolowany. W. Kętrzyński, O powołaniu krzyżaków, 201 n., Kujot, Najnowsze prace, 423 n. (zapewne około r. 1235). Z Brześciem niema nic wspólnego: wystawiony jest 23 kwietnia 1228 r., a wiemy, że posłowie krzyżacy byli w r. 1228, 3 maja, w Mogile pod Krakowem (KM. 255); ponieważ dokument nasz jest wystawiony w Biecu, więc widocznie chodziło o kasztelana z Brzeska.

²⁾ W r. 1320 i nast. (KP. 2, 236 i KWp. 1046, 1086); o wsi Kowale (z kościołem) mamy wiadomość w r. 1185 (KM. 116). W r. 1251 wystawia tu dokument Kazimierz kujawski (KKKr. 32).

³⁾ W w. XIV były tu tylko 4 parafje (Kowal, Grabkowo, położone między Kowalem a Kłobką, Kłobka i Lubień).

⁴⁾ r. 1288, (KWp. 623 i 627, dokum. Władysława Łokietka).

⁵⁾ Granicę z kasztelanją gostyńską wyznacza w r. 1249 Białotarsk, leżący w ks. mazowieckim (UPL. 9).

⁶⁾ K. Potkański, Opactwo, 86 i cyt. tam Lites, 1, 72. Pierwsze wiadomości o wsiach, leżących w powiecie przedeckim (który zresztą kasztelanji nie miał nigdy) sięgają r. 1394 (KP. 2, 547: Izbica).

⁷⁾ KWp. 1257.

później lub, jak Przypust, zajmowały drugorzędne, zapewne tylko wojskowe, stanowisko.

14. Ziemia dobrzyńska¹⁾.

Bezpośrednie dane, dotyczące podziałów późniejszej ziemi dobrzyńskiej, daje dokument Konrada mazowieckiego z lat 1236—8²⁾, który informuje o podziale tego terytorjum między Kazimierza i Bolesława. Pierwszy z tych książąt dostał gród włocławski i kikolski, drugi zaś dobrzyński. Granica między Włocławkiem a Dobrzyniem miała biec rz. Chełmnicą (płynącą tak, jak na mapie biegnie granica diecezjalna od wsi Chełmicy do Wisły); między zaś Kikolem a Dobrzyniem od wsi Kamienia do jeziora ruzieckiego i stąd aż do Drwęcy wzdłuż Rużca³⁾. Zaświadczają też tę granicę dokumenty z r. 1228, potwierdzające nadanie grodu dobrzyńskiego Braciom dobrzyńskim; udowadniając one, że terytorjum tego grodu biegło od Wisły aż do Prus⁴⁾. Uzupełniają te wiadomości nieco późniejsze dane, stwierdzające, że w r. 1267 leży *in terra de Dobrin* Grochowsko⁵⁾ a w r. 1300 — Babcz, wraz z częścią Skrwy⁶⁾.

Ale nie na tym koniec, możemy bowiem ustalić dokładniej granice północne ziemi dobrzyńskiej: Bolesław Konradowicz wydaje w r. 1239 (?) dokument, odnoszący się do posiadłości biskupstwa płockiego wokół gródka biskupiego Świecia. Sam gródek leżał na pograniczu, dalej bowiem rozciągała się ziemia lubawska⁸⁾. Dokument

¹⁾ Nie dają tutaj podziałów powiatowych, gdyż z małymi wyjątkami nie pokrywają się z podziałami wcześniejszemi, te ostatnie zaś stosunkowo łatwo dają się ustalić na podstawie wiadomości dyplomowych.

2) KM. 361.

^{a)} Z. Wojciechowski, Momenty, 58—9 niesłusznie lokalizował Dobrzyń nad Drwęcą, gród bowiem leżał nad Wisłą. Pomijam tutaj kwestję, jak dalece ten podział był nowy: dokument przewiduje, iż niektóre wsie grodu kikońskiego i włocławskiego mogły być pozostać po stronie dobrzyńskiej i odwrotnie.

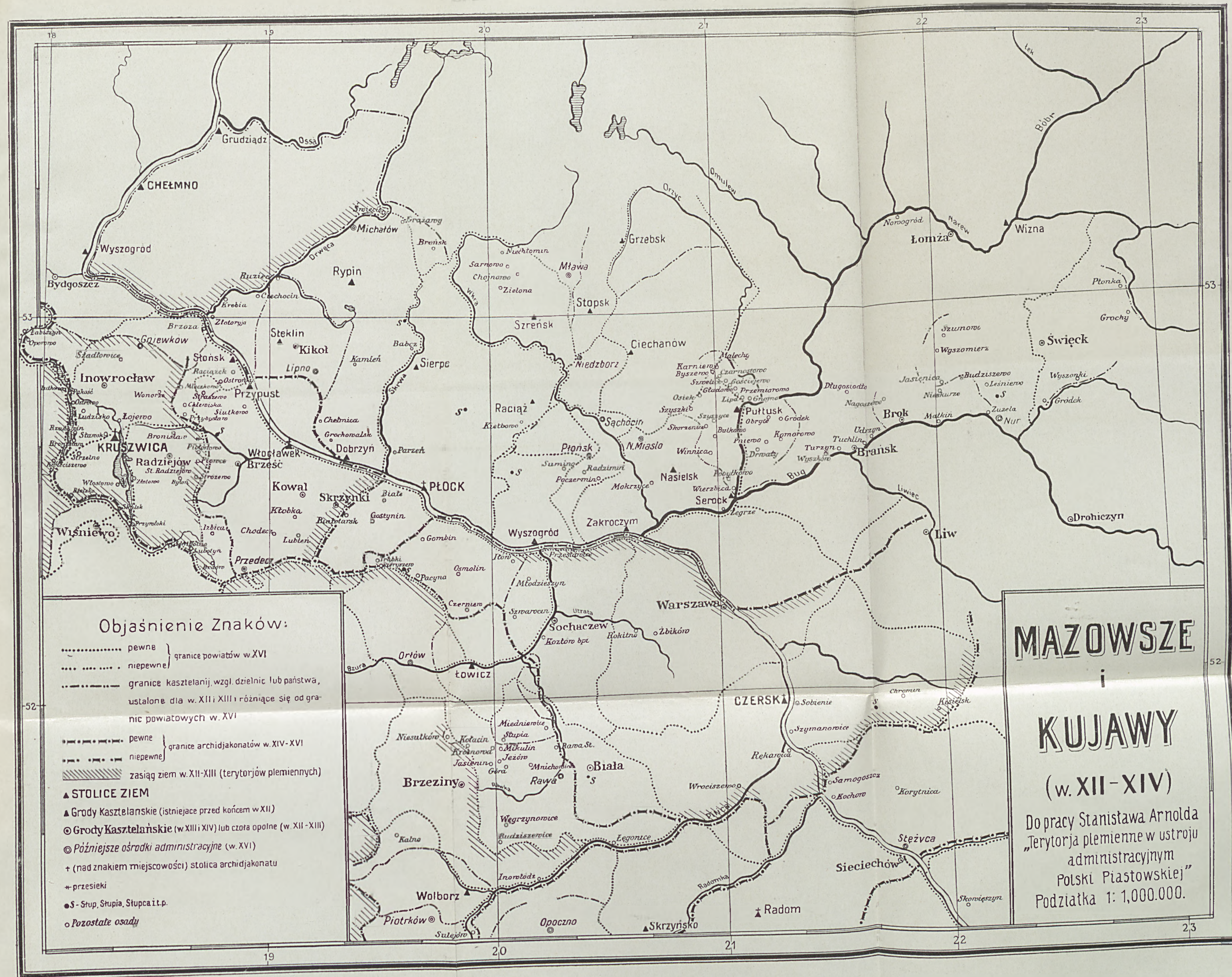
4) KM. 259, 265.

^{b)} UK. 37.

⁹⁾ UM. 15; w r. 1248 Parzeń leży w ks. mazowieckiem (UPI. 8); granica wtedy dochodziła do Skrwy. Ale w r. 1228 granicę wschodnią ziemi dobrzyńskiej stanowiła rzeczka Kamienica (p. KM. 259, 265), płynąca tak, jak na mapie oznaczam granicę kaszt. dobrzyńskiej (zrekonstruowaną).

7) KM. 384.

⁸⁾ UPI. 19, 20 (r. 1291). W r. 1252 dokument w sprawie Świecia i drugiego gródka biskupiego, mianowicie Rużca (nad Drwęcą, jak wskazuje dokument Konrada mazow. z r. 1239 c—a, B. Ulanowski, O uposażeniu biskupstwa płockiego, 10), wystawia Kazimierz kujawski, który w tym czasie posiada już Dobrzyń. Cały ten obszar od Świecia do Rużca nazywa się wtedy Zaborowem (UPI. 11).

wylicza wsie, należące do tego gródka. Niektóre z nich, jak np. Grażawy i Brańsk wskazują, jak daleko rozciągała się kasztelanja dobrzyńska, a zarazem stwierdzają, że już w tym czasie granica płn. była ustalona (zmiany nastąpiły w w. XIV wskutek odpadnięcia ziemi michałowskiej¹⁾).

Na całym obszarze późniejszej ziemi dobrzyńskiej spotykamy się z dużą ilością grodów, mających przede wszystkim charakter obronny. Już w latach 1113—1124 występuje Steklin, który został prawdopodobnie później zastąpiony przez Kikoł. Następnie, również w tym czasie, Rypin, jak wiadomo w późniejszym czasie stolica powiatu²⁾. Nadto wcześniej, bo już w r. 1240, pojawia się wiadomość o grodzie książęcym w Michałowie, który był wtedy w posiadaniu Bolesława mazowieckiego i leżał na granicy z ziemią lubawską³⁾. Wszystkie te grody miały bronić od najazdów pruskich.

Informacje powyższe stwierdzają, że w w. XIII ziemi dobrzyńskiej w późniejszych granicach jeszcze niema. Na jej obszarze, obok wąskiej kasztelanji dobrzyńskiej, spotykamy niezwiązane z nią pierwotnie terytorjum kasztelanji włocławskiej i kikołskiej (wzgl. steklińskiej).

III. Mazowsze.

Opracowanie Mazowsza dla czasów wcześniejszych, t. j. w. XII i XIII nasuwa cały szereg trudności i jest niemal niemożliwe dla większości ziem. Przyczyny tego są dwie: 1-o brak wcześniejszych informacji źródłowych i 2-o bardzo późne przeprowadzenie podziałów archidiakonalnych. Jedynie terytorjum czerskie jest wyodrębnione, dzięki istnieniu tutaj archidiakonatu czerskiego, należącego do biskupstwa poznańskiego. Kiedy ten archidiakoniat powstał: czy już w r. 1000, kiedy tworzone arcybiskupstwo gnieźnieńskie, czy też później w w. XII? — nie wiemy. Można tylko stwierdzić, że już w latach 1113—1124⁴⁾ Czersk nie należał ani do biskupstwa płockiego.

¹⁾ W. Kętrzyński, Ziemia Michałowska, RHF. 45 (1902), 349 n.

²⁾ W w. XIII nie posiadamy jednak o nim bliższych wiadomości.

³⁾ KM. 402. Nie mogę przyjąć poglądu W. Kętrzyńskiego, że ziemia michałowska rozciągała się na lewym brzegu Drwęcy (Ziemia michałowska, o. c. 349—56). Wydaje mi się, że ziemia michałowska (jako „ziemia“) powstała dopiero w wyniku podziałów dzielnicowych w. XIII—XIV, a przedewszystkiem zastawienia jej Krzyżakom. Przedtem granicę stanowiła Drwęca, jak to wszystkie dokumenty z r. 1280 stwierdzają, a oprócz nich te dane, które powyżej zestawilem.

⁴⁾ Por. moje: Początki biskupstwa płockiego, I. c.

kiego, ani też do archidiecezji gnieźnieńskiej, bo bulla 1136 r. wymienienia (jako najbardziej wschodnie) tylko terytorjum łączyckie i gród łąwicki.

15. Mazowsze czerskie.

Ziemia ta stanowiła niewątpliwie terytorjum pierwotnie niezwiązane bliżej z pozostałymi częściami Mazowsza. Wskazuje na to jej wyodrębnienie kościelne, sięgające, jak zaznaczyłem, co najpóźniej początków w. XII. Potwierdza to też dokument Bolesława mazowieckiego i czerskiego z r. 1297, wyliczający wsie, należące do biskupstwa poznańskiego w ziemi czerskiej¹⁾. Jak widać na mapie, sięgają one na pld.-w. po granice archidiakonatu, obejmują Zapilcze, na pln.-zachodzie dochodzą do Bzury. Wsie te były własnością biskupstwa już w czasach Konrada, gdyż książę ten uwalnia w r. 1231 wsie biskupstwa *per Sochacev et Cirk* od różnych ciężarów²⁾. Powyższe informacje wskazują zarazem, że w obrębie ziemi czerskiej leżał Sochaczew, jako gród kasztelański.

Wiadomości te jednak nie wystarczają dla całkowitego określenia granic ziemi czerskiej. Brak mianowicie danych, odnoszących się do północno-zachodniego cypla archidiakonatu oraz terytorjum późniejszej ziemi rawskiej, przeciętej z pln. na pld. granicą kościelną. Co do pierwszego obszaru, to powstaje pytanie, czy granica kościelna odtwarza stosunki pierwotne, czy też jest wynikiem ekspansji kościelnej, mianowicie — poznańskiej.

Najdawniejsze informacje źródłowe stwierdzają tylko ogólnie, że ten obszar zaliczano do Mazowsza. W księstwie Konrada mazowieckiego leży w r. 1215 Gombin³⁾, w r. 1224 — Rów⁴⁾. W r. 1279 Gostynin i Pieryszew znajdują się w dzielnicy Bolesława, a więc plockiej⁵⁾ (ziemię czerską posiadał Konrad). Pieryszew jest wtedy własnością biskupstwa plockiego i można stwierdzić, że musiał już w tym roku leżeć w archidiakonacie czerskim, bo znajduje się w nim w r. 1303⁶⁾, a trudno przypuścić, aby ekspansja diecezjalna poznańska mogła objąć posiadłości biskupstwa plockiego. Pozatem wiemy,

¹⁾ KWp. 765; są to wsie: Kozłów biskupi, Biskupice (pod Rokitnem), Żbików, Wrociszewo, Rękawica, Biskupice (pod Czerskiem), Kisielsk, Chromin, Sobienie, Szymanowice i Biskupice (pod Wrociszewem). Nadto — do archidiakonatu należy wieś Rokitno.

²⁾ KWp. 132. ³⁾ KM. 184. ⁴⁾ ibd. 232. ⁵⁾ UPI. 16.

⁶⁾ KWP. 2038 (w „diecezji” czerskiej); płacono dziesięcinę z Pieryszewa kościołowi w Trąbkach wraz z wsiami: Pacyną, Podczachami (w pobliżu Pacyny), Osmolinem, Czerniewem, Słomkowem (na pln. od Pacyny) i zn. *Gossoske*. Widać stąd, że w tym r. granica archidiakonalna była całkowicie ustalona.

że Osmolin, własność klasztoru czerwńskiego w r. 1246¹⁾, leżał w r. 1303 także w arch. czerskim, co znów świadczy, że już przedtem ten ostatni tu się rozciągał. Ale do tego też ograniczają się nasze wiadomości. Nieco światła rzucić mogą informacje o przynależności administracyjnej tego terytorjum. Otóż w r. 1349 Rów i Białe zaliczano do kasztelanji gostyńskiej²⁾. Wsie te były własnością Elżbiety, wdowy po Wańku plockim. Według dokumentu 1355 r. do księżnej należały wsie *in districtibus Sochacouiensi et Gostinensi*³⁾. Do dystryktu gostyńskiego należały właśnie Rów i Białe w r. 1349, a nadto Czermno w r. 1359⁴⁾, sądząc z jego położenia (nieco na wschód od Gombina). Dokument 1349 r. wylicza nadto wsie, stanowiące własność kasztelanji wyszogrodzkiej (będącej w posiadaniu Elżbiety) i położone na południe od Wisły, które, zgodnie z dokumentem 1355 r., trzeba zaliczyć do kasztelanji sochaczewskiej; są to wsie: Przesławice, Kaniowo, Młodzieszyn i Szwarocin. W ten sposób można stwierdzić, że kasztelanja sochaczewska, stanowiąca część ziemi czerskiej, rozciągała się także na lewym brzegu Bzury. Jest to o tyle ważne, że określenie przynależności owych wsi Elżbiety do Sochaczewa było w r. 1355 archaizmem, gdyż jako nadawane przez Wańka i Bolesława plockiego musiały one już od czasu podziału dzielnicowego 1313 r.⁵⁾ znajdować się w dzielnicy plockiej, do której Sochaczewa nie zaliczano. Od tego czasu więc (r. 1313) przesunięto granicę kasztelanji sochaczewskiej do Bzury.

Gdyby obszar dystryktu gostyńskiego, tak jak się przedstawia w w. XIV, był bardzo dawny, to nasuwałyby się dwie możliwości: albo należał on pierwotnie w całości do archidiakonatu czerskiego, albo też — do diecezji plockiej. Lecz (jak już zaznaczyłem) Gostynin nie spotykamy w wykazie grodów biskupstwa z lat 1113–1124, ani w źródłach w. XIII. Jako ośrodek administracyjny występuje dopiero w r. 1329, w cyt. wyżej dokumencie Jana Luksemburskiego⁶⁾.

Słowem, trudności w rozwiązaniu całego zagadnienia są tak znaczne, że nie widzę na razie możliwości uporania się z niemi. Zaznaczyć muszę, że jedynie granica mazowiecko-łączycka nie sprawia kłopotu, bo wyraźnie świadczy o jej dawności pokrywanie się granicy kościelnej i politycznej⁷⁾. Ale czy ten pas ziemi między Wisłą a ową granicą zależał pierwotnie od Płocka czy też od Czerska — trudno powiedzieć napewno. W każdym razie, w r. 1279 Pieryszew

¹⁾ KM. 463. ²⁾ KML. 70. ³⁾ UM. 38. ⁴⁾ KP. 1, 122.

⁵⁾ Według dokumentu Jana Luksemburczyka z r. 1329 Wańko posiada Płock, Wyszogrod i Gostynin (KML. 59).

⁶⁾ Po raz pierwszy występuje Gostynin w r. 1279 (UM. 16).

⁷⁾ Znajduje się tutaj Słup, SG. 10, 849.

leży już w księstwie płockiem i w archidiakonacie czerskim, jeśli więc było przesunięcie się granic kościelnych, to musiało nastąpić ono wcześniej. Sądzę, że skoro Gombin występuje już w r. 1215 jako osada, gdzie książę często przebywa i odbywa sądy¹⁾, trudno mówić o tem przesunięciu po tym czasie. W wykazie posiadłości biskupstwa płockiego z 4-go dziesiątka lat XIII w. nie spotykamy na południe od Wisły ani jednej wsi, będącej jego własnością²⁾; świadczyłoby to może znów, że jednak mógł się tu już wcześniej rozciągać archidiakoniat czerski. Wydaje mi się więc, że przynajmniej od końca w. XII, a najprawdopodobniej od r. 1124 mniej więcej, granice archidiakonatu były takie, jakie znamy z czasów późniejszych. Czy jednak pierwotnie także sięgała tu ziemia czerska — nie wiadomo.

Przechodzę do następnej kwestji, t. j. do granic ziemi czerskiej na terytorjum rawskim. Jak już wspomniałem, część ziemi rawskiej (w granicach w. XVI) znajduje się w obrębie diecezji gnieźnieńskiej, mianowicie w archidiakonacie łęczyckim³⁾. Już w r. 1336 Węgrzynowice, Budziszowice, Jeżów — leżą w diecezji gnieźnieńskiej⁴⁾; podobnie Krosnowa w r. 1347⁵⁾. Gdybyśmy chcieli znaleźć w bulli 1136 r. uzasadnienie dla owego zasięgu diecezji gnieźnieńskiej, to możnaby wysunąć 2 alternatywy: 1-o że jest to obszar kasztelanji łowickiej, którą wtedy arcybiskupstwo wraz z wsiami i dziesięcinami z nich posiadało, albo 2-o że rozciąga się tu władza grodów innych, sąsiadujących z owym terytorjum, a wymienionych w bulli, t. j. Łęczycy, względnie i Wolborza. Rozpatrzę te kwestje szczegółowiej.

1. Obszar kasztelanji łowickiej ustalił dla w. XIV — Zygmunt Wojciechowski⁶⁾. Na podstawie jego badań wykreśliłem jej granice na mej mapie. Jak widać, obejmuje ta kasztelanja tylko część północną interesującego nas terytorjum. Podkreślam jednak, że jest to stan w. XIV, a jak było dawniej? Czy ten obszar był większy, czy mniejszy? Pierwsza możliwość nie wydaje się prawdopodobną, kasztelanje biskupie »zwiększały się« z biegiem czasu (przypomnę np. Żnin), przedewszystkiem na skutek działalności gospodarczej, mianowicie kolonizacji wewnętrznej. Tę ostatnią możemy zaobserwować na terytorjum łowickiem: na 97 wsi, wymienionych w r. 1357⁷⁾ i 1359⁸⁾, jako należących do dystryktu łowickiego, jedna jest nabyta w r. 1348, 5 powstało *in cruda radice*, zaś 32 zostały lokowane na prawie nie-

¹⁾ KM. 381 (r. 1238—47).

²⁾ B. Ulanowski, O uposażeniu biskupstwa płockiego, RHF. 21 (1888) 7—11.

³⁾ Jak wiadomo, archidiakoniat łowicki wykrojono z łęczyckiego dopiero w w. XVI, por. LBNŁ.

⁴⁾ UM. 25. ⁵⁾ UM. 28. ⁶⁾ Momenty, o. c. 17—20 i mapka.

⁷⁾ KWp. 1354. ⁸⁾ ibd. 1404.

mieckiem w latach 1330—1358¹⁾. Prócz tego jednak mamy także bezpośrednie dowody, że w czasach dawniejszych granica południowa kasztelanji przebiegała bardziej na północ: wieś Mnichowice arcybiskup gnieźnieński nabył dopiero w r. 1348 od szpitalników poznańskich²⁾; leżała ona wtedy *in districtu Rauensi*. Jest rzeczą charakterystyczną, że w latach późniejszych, w r. 1359 i 1374, leży ona w dystrykcie łowickim³⁾, co wskazuje, że już w tym czasie ów dystrykt nie odpowiadał obszarowi pierwotnej kasztelanji, lecz miał charakter klucza dóbr⁴⁾. Wcześniejszy zasięg kasztelanji można też dla w. XIV określić na podstawie podziałów dzielnicowych tego czasu: jak wiadomo, w latach 1345—1355 Sochaczew i Rawa zostały rozdzielone i pierwszy stał się częścią dzielnicy Ziemowita Trojdenowicza, druga zaś — jego brata Kazimierza. Podział ten utrzymuje się i nadal: i otóż można stwierdzić, że wsie położone wśród posiadłości łowickich, znajdują się w księstwie sochaczewskim⁵⁾, zaś wieś położona na południowym krańcu tych posiadłości i świeżo nabyta (mianowicie wspomniane wyżej Mnichowice) leży, jak zaznaczyłem, w księstwie rawskim. Wynika stąd, że całą ówczesną kasztelanję łowicką zaliczono do księstwa sochaczewskiego. Można więc stwierdzić, że jej południowa granica przebiegała na północ od Mnichowic, a na południe od Miedniewic⁶⁾.

Popierają to też doskonale inne informacje, znacznie starsze. Z jednej strony mianowicie dawne wiadomości o osadnictwie rycerskiem Rawiczów w tych okolicach, stwierdzające, że Rawa do kasztelanji łowickiej nie mogła należeć⁷⁾. Z drugiej zaś — fakt, że już w połowie w. XII wieś Góra była w posiadaniu rycerskiem, mianowicie Pakosława Awdańca, który ją nadał (istniejącej już wtedy) ekspozyturze benedyktynów lubińskich w Jeżowie⁸⁾. Ten ostatni nie mógł być zatem wtedy zależny od Łowicza. I otóż szczęśliwym trafem posiadamy wiadomość o przynależności kasztelańskiej Jeżowa: w r. 1298 podlega on (łącznie z sąsiednimi wsiami: Górą, Jasieni-

¹⁾ Por. zestawienia Z. Wojciechowskiego, l. c. 100—104.

²⁾ KWp. 1278. ³⁾ KWp. 1402 i 1697. ⁴⁾ Por. też KWp. 1700 (r. 1374).

⁵⁾ Mianowicie: Miedniewice w r. 1359 (KWp. 1404; własność abpa); Świerż, Niedźwiada i Wielmo, położone w pobliżu Łowicza, a więc w centrum dóbr arcybiskupich (choć dopiero wtedy do nich przyłączone) — w r. 1374 (ibd. 1700).

⁶⁾ Zarazem trzeba podkreślić, że granica między ziemią sochaczewską a rawską (znana ze źródeł w. XVI) jest późniejszego pochodzenia.

⁷⁾ UPL. 9 (r. 1249); między świadkami: *Mutina filius Johannis quondam de Rawa* (t. j. Stara Rawa).

⁸⁾ WI. Semkowicz, Ród Awdańców, RTP. 45, 227—229 i cyt. literatura (Papée MPH. 5, 566—7; Abraham, Organizacja, 177; p. też KM. 184, r. 1215).

nem, Mikulinem i Krosnową) jurysdykcji kasztelana z Białej¹⁾ — pierwotnego ośrodka późniejszej (od w. XIV) ziemi rawskiej.

Te wiadomości jeszcze bliżej określają granicę południową kasztelanji łowickiej: jeśli bowiem Jeżów, Mikulin, Krosnowa leżały w kasztelanji bielskiej, a także, oczywiście, Mnichowice, to trzeba przyjąć, że cały cypel klucza łowickiego na południe od linii: Słupia-Miedniewice (mniej więcej) musiał także zależeć od Białej. W Słupiu już w r. 1242 jest dwór arcybiskupi, wymieniony obok Łowicza²⁾ i, jak nazwa wskazuje, tutaj był kraniec kasztelanji łowickiej w I jej połowie w. XIII i niewątpliwie w w. XII.

2. Sprawa ewent. zależności od Łęczycy obszaru na pld. od kasztelanji łowickiej daje się jeszcze łatwiej rozwiązać: wszystkie wiadomości, jakie posiadamy, wskazują na brak jakiejkolwiek łączności z tym grodem. Stwierdzają to po pierwsze informacje o rozciąganiu się jurysdykcji kasztelana bielskiego na okolice Jeżowa, wiadomości, sięgające w każdym razie w. XII. Jeżów bowiem już w r. 1215 jest położony w dzielnicy mazowieckiej³⁾. Pod koniec w. XIII leżą w księstwie mazowieckim: Niesułków i Kołacin⁴⁾, a nadto Popień (na zach. od Góry) i Budziszewice⁵⁾. Co się tyczy Wolborza, to znamy dobrze granice kasztelanji i wiemy, że się tu nie rozciągała.

Słowem, cała zachodnia część późn. ziemi rawskiej już w w. XII stanowi część Mazowsza. Ponieważ zaś pierwotne centrum tego obszaru, Biała, leży w archidiakonacie czerskim, więc przypuszczać trzeba, że i podległe mu terytorjum miało tę samą przynależność kościelną. Popiera to po poprzednich rozważaniach bulla 1136 r.: skoro nie było to terytorjum ani grodu łowickiego, ani łęczyckiego, to tem samem nie mogła się tutaj w r. 1136 rozciągać diecezja gnieźnieńska. I otóż muszę zwrócić uwagę na szczególne charakterystyczny, mianowicie na wyraźne związki kościelne z diecezją poznańską: Jeżów jest ekspozyturą klasztoru lubińskiego, Mnichowice są własnością szpitalników poznańskich. Nie próbuję tej obserwacji rozwijać ani też wyjaśniać, poprostu dlatego, że niema po temu żadnych podstaw źródłowych. Zaznaczam tylko fakt, dobrze się wiążący z zestawionemi poprzednio.

Należałoby jeszcze wyjaśnić, kiedy i dlaczego nastąpiło przesunięcie granicy kościelnej na niekorzyść biskupstwa poznańskiego.

¹⁾ KWp. 477 (r. 1278); datę poprawia B. Ulanowski, O dacie przywileju Bolesława Mazowieckiego rzekomo z r. 1278, wydane dla klasztoru w Jeżowie, RHF. 17, 64—91. Kasztelan bielski, Wawrzyniec, występuje jeszcze w r. 1295, (KML. 41).

²⁾ KWp. 234. ³⁾ KM. 184 (por. też UM. 12, r. 1257).

⁴⁾ UK. 43 (r. 1281). ⁵⁾ KML. 41 (r. 1295).

Związać to mogę z jednym analogicznym faktem na zachodniej granicy diecezji gnieźnieńskiej, mianowicie z przesunięciem się jej (na korzyść biskupstwa poznańskiego) na obszarze kaszt. czestramskiej. Wydaje się, jakby zaszła tu poprostu zamiana dwóch terytoriów. Bardzo być może, że chodziło o wyrównanie granic, widać bowiem na mapie wyraźnie, że na zachodzie diecezja gnieźnieńska wrzynała się klinem w poznańską, na wschodzie zaś, odwrotnie, poznańska wciskała się w gnieźnieńską¹⁾. Mogły być działać też inne przyczyny (np. majątkowe), ale o tych nie wiemy²⁾.

Wypada obecnie omówić stosunek kasztelanji łowickiej do ziemi czerskiej. Jak stwierdziłem poprzednio, już z początków w. XIII mamy wiadomości o przynależności jej do Mazowsza. Związku z Łęczycą nie dostrzegamy. Ale jednak muszę podkreślić, że w bulli 1136 r. Łowicz zajmuje miejsce wśród uposażenia arcybiskupstwa na obszarze sieradzko-łęczyckim: po wykazie grodów wymieniono cła na Pilicy, potem dziesięciny *super... Trebleuici et Radlici*, dalej właśnie Łowicz, po nim: dochody nad Nerem i opactwo łęczyckie. Po tej ostatniej pozycji następuje dopiero uposażenie, znajdujące się poza granicami owych grodów. Być może więc, że w początkach w. XII Łowicz był jeszcze ściślej związany z Łęczycą. Przyłączenie do Mazowsza nastąpiło później. Nie staram się jednak temu przypuszczeniu nadawać większego znaczenia. Ze względu na brak wyraźnych danych wolę kwestję pozostawić otwartą.

16. Mazowsze płockie.

W wykazie grodów 1113—1124 r.³⁾ spotykamy na Mazowszu płockiem, po Wkrę, następujące: Płock, Sierpc, Raciąż, Wyszogród, Zakroczym, a za Wkrą (t. j. na lewym jej brzegu): Szreńsk, Stopsk, Grzebsk, Ciechanów, Nasielsk, Serock. Niestety, nie wiemy o wzajemnym stosunku tych grodów. Z późniejszych czasów wiemy, że do dzielnicy płockiej Wańka w w. XIV zaliczano Wyszogród i Zakroczym, mogły to być jednak odrębne ziemie. Co się tyczy Wyszogrodu, to możemy dokładnie określić jego obszar; w w. XIV bowiem, jako oprawę Elżbiety, żony Wańki płockiego, opisano granice kasztelanji wyszogrodzkiej w dokumencie Bolesława płockiego z r. 1349⁴⁾. Na podstawie tego dokumentu wykreśliłem granicę

¹⁾ Mianowicie między kasztelanją łowicką a skrzyńską.

²⁾ Chyba to, że arcybiskupstwu chodziło o Łęgonice nad Pilicą, jeżeli oczywiście te ostatnie stanowiły jego własność w w. XII—XIII; pierwsze wiadomości o posiadaniu Łęgonic mamy z w. XIV (KWp. 1404 i 1697, r. 1359 i 1374).

³⁾ por. moje Początki biskupstwa płockiego I. c. ⁴⁾ KML. 70.

zachodnią kasztelanji¹⁾. Wschodniej dokument nie określa; jednak jak widać na mapie — była to granica zachodnia kasztelanji ciechanowskiej, znana nam z dokumentu r. 1384²⁾, który (z okazji zastawienia t. zw. ziemi zawkrzyńskiej Krzyżakom) określa granice tej ostatniej. Biegną one (pomijając część północną) od Orzyca do Łydyni, potem tą rzeką³⁾ do Wkry i dalej Wkrą na północ (jak granica powiatu). Jak widać, w r. 1349 część późniejszej ziemi zawkrzyńskiej należała do Wyszogrodu i widocznie dopiero potem połączono ją z właściwym Zawkrzem, grupującym się wokół Szreńska⁴⁾. Do ziemi wyszogrodzkiej należał też początkowo późniejszy powiat sąchocki, związany jeszcze w w. XV pod względem sądowym z Płońskiem⁵⁾. Dodać trzeba, że w kasztelanji wyszogrodzkiej w r. 1395 leży Gumino⁶⁾.

Na terytorjum kasztelanji wyszogrodzkiej znajdowały się zatem — poza Wyszogrodem — jeszcze dwa grody znane z lat 1113—24, mianowicie Stopsk i Grzebsk. Była to zatem większa jednostka — ziemia. Podkreślić tu muszę kształt tej ziemi, wąskiej i bardzo długiej, znajdującej analogję w kształcie pierwotnej kasztelanji dobrzyńskiej (oraz niektórych »włości« litewskich z w. XVI, zwłaszcza żmudzkich).

Pozostałą, zachodnią część Mazowsza, stanowiła ziemia plocka, obejmująca prawdopodobnie kasztelanję (z lat 1113—1124): sierpecką, raciąską i, może, szreńską, t. j. Zawkrze.

17. Mazowsze wschodnie.

Wschodnia część Mazowsza przedstawia najwięcej trudności: brak wcześniejszych źródeł uniemożliwia niemal zupełnie zbadanie dawniejszych podziałów. Z lat 1113—24 znamy tu grody: Zakroczym, Nasielsk, Serock. Nadto, w 1-ej połowie w. XIII występuje kasztelanja pułtуска, stanowiąca własność biskupstwa plockiego. Obszar jej poznać możemy z dokumentu Konrada mazowieckiego z lat 1230—40⁷⁾, w którym podano wykaz wsi, należących do Pułtуска. Na mapie oznaczyłem wsi krańcowe, graniczne; są to mianowicie: Wierzbica,

¹⁾ Dowodem, że granica ta sięga w. XIII jest to, iż w r. 1244 w ziemi plockiej leży Kielbowo, KM. 448.

²⁾ W. Smoleński, Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej (1908), 27 i cyt. tam Daniłowicz, Skarbiec, 501.

³⁾ t. j. tak, jak na mapie biegnie granica między pow. mławskim i niedzbońskim.

⁴⁾ W r. 1367 leżą w ziemi zawkrzyńskiej: Niechlomin, Sarnowo, Chojnowo i Zielona, KP. 2, 523; Zielona też w r. 1363 (ibid. 518).

⁵⁾ Zależność ta występuje co do Sąchocina, KSM. 1, 1863 (r. 1412); Radzimina, ibid. 845 (r. 1406); Poczermina, ibid. 2736 (r. 1417) i t. d.

⁶⁾ KML. 124. ⁷⁾ Ulanowski, O uposażeniu, o. c. 6 n.

Pobyłkowo, Winnica, Bulkowo, Skorznice, Szyszyce (lub Szyszki), Osiek, Byszewo, Malechy, Czarnostowo, Szwelice, Gościejewo, Głodowo, Przemiarowo, Lipno, Gnojno, Obryte, Gródek, Komorowo, Pniewo, Drwały. W r. 1250 zaliczano do kasztelanji pułtuskiej Długosiodło¹⁾, choć według poprzedniego dokumentu należało *ad Brenygam*. O charakterze grodu pułtuskiego nie posiadamy wiadomości, można tylko tyle powiedzieć, że zajmował on równorzędne stanowisko w stosunku do grodu książęcego Nasielska i że posiadał swego sędziego i trybuna²⁾. Ale w w. XIV Nasielsk i terytorjum pułtuskie (przynajmniej częściowo) leżą w ziemi zakroczymskiej³⁾. Do tej ostatniej należą też w r. 1349 Zegrze i Sarnowo nad Narwią, bo posiada je — z nadania księcia plockiego, Wańka — żona jego, Elżbieta⁴⁾. Czy jednak ziemia zakroczymska istniała w takiej postaci dawniej — nie wiemy.

Na wschód od Pułtуска znamy z w. XII tylko Wiznę, której kasztelan występuje ok. r. 1172⁵⁾ i która w l. 1113—24 nie jest wymieniona wśród grodów mazowieckich, choć jest podana — obok Makowa — jako miejsce przeprawy przez Narew. Wogóle jest rzeczą uderzającą, że w zapiskach plockich 1113—24 r. nie spotykamy ani jednego grodu między Narwią a Bugiem⁶⁾. Dowodem, że biskupstwo plockie nie pobierało tu jeszcze wtedy dziesięcin, jest 1-o dokument Konrada mazowieckiego z lat 1228—32, nakazujący ludności nad Bugiem (*Busani* w dokumencie) dawać biskupom dziesięcinę snopową zamiast skórek zwierzęcych⁷⁾, i 2-o wiadomość dokumentu tegoż księcia z r. około 1239 o posuwaniu się ludności z Mazowsza przez Brańsk (dziś Brańszczyk) i Brok w górę Bugu⁸⁾.

W każdym jednak razie, już w 4 dziesiątku w. XIII granice Mazowsza sięgały znacznie dalej, niż w czasach późniejszych. Z cyt.

¹⁾ KML. 18. ²⁾ KM. 278 (r. 1230).

³⁾ W r. 1384 — Karniewo (UM. 49); 1386 — Nasielsk i Mokrzyce (ibid. 51). W kopjarjuszku kapituły plockiej z w. XVI p. t.: Exemplaria privilegiorum totius episcopatus Plocensis... cura Rev... d. Erasmi... Episcopi Plocensis recollecta, anno... 1506 (Plock, Arch. kapit. 195, fol. 23—568), znajduję, że w z. zakroczymskiej leżą: w r. 1393 — Porzowo i Żeromino (na pld.-wsch. od Osieka), fol. 333; 1425 — Szyszki, ibid. 223; w r. 1419 jednak Szyszyce leżą w ziemi ciechanowskiej, ibid. 148.

⁴⁾ KML. 70.

⁵⁾ Mors et miracula h. Veneri, episcopi Plocensis, ed. W. Kętrzyński, MPH. 4, 750—1.

⁶⁾ Wizna była jednak grodem mazowieckim już przed r. 1145, por. Ipatj. Ijetopis, Poln. sobr. rus. Ijet. 2 (r. 1908), 318.

⁷⁾ KM. 267; por. też ibid. 268.

⁸⁾ Ulanowski, O uposażeniu, 11 (p. też KM. 301).

wyżej dokumentu Konrada z r. ok. 1239 dowiadujemy się, że poza dwoma grodami nad Bugiem (Brańskiem i Brokiem¹⁾), do biskupstwa płockiego należał gród Święck, którego obszar wyznaczają wsie (oznaczone na mapie): Gródek, Wyszonki, Grochy, Płonka, Szumowo, Wyszomierz, Jasienica, Leśniewo²⁾). Widać już przed r. 1239 (może pod koniec w. XII, bo z dokumentu można wnioskować, iż gród Święck nie był przez Konrada nadany), Mazowsze obejmowało część późniejszego Podlasia (zachodnią część ziemi bielskiej) aż po Narew i Nur. Na południowy-wschód sąsiadowało z grodem drohiczyńskim, który zresztą już w r. 1237 jest w posiadaniu Konrada mazowieckiego³⁾).

Na jeden szczegół muszę zwrócić uwagę: oto już w r. 1161 Henryk sandomierski nadał klasztorowi czerwińskiemu Zuzelę, wraz z targiem i przewozem⁴⁾. Czyżby aż tutaj sięgało panowanie Henryka? Z dokumentu Grzymisławę z r. 1229 dowiadujemy się, że Henryk nadał Kochów z targiem, karczmami i przewozem⁵⁾. Jednak w r. 1254 Czerwińsk Zuzelę posiada⁶⁾. Jest więc tu coś popłatane, czego nie silę się rozwikłać. Jeżeli jednak Henryk istotnie nadał Zuzelę, w takim razie możnaby jego panowanie (czy nie condominium z Bolesławem?) z wiązać z podbijaniem ziem pruskich w tych czasach.

IV. Małopolska.

Małopolska nie sprawia tylu trudności ile Mazowsze, gdyż posiadamy co do niej bezporównania większą ilość informacji źródłowych. Ponadto mamy kompletne opracowanie kasztelanij w. XIII, mianowicie monografię Z. Wojciechowskiego: »Ze studjów nad organizacją państwa polskiego za Piastów«⁷⁾, co pozwoli nam ograniczyć znacznie zestawianie materiału źródłowego, a nadto — i przede wszystkim — ułatwi zadanie niniejszych badań.

¹⁾ Do Brańska należą wtedy wsie: Wyszaków, Turzyn, Tuchlin, Udrzyn, (i in., położone obok nich); do Broku zaś: Nagoszewo, Nieskurze, Chmielewo, (m. poprzednią a Jasienicą) i Budziszewo; zapewne też Małkiń (szereg wsi, wyliczonych w dokumencie, zanikł).

²⁾ Dokument wylicza 44 osady, jednak dużo nazw nie daje się rozwiązać (p. objaśnienia W. Kętrzyńskiego, MPH. 5, 440—41). Terytorjum grodu święckiego zajmuje część wschodnią późniejszej ziemi nurskiej oraz południową ziemi łomżyńskiej (pow. zambrowski).

³⁾ Konrad daje wtedy gród Drohiczyn i jego terytorjum *a medietate flum. Bug et Nur usque ad metas ruthenorum*, KM. 366.

⁴⁾ Piekosiński, Zbiór, 24.

⁵⁾ KM. 273 (Kochów — w pow. garwolińskim).

⁶⁾ KP. 1, 71; też w w. XVI, ŻDz. 16, 395. ⁷⁾ Lwów (1924).

18. Powiaty: krakowski, szczyrzycki, proszowski, ksiąski, lelowski.

Powiaty te stanowiły w w. XIII, jak wykazują badania Z. Wojciechowskiego, jedną kasztelanję, mianowicie krakowską, a raczej — według naszej terminologii — ziemię krakowską. Obok właściwej kasztelanji krakowskiej występuje tu jeszcze: kasztelanja chrzanowska i brzeska¹⁾ oraz, według przypuszczeń Wojciechowskiego: lelowska²⁾ i sławkowska³⁾. Te ostatnie jednak należy wyłączyć z naszych rozważań, gdyż kasztelanję lelowską (wbrew Z. Wojciechowskiemu) trzeba uznać za organizację przejściową, w każdym razie nie przekraczającą wstecz r. 1243 (kiedy słyszymy poraz pierwszy o wybudowaniu grodu w Lelowie⁴⁾), zaś kasztelanja sławkowska była kasztelanją wyłącznie biskupią i niema śladów (bo *tribunus de Zlaucov* z r. 1238 takim śladem nie jest), aby poprzednio stanowiła odrębną jednostkę administracyjną⁵⁾.

Co się tyczy kasztelanji brzeskiej, to, jak już stwierdził Z. Wojciechowski⁶⁾ na podstawie informacji dyplomowych w. XIII⁷⁾, podlegała ona kasztelanom krakowskim, stanowiła więc część ziemi krakowskiej. Wreszcie, kasztelanja chrzanowska powstała dopiero w 1-ej połowie w. XIII; jej terytorjum wchodziło wtedy w skład księstwa opolskiego i zapewne dopiero w 2-iej połowie tego stulecia zostało zajęte przez Bolesława Wstydliwego⁸⁾. W pierwszej połowie w. XIII musiała zachodnia granica ziemi krakowskiej biec na wschód od wsi: Rozkochowa i Zagórza, bo według dokumentu z r. 1228⁹⁾ leżały one wtedy w księstwie opolskim, podobnie jak cały lewy brzeg Wisły, poczynając od rzeki Oleśny¹⁰⁾, oraz sam Chrzanów i prawdopodobnie wsie, leżące w granicach kasztelanji chrzanowskiej w czasach późniejszych, jak np. Luszowice w r. 1243¹¹⁾. Sądzę

¹⁾ Ze studjów o. c. 7 n., 37.

²⁾ ibd. 34. Słusznie odrzucił Wojciechowski istnienie kasztelanji tynieckiej i szczyrzyckiej. ibd. 23 n., 32 n. ³⁾ ibd. 17 n.

⁴⁾ MPH. 2, 804; Z. Wojciechowski, o. c. 35, cofa istnienie kasztelanji lelowskiej przed czas nadania opola mstowskiego (r. 1193), ale dowodów na poparcie tego poglądu nie daje.

⁵⁾ Wszak i gdziekolwiek występują takie »kasztelanje«, jak np. raciąska na Kujawach, gorzeńska w z. dobrzyńskiej, t. j. wszędzie tam, gdzie istniał gród, jako ośrodek administracyjno-gospodarczy, choćby to był gród biskupi i świeżo założony.

⁶⁾ o. c. 33. ⁷⁾ KMp. 92.

⁸⁾ Z. Wojciechowski, Ze studjów, 14—17.

⁹⁾ KP. 3, 11 i Wojciechowski, o. c. 14.

¹⁰⁾ Oleśna wpada do Wisły mniej więcej tam, gdzie odchodzi od tej ostatniej granica powiatu śląskiego (na pIn.-w. od Zatora).

¹¹⁾ Wojciechowski, o. c. 9 n.

więc, że dalej na północ granica ta biegła aż do księstwa siewierskiego lasami, które zalegały tutaj szerokim pasem od linii: Będzin—Chrzanów po Sławków i Olkusz.

Na południe od Wisły zachodnia granica ziemi krakowskiej ustaliła się w r. 1274 jako nowa granica księstwa opolskiego¹⁾. Przedtem biegła ona bardziej na zachód, mianowicie wzdłuż Skawy, przechodząc na jej prawy brzeg w okolicach Zatora²⁾.

Taki jest bieg granicy zachodniej ziemi krakowskiej w 1-ej połowie w. XIII. Nie jest to jednak jej najstarsza granica. Jak to już niejednokrotnie omawiano w naszej historjografii, od Małopolski zostały oderwane w r. 1179: Bytom, Siewierz i Oświęcim, stanowiące dar Kazimierza Sprawiedliwego dla Mieszka raciborskiego³⁾. Nie były to odrębne ziemie, bo nigdy w takim znaczeniu nie występują. Były to pograniczne grody małopolskie, broniące granic od strony śląskiej. Ich związek z Małopolską⁴⁾ występuje wyraźnie w fakcie, że stanowiły one część diecezji krakowskiej, której granicę zachodnią można zupełnie dobrze określić na podstawie rachunków kolektorów papieskich z 1-ej połowy w. XIV. Ta granica diecezjalna jest też najstarszą granicą zachodnią ziemi krakowskiej, jak to w naszej nauce stwierdził już dawno Karol Potkański⁵⁾.

Określenie dalszego biegu tej granicy w kierunku północnym nasuwa o tyle trudności, że znajdujemy tu obszar puszczy granicznych, których w w. XIII pewno jeszcze nie dotknęła stopa osadnika, a tem mniej na większą skalę podjęta działalność kolonizacyjna, któraby zostawiła jaki taki ślad w dokumentach. Trzeba więc tylko zwrócić uwagę na pokrywanie się granicy kościelnej XIV w. z polityczną XVI i wyrazić przypuszczenie, że granica pierwotna mniej więcej im odpowiadała⁶⁾.

¹⁾ O. Halecki, Powołanie księcia Władysława opolskiego na tron krakowski w r. 1273. KH. 27 (1913), 30 n. i mapa. Wydzielona wówczas z granic ks. opolskiego włość trzebolska Radwanitów przetrwała do w. XVI, stanowiąc wtedy enklawę powiatu krakowskiego w obrębie pow. śląskiego.

²⁾ Halecki, o. c. 300. W r. 1228 Smolice leżą w ks. opolskiem, KP. 3, 11.

³⁾ Kron. wpolska, MPH. 2, 529—30. Por. M. Łodyński, Udział książąt śląskich w zamachu z r. 1177, KH. 22 (1908), 35—36. O. Halecki, Powołanie ks. Władysława, o. c. 215 i prz. 2.

⁴⁾ Poza argumentem w tekście podnieść trzeba i to, że właśnie dochody z Siewierza i Bytomia są częścią uposażenia klasztoru tynieckiego według dokum. legata Idziego z lat 1123—4 (KT. 1).

⁵⁾ Kraków przed Piastami, RHF. 35, 107. Granice biskupstwa krakowskiego, Rocznik krak. 4 (1900), 218—19. O przynależności Bytomia i jego okolic do diecezji krakowskiej w w. XIII p. KMP. 627 (r. 1277).

⁶⁾ Potwierdza to wiadomość, że wieś Woźniki w r. 1206 leżała w diecezji krakowskiej, KKKr. 6.

Zasiąg diecezjalny krakowski w. XIV wskazuje, że do Małopolski należało też Kłobucko i jego okolice aż po Liczwartę. Stwierdzają to także źródła w. XIII: diecezja krakowska rozciągała się tutaj już w r. 1220¹⁾. Pozatem mamy wiadomość, że łowczy kłobucki w r. 1271 jest urzędnikiem Bolesława Wstydliwego²⁾. Niżej uzasadniam, że cały półn.-zachodni cypel diecezji zajmowało opole mstowskie, które napewno należało do kasztelanji krakowskiej³⁾ — przyczem granice tego ostatniego biegły tak, jak pokrywające się ze sobą granice: diecezjalna i polityczna. Według zacytowanego wyżej dokumentu z r. 1220 do diecezji krakowskiej należały wsie wokół Mstowa: Rędziny, Konin, Kłobukowice, Łuszczyn. Jak wiemy już, granicę małopolsko-sieradzką od Mstowa po Pilicę wyznacza dokładnie granica polityczno-kościelna, sięgająca 1-ej połowy w. XII (wieś Chrzastów⁴⁾).

Pewne trudności występują przy określaniu granicy ziemi krakowskiej na prawym brzegu Pilicy. Mianowicie bulla 1136 r., wymieniając wsie *circa Cracoviam*, podaje m. i.: *Jureuici... Dancovo, Conecheno, Tyrno*. Są to wsie: Jerzowice, Danków, Konieczno oraz Cierno. Trzy pierwsze leżą wokół Kurzelowa i są dość znacznie wysunięte na północ poza późniejszą granicę polityczno-kościelną⁵⁾. Ponieważ ścisłość bulli w określeniu przynależności administracyjnej tych wsi nie może być zakwestjonowana (arcybiskupstwo bowiem obejmowało tuż obok położoną kasztelanję małogojską, zaś wyrażenie: *circa Cracoviam* wskazuje, iż chodziło tu o wsie, położone poza granicami diecezji), trzeba więc stwierdzić, że pierwotnie granica ziemi krakowskiej rozciągała się dalej, niż potem, w kierunku północnym.

To wysunięcie się ku północy stanowiło jednak tylko cypel wokół wyżej wymienionych wsi, gdyż dalej na wschód granica kościelna w w. XII dochodziła już do Nidy. Wynika to z nadań dzieścięcin, dokonywanych przez arcybiskupów gnieźnieńskich i biskupów krakowskich na rzecz klasztoru jędrzejowskiego. Zestawienie dokumentów jędrzejowskich z lat 1153⁶⁾, 1174—6⁷⁾, 1210⁸⁾ oraz 1221⁹⁾

¹⁾ Biskup Iwon nadaje dziesięciny klasztorowi mstowskiemu m. in. z Wilkojecka, KMP. 385.

²⁾ KT. 24.

³⁾ Por. Wojciechowski, Ze studjów, 32 i 29, przyp. 2.

⁴⁾ P. wyż., str. 51—2.

⁵⁾ Identyfikacja tych wsi nie ulega wątpliwości, por. KWp. 1354 (r. 1357, leżą już w ziemi sandomierskiej).

⁶⁾ KMP. 372.

⁷⁾ ibd. 374.

⁸⁾ ibd. 380.

⁹⁾ ibd. 386 (arcyb. Wincentego).

wskazuje, że dziesięcinami z wsi¹⁾: Złotniki, Skotniki (zn.), Rembieszce, Lasochów, Żarczyce, Zdanowice, Radkowice (koło Chęcin), Brzezno, Brzegi — rozporządzał arcybiskup gnieźnieński, że zatem wsie te leżały w diecezji gnieźnieńskiej. Zaś wsie: Raków, Mnichów, Chorzewa, Caców, Rakoszyn — były położone w diecezji krakowskiej, podobnie jak i Cierno (według bulli 1136 r.). Słowem, tutaj granica diecezjalna biegła niemal tak, jak późniejsza polityczna, z małym odchyleniem koło Mnichowa i Zdanowic, choć te ostatnie stanowiły najwyraźniej enklawę gnieźnieńską w diecezji krakowskiej.

Te najstarsze dane, dotyczące granicy diecezjalnej, pokrywają się najzupełniej z informacjami o przynależności politycznej powyższych wsi. Zarówno bowiem Skotniki i Złotniki, jak Brzezno i Brzegi oraz Radkowice zależały w r. 1306 od grodu chęcińskiego, który już w tym czasie zastąpił dawniejszy gród kasztelański — Małogoszcz²⁾. Z drugiej zaś strony wiadomo, że kasztelan krakowski do r. 1245 wykonywał jurysdykcję (pobieranie danin) w Jędrzejowie i wsiach klasztornych³⁾. Przypomnieć też muszę zasadę w. XII, że podziały kościelne opierały się na polityczno-administracyjnych.

Granice wschodnią ziemi krakowskiej można ustalić niemal wyłącznie na podstawie znanych z czasów późniejszych granic archidiakonalnych i politycznych. Pokrywają się one niemal zupełnie, z małym wyjątkiem w okolicy Działoszyc, które pod względem kościelnym zależały od Wiślicy, zaś politycznym — od Krakowa. Jak było wcześniej, nie udało mi się stwierdzić. W każdym razie Kije i Chroberz należały do ks. sandomiersko-wiślickiego w w. XII⁴⁾.

Pewną trudność przy określaniu granicy wschodniej ziemi krakowskiej sprawia wiadomość bulli 1136 r., że *circa Cracoviam* leżą m. i. Królewice, które znajdujemy na lewym brzegu Nidzicy⁵⁾, na

¹⁾ W sprawie autentyczności powyższych dokumentów oraz związku między nimi, por. W. Kętrzyński, Studja nad dokumentami XII w., RHF. 26 (1891), 229—30, 291—96. S. Krzyżanowski, Początki dyplomatyki polskiej, KH. 6, (1892), 787—94. W. Kętrzyński, O początkach dyplomatyki polskiej, KH. (1893), 41—44. A. Małecki, W kwestji fałszerstwa dokumentów, KH. 18 (1904), 2—17. Piekosiński, Zbiór, str. 84—8, 122—126.

²⁾ KKKr. 114. Z. Wojciechowski, Ze studjów, 48.

³⁾ KP. 3, 24 bis. Wojciechowski, o. c. 29, przyp. 2.

⁴⁾ Por. dokum. Henryka sandomierskiego dla Zagościa z r. ok. 1166 (Piekosiński, Zbiór, 21; MPPal., tab. 7); por. K. Tymieniecki, Majętność książęca w Zagościu, RHF. 55 (1912), 358. Szereg wsi w pobliżu Kijów nad samą granicą (Rębowice, Podłęże i t. d.) istniał też w XII w. (KKKr. 9, r. 1213).

⁵⁾ Słuszność identyfikacji potwierdza dok. 1357 r., (KWp. 1354; *Crolevicze ante Visliciam*); według bulli leży też w ziemi krakowskiej Chruszczyna (*Chrostlino*; w r. 1357: *Chroszczina prope Koscelec*).

wschód od granicy kościelnej, pokrywającej się z polityczną, a więc — jak należałoby przypuszczać — na terytorjum wiślickiem. Informację tę możnaby wytłumaczyć dwojako: 1-o albo Wiślicę zaliczano w r. 1136 do ziemi krakowskiej, albo też 2-o granica wschodnia ziemi krakowskiej przebiegała bardziej na wschód, niż później. Co do pierwszej możliwości, to nie znajdujemy śladu łączności Wiślicy z Krakowem¹⁾, przeciwnie nawet, raczej zawsze Wiślica występuje samodzielnie lub łącznie z Sandomierzem (jako stolicą dzielnicy). Pozostawałaby druga ewentualność: przesunięcie się granicy. W w. XIII granica polityczna biegnie już tak, jak w czasach późniejszych, bowiem Opatowiec w r. 1271, a Piotrkowice i Urzuty w r. 1288 należą do kasztelanji wiślickiej²⁾. O zmianach granicznych wskutek rozwoju osadnictwa po r. 1136 mówić nie można, bo wszak Królewice występują w tym właśnie roku, Opatowiec w dokumencie legata Idziego dla Tyńca (a więc przed 1124 r.), Urzuty w r. 1229³⁾. Przyjmując więc, że bulla podaje przynależność Królewic według istniejących w r. 1136 granic, trzeba zbieżność późniejszej granicy kościelno politycznej tak tłumaczyć, że granicę polityczną przesunięto do Nidzicy w związku z podziałami dzielnicowymi w. XII i na niej już oparto granicę prepozytury wiślickiej, utworzonej zapewne w 2-ej połowie tego stulecia⁴⁾.

Niełatwo określić dalszy ciąg tej granicy na południe od Wisły. Archidiakoniat krakowski obejmował także kasztelanje: wojnicką, czchowską, sądecką i biecką⁵⁾. Otóż powstaje pytanie, czy można te grody zaliczyć do ziemi krakowskiej; jeśli tak, to należałoby w granicy archidiakonalej upatrywać najdawniejszą granicę tej ziemi. Popiera to okoliczność, że w w. XIII granica polityczno-administra-

¹⁾ T. Wojciechowski, Szkice, KH. 31, 356 i 366 uważał, że według testamentu Bolesława Krzywoustego Wiślica była związana z księstwem centralnem t. j. krakowskiem i że do dzielnicy sandomierskiej przyłączył ją dopiero po wygnaniu Władysława II, Henryk. Niestety, brak na to jakiegokolwiek dowodu. Mojem zdaniem, Henryk posiadał od początku Wiślicę (por. jego dok. dla Zagościa). Związek jej z Sandomierzem nie był jednak trwały: po r. 1166 Wiślicę ma Kazimierz (dokument dla Zagościa z r. 1172—3, Piekosiński, Zbiór, 29; MPPal., tab. 9), zaś Sandomierz — Bolesław (Piekosiński, Zbiór, 27, r. 1166); o niezależności od Krakowa p. Kadłubek, MPH. 2, 443—4.

²⁾ KT. 24 i 38; por. Z. Wojciechowski, Ze studjów, o. c. 43. Z drugiej strony Nidzicy należą do kasztelanji brzeskiej w r. 1243 (Podolany (KP. 3, 23).

³⁾ KT. 116. Por. też Tymieniecki, Majętność, o. c. 359.

⁴⁾ Prepozyta i kanoników wiślickich spotykamy już w r. 1222 i 1224, (KKKr. 13 i 14).

⁵⁾ Dopiero w r. 1447 utworzono archidiakoniat sądecki, który objął dekanaty: sądecki, biecki i tarnowski z archidiakonatu krakowskiego i dek. dębicki z prep. wiślickiej, LBN. 2, 234 n.

cyjna biegnie tak, jak granica kościelna¹⁾, niewątpliwie starsza od tamtej. Związek owych grodów z Krakowem należałoby zatem odnieść do końca w. XII lub nawet połowy tego stulecia — do okresu podziałów po śmierci Krzywoustego²⁾. Przypuszczając, że to wydałoby mi się najprawdopodobniejsze, ze względu jednak na brak materiałów poprzestać muszę na podkreśleniu tego przypuszczenia i ograniczyć się do wyznaczenia granicy ziemi krakowskiej, z wyłączeniem owych grodów.

Ta »węższa« ziemia krakowska ma wyznaczony zasięg na wschód zapomocą wsi: Górki i Okulic, leżących w r. 1276 i 1288 w kasztelanii brzeskiej³⁾ oraz Brzeźnicy, wyłączonej w r. 1282 z pod sądownictwa kasztelana krakowskiego⁴⁾. Nadto, w dokumencie z r. 1238 znajdujemy wiadomość o przesiece pod Brzeźnicą, co wskazuje na jej graniczne położenie⁵⁾. Dalej na południe określają granicę ziemi krakowskiej miejscowości, leżące w w. XIII w kasztelanii czechowskiej (Gnojnik, Gosprzydowa⁶⁾ i sądeckiej (Strzeszyce, Zagórzyn⁷⁾). Z niewielkimi więc może zmianami granica powiatu szczyrzyckiego odpowiadaby granicy dawniejszej. Biegnie ona działem wodnym między dorzeczem Dunajca i Raby, co przemawia stanowczo za jej dawnym pochodzeniem.

Granice południową stanowiły, jak wiadomo, puszcze, ciągnące się aż po Beskid i Tatry⁸⁾.

Na obszarze omówionej powyżej ziemi krakowskiej spotykamy się z wiadomościami o 2 opolach: mstowskim i żarnowieckim⁹⁾. O pierwszym czytamy w dokumencie z r. 1263 Bolesława Wstydlwego dla klasztoru kanoników regularnych we Mstowie, gdzie jest

¹⁾ Omawiam ją poniżej, str. 83—84.

²⁾ Henryk sandomierski i Kazimierz wymieniają Cechów w dokumentach dla Zagóścia: chodzi tu jednak nie o Cechów, lecz o Czechów nad Nidą.

³⁾ Kmp. 92; KT. 36. ⁴⁾ KP. 3, 58.

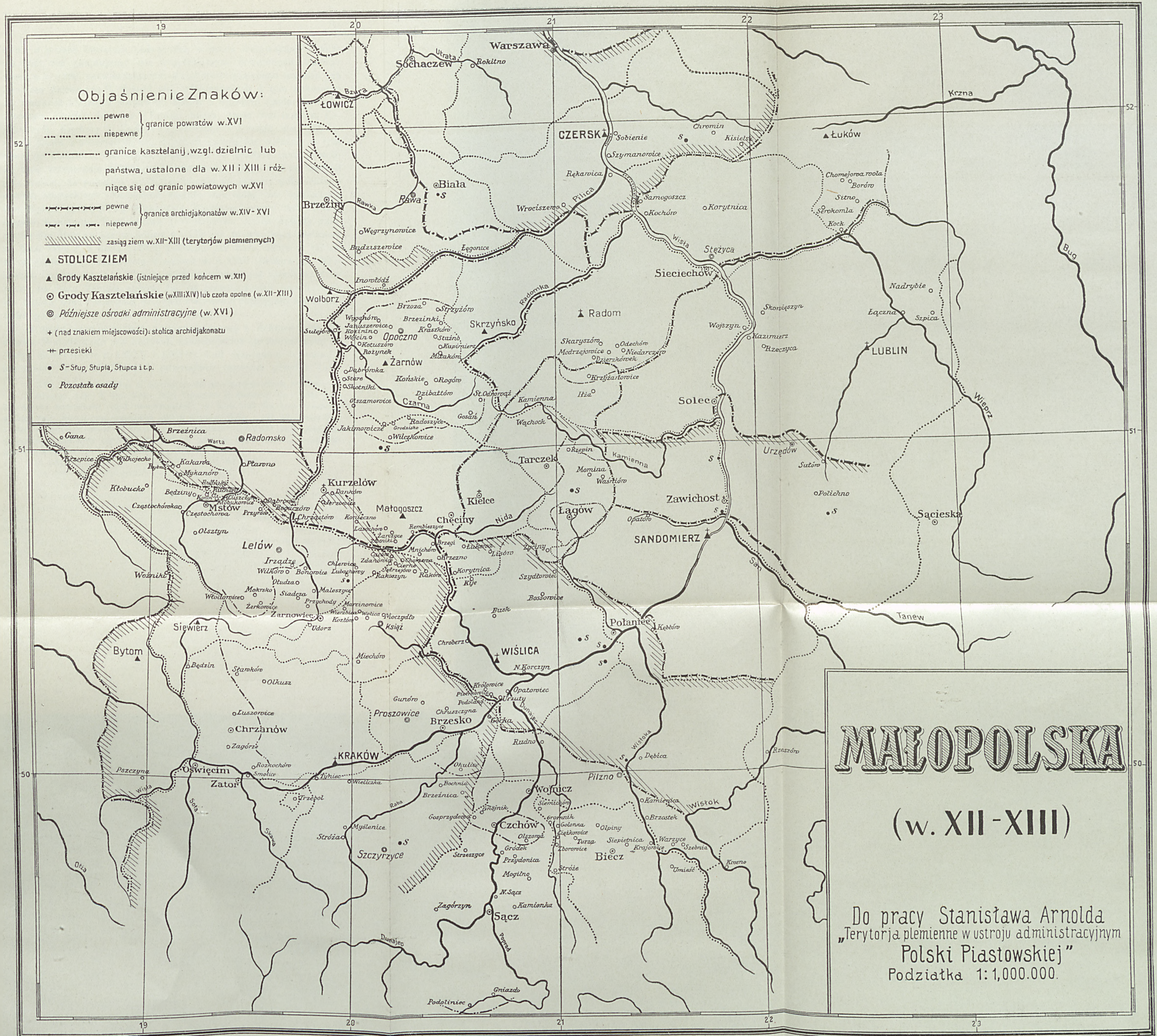
⁵⁾ KP. 3, 18 (r. 1238).

⁶⁾ Z. Wojciechowski, Ze studjów, 38, gdzie oparł się na wiadomości kalendarza krakowskiego o nadaniu przez Wincentego Kadłubka kapitulie krakowskiej dziesięcin *in Schow* (MPH. 2, 915) oraz na wykazie tych wsi, LbN. 1, 174 n.

⁷⁾ Zasięg kasztelanii sądeckiej ustala Z. Wojciechowski na podstawie nadania Kingi, o. c. 41, przyp. 5; Strzeszyce i Zagórzyn, najdalej wysunięte na zachód, występują w r. 1280 (Kmp. 487).

⁸⁾ S. Zachorowski, Węgierskie i polskie osadnictwo na Spizu, RHF. 52, (1909), 234 n.

⁹⁾ Do pewnego stopnia ustalenie obszaru tych opoli (czem się już tutaj nie zajmuję) przydaćby się mogło do zbadania genezy powiatów, występujących tu później (lełowskiego, ksiąskiego); jeszcze w w. XV nie były one ustalone, por. Kutrzeba, Sady, RHF. 40, 293—296 (Żarnowiec był związany najpierw z Książem, potem z Lełowem, jeszcze później — znów z Książem).

mowa o wsiach klasztoru, położonych w opolu mstowskim¹⁾. Wykaz tych wsi znajdujemy we wcześniejszym dokumencie biskupa Iwona z r. 1220, zatwierdzającym klasztorowi posiadane przezeń już przedtem dziesięciny²⁾. Wśród wsi, wymienionych w tym dokumencie, własność klasztoru stanowiły: Mstów z ujazdem (wsie: Zawada, Łuszczyn, Srocko, Jaskrów i Konin), nadto: część wsi Irządze, Kobylczyce³⁾, Kuchary⁴⁾, Żerkowice, Mokrsko⁵⁾ i część wsi Włodowice⁶⁾. Które z pozostałych wsi, dających dziesięcinę, należały w tym czasie do klasztoru, nie można stwierdzić. W każdym razie powyższe wsie wyznaczają dobrze opole mstowskie. Sięga ono na wschód poza Lelów, na południe dochodzi niemal do granicy późniejszego powiatu lelowskiego. Na zachód sięgało ono dalej, niż wyznaczają wsie, będące niewątpliwą własnością klasztoru; wśród wsi dziesięcinnych występuje Częstochowa i Wilkojecko, które dawały dziesięcinę dla Mstowa już w końcu w. XII, jak to wynika z zestawienia bulli 1250 r. z bullą 1193⁷⁾, podobnie jak wsie, które w całości lub w części były własnością klasztoru w r. 1220 (Żerkowice, Włodowice, Irządze i t. d.). Wynika stąd, że obowiązek składania dziesięciny na rzecz Mstowa opierał się na przynależności opolnej tych wsi. Można więc stwierdzić, że opole mstowskie rozciągało się w kierunku północno-zachodnim aż po Liczwartę⁸⁾.

O opolu żarnowieckiem dowiadujemy się z dokumentów Bolesława Wstydliwego dla klarysek zawichojskich (przeniesionych do Skąły), datowanych r. 1257⁹⁾ i 1262¹⁰⁾. Pod względem formalnym dokumenty te są falsyfikatami, powstałymi zapewne przed r. 1319,

¹⁾ KMp. 62: *omnes villas et incolas eorum in districtu Opole de Mstow*.

²⁾ Długosz, I.Bn. 3, 157 (KMp. 385). Opactwo w Mstowie do r. 1220 było ekspozyturą kanoników regul. wrocławskich; w bulli 1193 dla tych ostatnich czytamy już: *Mstow cum redditibus suis et decimis* (KMp. 1, str. 58). Dowodem, iż wsie, stanowiące własność klasztoru mstowskiego w r. 1220, były przedtem własnością kanoników regul. w Wrocławiu, jest też bulla 1250 r., wymieniająca wszystkie owe wsie z r. 1220f (Reg. 722).

³⁾ p. też LBn. 3, 151.

⁴⁾ ibd. 152.

⁵⁾ ibd. 151.

⁶⁾ ibd. 158 (dok. Władysława Łokietka z r. 1327).

⁷⁾ p. wyż. przyp. 2.

⁸⁾ Jest rzeczą charakterystyczną, że wsie, należące w w. XIV—XVI do grodu olsztyńskiego, pokrywają się niemal zupełnie z polem mstowskim (np. Brzękowice w r. 1399, KMp. 1053; Mirów 1405 r., ibd. 1902; Częstochowa, Przerów w r. 1439, ibd. 1356 i t. d.); wykaz tych wsi p. ŻDż. 15, 436, z r. 1490; m. i. należą też: Chlewice i Lubachowy na w. od Lelowa; Włodowice od w. XV stanowiły oddzielne centrum gospodarcze; podobnie Krzepice — od w. XIV. Sam Mstów, wraz z wsiami, należącymi do klasztoru, leżał w obrębie zarządu gospodarczego, wykonywanego przez gród olsztyński, por. Matr. regni Pol. Summaria, ed. T. Wierzbowski, 2, 105 (r. 1493).

⁹⁾ KMp. 44.

¹⁰⁾ ibd. 58, 59.

jednak pod względem [treści są zupełnie wiarygodne, poprostu są połączeniem wielu dokumentów, dziś nie istniejących¹⁾. Otóż według tych dokumentów, Bolesław Wstydlivy przed r. 1259 nadał owemu klasztorowi m. i. kościół w Żarnowcu z całym uposażeniem; wśród tego uposażenia występuje stróża *duarum provinciarum, quod opole... appellatur*, a nadto dziesięciny z szeregu wsi, wymienionych w ilości 25. Nadanie tych dziesięcin w r. 1259 zatwierdził biskup Prandota, który zaznaczył zarazem, że książę rzekł się prawa patronatu, jakie posiadał w stosunku do kościoła żarnowieckiego²⁾.

Żarnowiec, jak wynika z powyższych dokumentów, stanowił centrum gospodarcze: znajduje się w nim *cellarium* książęce, tu się pobiera cło³⁾. Nad wyraz ciekawa jest wiadomość o stróży z 2 opoli, jaką posiadał kościół ś. Wojciecha w Żarnowcu; wątpię bowiem należy, aby te opola znajdowały się poza Żarnowcem, gdzieś w dalszych okolicach, bo wtedy niewątpliwie wymienionoby nazwy ich czół. Trzeba zatem przyjąć, że przynajmniej jedno z tych opoli było żarnowieckie. Jego obszar należy widzieć w zasięgu wsi, płacących dziesięcinę kościołowi św. Wojciecha, co tem uzasadniam, że w cytowanych dokumentach owe wsie są wyliczone w ścisłym związku z informacją o opolu tak, jakgdyby stanowiły jego uzupełnienie. Wykreślając te wsie na mapie, otrzymujemy zarazem granice opola żarnowieckiego⁴⁾. Podkreślić tu muszę, że granice tego opola bezpośrednio dochodzą do wsi, które wymieniłem poprzednio, jako należące do opola mstowskiego (Irządze). Wynikałoby stąd może, że owym drugim opolem, skąd ma być dawana stróża — było właśnie mstowskie.

19. Powiat wiślicki.

Granice zachodnią powiatu omówiłem już powyżej. Granica północna nie daje się bliżej określić; można tylko stwierdzić, że

¹⁾ B. Ulanowski, O założeniu klasztoru ś. Andrzeja w Krakowie, Pam. Akad. Umiej., wyd. fil. i hist.-fil., 6 (1887), 15 n., 20 n., 25, 28—31.

²⁾ KMp. 52.

³⁾ Jest to niewątpliwie centrum bardzo dawne, jak wiadomo bowiem, występuje już w l. 1098—1100, Galli-Anonymi Chron., ed. c. 2, 16 (str. 55).

⁴⁾ Na mapie są podane tylko wsie »graniczne«, a mianowicie: Żarnowiec, Udorz, Przychody, Siadca, Oludza, Wilków, Bonowice, Maleszyce, Marcinowice, Wierzbica, Wolica, Moczydło, Kozłów. Zwracam uwagę, że na pñ.-w. od Maleszyc — nad granicą późniejszego powiatu — jest osada Słupia. Dodać też muszę, że jeszcze w XV w. 9 wsi wymienionych w dokumentach stanowiło własność królewską, 3 klaszt. św. Andrzeja w Krakowie (t. j. dawnych klarysek ze Skąły), reszta była własnością rycerską i klasztoru w Miechowie (Oludza, LBn. 3, 322—29).

w obrębie ziemi wiślickiej leżały Kije. Co się tyczy granicy kościelnej, to biegła ona w w. XIV bardziej na południe, niż to wykreśliłem na mapie na tym odcinku na podstawie LBn. Długosza, gdyż w rachunkach kolektorskich tego stulecia niema jeszcze parafii korytnickiej i łukowskiej, granica więc (raczej graniczny pas leśny) biegła na północ od Kijów i na południe od Lisowa. Wydaje mi się, że raczej granica polityczna zachowała się tu dłużej bez zmian.

Na wschodzie zato starsza jest granica kościelna, bowiem Życiny już w r. 1191 należą do kolegiaty sandomierskiej czyli do archidiaconatu sandomierskiego¹⁾. Bezpośrednio źródła mówią o przynależności do Wiślicy Bossowie w r. 1255²⁾. Na wschód od tej osady granica kościelna pokrywa się z polityczną. Dalej jednak rozchodzą się: kościelna idzie bardziej na wschód, obejmując Połaniec i dochodząc do granicy politycznej dopiero na prawym brzegu Wisły. Otóż jest ciekawe, że właśnie granica kościelna obejmuje wieś Kęblów, o której wiemy, że w r. 1285 wchodziła w skład kasztelanji połanieckiej³⁾. Nasuwa się więc przypuszczenie, że tak, jak np. w kasztelanji wolskiej i tutaj granica kościelna objęła kasztelanję połaniecką. Trudność sprawia to, że według zacytowanego dokumentu 1285 r. kasztelan sandomierski wykonuje jurysdykcję na terytorjum grodu połanieckiego obok właściwego kasztelana, że zatem Połaniec związany był wtedy bliżej z Sandomierzem (tak jak i później, co wskazuje granica powiatowa). Nasuwa się przypuszczenie, że granice kościelne starsze (z końca w. XII lub pocz. XIII st.) przedstawiają może dawniejszy stan rzeczy, zaś wiadomość 1285 r. ilustruje zmiany, jakie później nastąpiły. Ale nie jest to pewne; wiemy, że i granice kościelne ulegały zmianom. Zostawiam też tę kwestję otwartą.

Na południe od Wisły granicę ziemi wiślickiej jest dość łatwo określić. Południowa bowiem granica prepozytury wiślickiej z w. XIV pokrywa się zupełnie dokładnie z granicą polityczną w. XIII, mianowicie z północną granicą kasztelanji wojnickiej, którą według dokumentu z r. 1288 wyznaczają wsie: Rudno, Pilzno, Kamienica, Brzostek, Warzyce, Szebnia⁴⁾. Jest to ciekawa wiadomość ze względu

¹⁾ KMp. 2.

²⁾ KMp. 448; p. Tymieniecki, Majętność książęca w Zagościu, o. c. 380; Z. Wojciechowski, Ze studjów, 43.

³⁾ KMp. 109 (innych wiadomości o wsiach, leżących w tej kasztelanji, nie posiadamy).

⁴⁾ KT. 36; jest to falsyfikat, ale, jak słusznie stwierdził Z. Wojciechowski, Ze studjów, 37, wiadomości jego o przynależności poszczególnych wsi mają wartość autentyczną. Co do Brzostka, por. też KT. 21. Dodać należy, że Brzostek i położone w jego pobliżu Klecie i Szebnia, występują jako własność klasztoru tynieckiego w dok. Idziego z r. 1124. Wskazuje to możliwość istnienia granicy kasztelanji

na to, że najwyraźniej granice późniejszego województwa sandomierskiego przesunęły się dość znacznie na pld.-z., włączając do późniejszego powiatu pilzneńskiego znaczną część kasztelanji wojnickiej¹⁾.

Przynależność całego obszaru, położonego na pld.-w. od późniejszej granicy powiatu, do ziemi wiślickiej daje się stwierdzić tylko na podstawie przynależności kościelnej tego terytorjum do prepozytury wiślickiej. Nie spotykamy tutaj żadnego odrębnego grodu; jeśli w w. XII dochodziło już tutaj osadnictwo, to można mówić tylko o jego związku z Wiślicą²⁾. Ale właśnie o tem osadnictwie nie tu w czasach wcześniejszych nie wiemy; jego brak wskazuje sama nazwa dekanatu dębickiego: »leśny«³⁾.

Granica północna tej części ziemi wiślickiej wyznaczona jest zapomocą pokrywającej się granicy kościelnej i politycznej.

O samodzielności ziemi wiślickiej w w. XII mówiłem już wyżej; występuje ona jeszcze w w. XIII, kiedy spotykamy odrębnego wojewodę wiślickiego⁴⁾. Nadto, równorzędność stanowiska Wiślicy conajmniej z Sandomierzem stwierdzałby fakt, że w 30—50 latach w. XIII kasztelanowie wiśliccy wysuwają się w dokumentach przed kasztelanów sandomierskich, jeżeli oczywiście można ufać porządkowi hierarchicznemu, stosowanemu w dyplomach z tej epoki⁵⁾.

20. Powiaty: sandomierski, urzędowski i (częściowo) lubelski⁶⁾.

Aby ustalić pierwotny obszar ziemi, należy zająć się przede wszystkim podziałami kościelnymi, które tu występują. Jak widać już na początku w. XII, a nawet biorąc pod uwagę czas nadań na rzecz klasztoru, pod koniec w. XI.

¹⁾ W w. XV granica ta już była przesunięta, por. W. Semkowicz, Włodycy polscy na tle porówn., KH. 22 (1908), 606, prz. 1 (o przynależności do powiatu wiślickiego wsi Lubczy i Trzemeśny w r. 1448, Arch. ks. Sanguszków, 2, str. 180); por. też Kutrzeba, Sądy, RHF. 42, 81.

²⁾ W w. XV cały powiat pilzneński podlega wiecom sądowym wiślickim, Kutrzeba, Sądy, o. c. 82—3.

³⁾ Por. W. Semkowicz, Geograficzne podstawy Polski Chrobrego, KH. 39, (1925), 302—305. Według prof. Semkowicza do Polski w w. XIII należał Rzeszów i Krosno. Pewna tu jednak jest dopiero granica w. XIV, por. ibd. 302 i cyt. tam pracę H. Paszkiewicza, Polityka ruska Kazimierza W. (1925), 106.

⁴⁾ K. Potkański, Kraków przed Piastami, o. c. 145—6. M. Łodyński, Stosunki w Sandomierskiem w latach 1234—1239, KH. 25, (1911), 13 (Sandomierz był wtedy w rękach Konrada mazowieckiego); por. też S. Zakrzewski, Źródła podań tyńiecko-wiślickich, KH. 28, (1914), 479—80.

⁵⁾ Z. Wojciechowski, Ze studjów, 65.

⁶⁾ Na mapie nie wyznaczałem granic powiatu urzędowskiego w w. XVI ze względu na jego zbyt późne pochodzenie (w. XV); nadmienię tylko, że granica pld.

na mapie, terytorjum powiatu w. XVI jest podzielone między kilka archidiakonatów: sandomierski, zawichojski i prepozyturę kielecką. Czy te podziały odpowiadają dawniejszym jednostkom politycznym? Można stwierdzić, że nie: granice prepozytury kieleckiej objęły dokładnie wszystkie posiadłości kościelne w pld.-zach. części późniejszego powiatu, mianowicie dobra biskupstwa krakowskiego (Kielce, Tarczek, Iłża), włocławskiego (kasztelanja łagowska) oraz posiadłości klasztoru świętokrzyskiego, rozciągające się między tamtymi¹⁾. Dowodem, iż podział ten został sztucznie stworzony, jest to, że bezpośrednio już w bulli r. 1136 mamy wiadomość o zaliczeniu do terytorjum grodu sandomierskiego wsi Momina, położonej na zachód od owej granicy kościelnej.

Niezależnie od tego można ustalić pierwotny zasięg ziemi sandomierskiej zapomocą innych danych, mianowicie na podstawie informacji o wspomnianych powyżej dobrach kościelnych. Dobra te koncentrowały się wokół Kielc, Tarczka, Iłży oraz Łagowa. Ten ostatni został nadany biskupstwu włocławskiemu ok. r. 1124 zapewne, jak informuje bulla Eugenjusza III z r. 1148²⁾. Stanowił on uposażenie kościoła P. Marji w Zawichoście i razem z nim był nadany biskupstwu. Ponieważ zaś Zawichost leżał w ziemi sandomierskiej³⁾, więc tem samem trzeba przyjąć pierwotny związek zarówno kościelny, jak i polityczny Łagowa z Sandomierzem.

Co się tyczy Kielc i Tarczka, to sprawa przedstawia się trudniej: nie wiemy bowiem, kiedy te 2 grody (poczynając od r. 1227 występujące jako kasztelanje biskupie⁴⁾), zostały nadane biskupstwu, ani też, czy były one w chwili nadania grodami⁵⁾. Można tylko

tę powiatu biegła niemal tak, jak granica archidiakonatu zawichojskiego, a następnie (od miejsca, gdzie granica archidiak. staje się niepewna), skręcała na pld., potem (na pld.-wsch. od Polichna) zawracała ku Wiśle; resztę terytorjum — po San niemal — obejmował powiat lubelski.

¹⁾ Por. LBN. 2, 484 n., 489 n. Granice kasztelanji łagowskiej oraz posiadłości biskupstwa krakowskiego wykreśliłem na podstawie Z. Wojciechowskiego, Momenty, 43 n. i mapa. Jest to stan w. XIV; por. tegoż; Ze studjów, 44—8.

²⁾ Piekosiński, Zbiór, 14.

³⁾ Dowodzi tego, poza argumentem geograficznym, rzucającym się w oczy na mapie (ze względu na przynależność Mominy do Sandomierza), dokument 1278 r., który, jak słusznie stwierdził Z. Wojciechowski, Ze studjów, 44, świadczy o wykonywaniu przez kasztelana sandomierskiego jurysdykcji we wsi Janiszów pod Zawichościem. Archidiakoniat zawichojski istnieje wprawdzie już w początku w. XIII (w r. 1212, KMP. 9; por. Abraham Organizacja o. c. 164, przyp. 5), ale powstał później niż sandomierski i niewątpliwie został zeń wykrojony.

⁴⁾ Dowody źródłowe p. Z. Wojciechowski, Momenty, 45—46; Ze studjów, 45.

⁵⁾ Przyjmuje to Wojciechowski, l. c. (por. poprz. przyp.), gdzie podaje też dawniejsze poglądy: Potkańskiego, Tymienieckiego, Semkowicza i inn. Dowodów jednak niema.

ogólnie powiedzieć, że w 2-jej połowie w. XII biskupstwo krakowskie posiada zarówno Kielce, jak i Tarczek¹⁾. W związku z tem trzeba jednak stwierdzić, że już w tym czasie — t. j. w w. XII — występuje cały szereg osad, które z powyższymi ośrodkami nie były związane i które dlatego trzeba zaliczyć do ziemi sandomierskiej; należy tu Rzepin, położony w pobliżu Tarczka i stanowiący przed r. 1198 własność rycerską²⁾, Waśniów, występujący w r. 1147³⁾ oraz szereg innych osad, znanych ze źródeł w. XII i stanowiących własność rycerską⁴⁾. Wynika więc, że w świetle źródeł ziemia sandomierska sięgała aż po posiadłości biskupstwa krakowskiego. Dalej na zachód, aż po granicę z diecezją gnieźnieńską rozciągała się puszcza, którą dopiero biskupi zaczęli kolonizować⁵⁾. Znamienny jest bieg granicy diecezjalnej i późniejszej powiatowej: Kielce są oddzielone granicą diecezjalną od Małogoszczy, więc nie należały pierwotnie do tej kasztelanji, lecz zarazem — w czasach późniejszych — administracyjnie zależą od Chęcin, które, jako gród, zastąpiły dawniejszą Małogoszcz. Wydaje mi się, że ta granica administracyjna, biegnąca wyraźnie działem wodnym między Nidą i Kamienną i nie istniejąca w w. XII, mogła powstać tylko w ten sposób, że tutaj, na południu Łysogór, tworzenie administracji lokalnej jest późniejsze, niż (biorąc znane nam źródła za podstawę chronologii) r. 1136⁶⁾. Na pñn.-w. od Łysogór Tarczek mógł należeć do ziemi sandomierskiej, jak również i cała puszcza niemal, aż do źródeł Kamiennej⁷⁾, ale na to nie posiadam żadnych dowodów źródłowych⁸⁾.

Co się tyczy jeszcze jednego ośrodka gospodarczego: Rży, to sądzę, że nie można wiązać jej z Sandomierzem. Pojawia się w źródłach dopiero pod koniec w. XIII⁹⁾. Od dóbr tarczowskich oddzielona jest szerokim pasem leśnym (nad Kamienną), który, mojem zdaniem, tworzył tu pierwotną granicę. Potwierdza to bieg granicy

¹⁾ K. Potkański, Studja osadnicze. Pisma 1, 137. K. Tymieniecki, Ze studjów nad dziejami osadnictwa i kultury w średn. Polsce (Początki Kielc w związku z pierwotnem osadnictwem Łysogór), (1917), 7—8. Wojciechowski, Momenty, 48.

²⁾ Kmp. 375. ³⁾ KWp. 12 (własność książęca).

⁴⁾ Np. Jeżów w r. 1145, (KWp. 11), Nosów i Piotrów (KP. 1, 6); zestawia je W. Semkowicz, Ród Awdańców, RTP. 45, 211.

⁵⁾ K. Potkański, Pisma 1, 137. Tymieniecki, Ze studjów, o. c. 2.

⁶⁾ Por. też Tymieniecki, Ze studjów, 5—6.

⁷⁾ Jest prawdopodobne, że do Tarczka należała w w. XII Kamienna, gdzie już w tem stuleciu istniało opactwo cysterskie (przeniesione później do Wąchocka); jeżeli zaś Tarczek leżał w ziemi sandomierskiej, to i tę osadę należałoby do niej zaliczyć. O Kamiennej p. Z. Wojciechowski, Momenty, 107—8.

⁸⁾ Na pñd.-z. od Łagowa granica ziemi sandomierskiej dochodziła do granicy archidiakonalnej, p. wyżej, str. 83.

⁹⁾ Wojciechowski, Momenty, 45—7, 106.

powiatowej w. XVI, która dalej na wschód, po opuszczeniu dóbr biskupstwa krakowskiego, pokrywa się z archidiakonatem i biegnie znów na pograniczu wielkich obszarów leśnych¹⁾.

Na prawym brzegu Wisły za pierwotne granice ziemi sandomierskiej trzeba uznać: na pñn. granicę archidiakonatu zawichojskiego²⁾, na pñd. — granicę archidiakonalną i powiatową, pokrywającą się tutaj wzajemnie. Co się tyczy granicy wschodniej, to możemy ją określić tylko na jednym odcinku, na zachód od Wieprza Mianowicie tutaj znajdował się gród ruski, Sutiejsk, o którym wiemy, że w końcu w. XII i w. XIII leżał na pograniczu polskim³⁾. Gród ten, jak się to dzisiaj okazuje, leżał na miejscu wsi, błędnie na wszystkich mapach topograficznych oznaczonej nazwą Sąsiadka: dzisiejsza jej nazwa brzmi u ludności miejscowej Sącieska⁴⁾. Zidentyfikowanie tej nazwy jest niezmiernie doniosłe, stwierdza bowiem, że granice Polski (Korony) na tym odcinku od w. XI do XVI nie uległy niemal żadnym zmianom⁵⁾.

21. Powiat opoczyński.

Na obszarze tego powiatu znamy tylko jedną kasztelanję, mianowicie żarnowską, występującą już w bulli 1136 r.⁶⁾. O rozciągłości kasztelanji źródła nie nam nie mówią bezpośrednio, można jednak wyzyskać dane pośrednie, jak się okaże, bardzo pożyteczne. Mianowicie w r. 1191 kościołowi P. Marji w Sandomierzu nadał arcy-

¹⁾ Na terytorjum omówionej powyżej ziemi sandomierskiej występuje jeszcze (przed końcem w. XII) jeden gród, mianowicie Żmigród, późniejszy Opatów; por. T. Wojciechowski, Szkice histor. XI w., o. c. 35. Bliżej o nim nie wiemy.

²⁾ Już w r. 1191 występuje tutaj Polichno (w uposażeniu kolegiaty sandomierskiej, Kmp. 2) oraz Sulów (przed r. 1277, Kmp. 93); o osadnictwie na tych terytorjach, por. St. Zakrzewski, Nad Wieprzem i Bugiem, PH. 1, (1905), 365.

³⁾ Ljetopis lawrentj. (Wyd. Kom. Archeogr., 1910), 238 (r. 1096), 261 (r. 1097).

⁴⁾ A. Szelański. Kwestja ruska w świetle historii (1911), 109 słusznie widział ją w Sąciesce ksiąg pobor. w. XVI (ŻDz. 18, cz. I, 199), nie mogąc jej oczywiście odnaleźć na mapie, choć trafnie zwracał uwagę na Sąsiadkę. Wiadomość o dzisiejszej nazwie tej osady zawdzięczam łaskawej informacji p. K. Moszyńskiego, który zebrany materiał miejscowy złożył w Seminarjum archeol. Uniwersytetu Warszawskiego. Zwrócić muszę uwagę, że na mapie Kwatermistrzostwa W. P. (1839 r.) ta nazwa brzmi: Sąsiadzka.

⁵⁾ Nie wydaje mi się prawdopodobnem, aby granica pñd. dochodziła do Wisłoka, jak uważa prof. W. Semkowicz, Geograficzne podstawy, o. c. 305. Nazw: Grodzisko, Strażów, Stróże i zwłaszcza Landeshut (wszak to nazwa w. XIV, niekoniecznie przetłumaczona z polskiej Stróży!) nie mogą uznać za dowód wystarzający, zwłaszcza w odniesieniu do w. XII, a tembardziej XI.

⁶⁾ Informacje późniejsze zestawia Z. Wojciechowski, Ze studjów, 48.

biskup Piotr m. in. kaplicę w Żarnowie *cum suis redditibus et omnes decimaciones castri eiusdem*¹⁾. Wykaz tych dziesięcin odnajdujemy w Długosza Liber Beneficiorum²⁾. Na podstawie spisu Długosza wyznaczyłem na mapie wsie, dające dziesięcinę kolegjacie, ograniczając się zresztą do tych wsi, które leżą na krańcach całego wymienionego tam kompleksu³⁾. Otrzymałem w ten sposób wyraźny obszar, który należy uznać za terytorjum kasztelanji żarnowskiej. Wniosek taki popiera szereg argumentów. Trzeba przede wszystkim zwrócić uwagę, że bez względu na to, czy występujące u Długosza osady są nowe, czy stare, dziesięciny mogły być z nich pobierane przez kolegję sandomierską — w myśl wyraźnej formuły dokumentu 1191 r. — tylko wtedy, jeżeli leżały one istotnie w obrębie kasztelanji żarnowskiej (i to najpóźniej do połowy w. XIV, kiedy kasztelanje jako jednostki administracyjne jeszcze istniały), na rozszerzanie bowiem praw kolegjaty nie zgodziłby się ani arcybiskup (czy też inne władze kościelne), ani panujący, ani wreszcie rycerstwo. W ten sposób można stwierdzić, że owe dziesięciny określałyby zasięg kasztelanji przynajmniej w 1-ej połowie w. XIV. Jednak mamy dowody, że ten stan jest o wiele dawniejszy. Zastosuję takie kryterjum: należy zbadać, czy wsie, występujące w w. XII i XIII, dają w w. XV dziesięcinę kolegjacie sandomierskiej. Jeżeli znajdziemy takie wsie, to trzeba będzie przyjąć, że w okresie, kiedy występują, leżały w kasztelanji żarnowskiej. Otóż tutaj mamy bardzo ciekawe dane: tę dziesięcinę bowiem dają Końskie, stara, jak wiadomo, osada Odrowążów, występująca już około r. 1145⁴⁾, a prócz niej — inne wsie tego samego rodzaju, należące do niego już w w. XII, mianowicie⁵⁾: Białaczów (położony między Żarnowem a Opoczmem), Dziobałtów, Gosan, Kazanów (nieco na zachód od Końskich)⁶⁾. Natomiast, co trzeba jaknajśilniej podkreślić, tej dziesięciny nie dają wsie, występujące dopiero w w. XIV, choć należące w tym czasie do dóbr

¹⁾ KMp. 2.

²⁾ T. 1, 303–82; ponieważ kasztelanja żarnowska według bulli 1136 r. leżała w diecezji gnieźnieńskiej, więc łatwo te wsie dziesięcinne wyodrębnić z pozostałych, dających też dziesięciny kolegjacie sandomierskiej, lecz położonych w diecezji krakowskiej, tem samem nie w kasztelanji żarnowskiej.

³⁾ Są to następujące osady: Żarnów, Opoczno, Brzoza, Strzyżów, Brzezinki, Kraszków, Stużno, Kupimierz, Miłaków, Końskie, Rogów, Gosan, Dziobałtów, Radoszyce, Wilczkowice, Jakimowice, Grodzisko, Olszamowice, Skotniki, Stare, Dąbrówka, Rożynek, Kotuszów, Wójcin, Kozimin, Wyganów, Januszewice.

⁴⁾ KWp. 11.

⁵⁾ Opieram się tutaj na zestawieniach źródłowych A. Rybarskiego, Pochođenje i początek rodu Odrowążów. PH. 18 (1914), 190–8.

⁶⁾ Nie daje tylko Nieświń, a nadto — stary Odrowąż, uważany za gniazdo rodowe Odrowążów (Potkański, Pisma, 1, 145; Rybarski o. c. 174).

koneckich, jak np. znane dopiero z r. 1369: Bębnów, Bernów, (obie na płn. od Końskich), Niekłań, (na płn. od Gosania, nad granicą powiatową). Wynika stąd niezbicie, że wsie, dające dziesięcinę kolegjacie sandomierskiej w w. XV, sięgają w. XII–XIII, z wsi zaś powstałych później, kolegjata dziesięcin nie otrzymywała. Tem samem zaś owe wsie, wyliczone przez Długosza, wyznaczają terytorjum kasztelanji żarnowskiej w końcu XII i pocz. XIII stulecia¹⁾.

Badając zasięg owych wsi, możemy stwierdzić, że kasztelanja żarnowska obejmowała cały niemal późniejszy powiat opoczyński, tylko na płn. nie dochodziła tak daleko jak on, prawdopodobnie dlatego, że rozciągały się tutaj błotniste lasy; podobnie i na zachodzie nie dochodziła kasztelanja do Pilicy, bo tutaj rozciągała się może już w w. XII kasztelanja wolborska, a w każdym razie — znów były lasy, kolonizowane w w. XIV przez biskupów kujawskich²⁾. Na południe kasztelanja przekraczała późniejszą granicę powiatu. Na pld.-wschodzie wreszcie dochodziła niemal do granicy diecezjalnej (i powiatowej), na wschodzie — do powiatowej³⁾.

22. Powiat checiński.

Na obszarze powiatu znamy tylko jeden gród kasztelański, mianowicie Małogoszcz, występujący po raz pierwszy w bulli 1136⁴⁾. Granicę południową omówiłem już poprzednio⁵⁾, podobnie zachodnią (z kasztelanją rozpierską⁶⁾), północną (z kasztelanją żarnowską) i wschodnią, która pierwotnie dochodziła tylko do granicy diecezjalnej, t. j. do rzeki Bobrzy⁷⁾. Czy istniał związek bliższy między tą kasztelanją a żarnowską, jakby można wnioskować na podstawie podziałów diecezjalnych, już w. XII (bulli 1136 r.) — omówię to niżej.

¹⁾ Ilość tych wsi mogła z biegiem czasu się zmniejszyć, ale nie zwiększyć (przykładem Nieświń). Z innych wsi, występujących w w. XIII i dających potem dziesięcinę, wymieniam Wójcin z r. 1237 (Kl. 1, 27).

²⁾ Por. moje Władztwo, 19.

³⁾ Powyższe wyniki stwierdzają, że kryterjum rodowo-osadnicze, przyjęte przez dr. Z. Wojciechowskiego przy określaniu obszaru kasztelanji skrzyńskiej (posiadłości Łabędziów z w. XIV; Ze studjów, 49 n.) nie jest bezpieczne. Słusznego zastrzeżenia o możliwości rozszerzenia się posiadłości rodu na terytorjum nieskrzyńskie, dr. W. nie mógł uwzględnić w badaniu, ze względu na brak wiadomości źródłowych. Okazuje się, że kolegjacie sandomierskiej dają dziesięciny wsie: Strzeszkowice, Trzebina, Krzczonów, Damujewice, Brzezinki, Gielzów (p. mapę w cyt. pracy), nie mogły więc należeć do kasztelanji skrzyńskiej. (NB. prócz tych wsi — cały szereg w tej okolicy daje dziesięciny kolegjacie; jest ich tu bardzo duże skupienie).

⁴⁾ Por. Z. Wojciechowski, Ze studjów, 48, 75.

⁵⁾ p. wyż. str. 77–8.

⁶⁾ p. wyż. str. 53. ⁷⁾ p. wyż. str. 86.

23. Powiat radomski.

Granica diecezjalna dzieli ten powiat na 2 części: biegnie ona wzdłuż Radomierzy (Radomki). Jeżeli granica ta nie uległa zmianie, to należałoby przyjąć, że obszar zawarty między nią, Pilicą i kasztelanją żarnowską, obejmowała znana z bulli 1136 r. kasztelanja skrzyńska. Wydaje mi się jednak, że dość silne zalesienie tego obszaru mogło spowodować pewne rozszerzenie się granic kasztelanji skrzyńskiej w kierunku północnym i wschodnim.

Zbadanie pozostałej części powiatu jest utrudnione z powodu braku bezpośrednich danych źródłowych. Jedynym grodem tutaj jest Radom¹⁾. Granice kasztelanji radomskiej wyznaczają częściowo (od zachodu i płn.-z.) kasztelanje: żarnowska i skrzyńska. Na pld.-wschód określa je Skaryszew w r. 1264²⁾. Bliżej obszar ten oznaczają wsie, których mieszkańcy należą w r. 1228 do tego samego, co i Dzierzków ek pod Skaryszewem opola; są to: Skaryszów, Odechów, Niedarzew, Modrzejewice i Krzyżanowice³⁾. Ta ostatnia osada wskazuje, że owo opole obejmowało pierwotnie także część klucza iżdeckiego (lub może cały?), będącego później własnością biskupstwa krakowskiego.

Jeżeli chodzi o granicę wschodnią, to niemal jedynym kryterjum jest tutaj granica archidiakonalna, znana z w. XIV⁴⁾. Granicę tę omówię jeszcze niżej, w związku z podziałami dzielnicowymi. Obejmuje ona kasztelanję sieciechowską, której powstanie sięga, jak wiadomo, końca w. XI⁵⁾. Obszar tej kasztelanji na podstawie uposażenia klasztoru sieciechowskiego omówił Z. Wojciechowski⁶⁾, jednak te dane informują tylko o niewielkim obszarze pod samym Sieciechowem, sięgającym po granicę archidiakonalną. W w. XIV »ziemia« (mająca inne znaczenie, niż ziemie w. XII—XIII) sieciechowska odpowiada późniejszej stężyckiej⁷⁾, ale czy tak było dawniej — nie można stwierdzić. Wskazywałyby to tylko bieg granicy archidiakonalnej na prawym brzegu Wisły⁸⁾.

¹⁾ Występuje już w bulli 1155 r. (Schulte, Quellen, tabl.: *iuxta Radom* leży wieś Sławno), por. Z. Wojciechowski, Ze studjów. 50—51. Kasztelanowie występują od r. 1233 (ibid. 75).

²⁾ KMp. 472; por. Z. Wojciechowski, Ze studjów, 51.

³⁾ KMp. 395; w dokumencie jest mowa o *vicini*, którzy biorą udział, jako świadkowie, w akcie sprzedaży ziemi w Dzierzkówku.

⁴⁾ W w. XV ta granica nie dochodzi do Wisły, lecz od zagięcia w kierunku wschodnim skręca na płn.-z., dochodząc do Radomierzy, gdzie odchodzi od niej granica diecezjalna.

⁵⁾ Gall, Chronicon. ed. c. 48 (*castrum Sethei*), 55 (*castellum quod fecerat Sieciech*, palatyn Hermana).

⁶⁾ Ze studjów, 50—1 i mapa.

⁷⁾ KMp. 730 (r. 1359); por. też Potkański, Pisma, 1, 126, 140.

⁸⁾ Do archidjakonatu radomskiego należą w w. XIV parafie: Sieciechów,

Należy teraz omówić zagadnienia, związane z przynależnością dzielnicową omówionych powyżej kasztelanij t. j. żarnowskiej, małogojskiej, skrzyńskiej, radomskiej i sieciechowskiej.

Trzy pierwsze były oddzielone od pozostałych już w r. 1136, należą bowiem wtedy do diecezji gnieźnieńskiej. Jeżeli słuszne jest przypuszczenie Potkańskiego, że wspomniane w kronice Galla *castrum Galli*, jako pograniczny gród Zbigniewa (posiadającego Wielkopolskę i Mazowsze wraz z Łęczycą) był grodem Kura=Kurzaków na pograniczu małopolskim¹⁾, w takim razie ów podział kościelny znalazłby potwierdzenie we wcześniejszych jeszcze podziałach dzielnicowych. Niestety, nie mamy pewności, czy hipoteza Potkańskiego jest słuszna. W w. XIII o przynależności Żarnowa do księstwa sandomierskiego nie słyszymy, podobnie i Skrzyńna. Natomiast Małogoszcz jest w dzielnicy Henryka sandomierskiego²⁾, podobnie i Skaryszów, zaliczany w r. 1198 do »prowincji« sandomierskiej³⁾; do Henryka należy nadto ok. r. 1161 Kochów nad samem późniejszym pograniczem mazowieckim⁴⁾. Na przełomie w. XII i XIII przynależność Żarnowa i Skrzyńna jest dlatego trudno określić, że zarówno Kazimierz, jak i Leszek Biały posiadali prócz Małopolski — całe sieradzkie i łęczyckie, nie można więc w tym czasie stosować kryterjum dzielnicowego.

Bliższe i bardzo ciekawe wiadomości posiadamy dopiero z 1-szej połowy w. XIII. W końcu r. 1229 Łęczycę, Sieradz i całe księstwo sandomierskie zajął Konrad mazowiecki i oddał je swemu synowi, Bolesławowi⁵⁾. W r. 1232 odzyskał sandomierskie Bolesław Wstydlivy, jednak nie całe: Żarnów i Skrzyńno pozostało się w rękach Konrada; w r. 1231 i 1234 wydaje Konrad przywileje dla wsi biskupstwa poznańskiego w kasztelanji skrzyńskiej⁶⁾. Słusznie stąd wnioskuje Łodyński, że musiało wtedy należeć doń żarnowskie, gdzie istotnie w r. 1237 panuje Bolesław Konradowicz⁷⁾. Łodyński sądzi, że obydwie te grody Konrad utracił w r. 1232 i zajął ponownie przed r. 1234. Jednak nie daje żadnych dowodów, zaś w świetle zestawionych przez niego materiałów sprawa wygląda tak, że Żarnów i Skrzyńno pozostało bez przerwy pod ich panowaniem. Łodyński stwierdził

Stężyca, Kochów, Samogoszcz, Korytnica; do arch. lubelskiego: Serokomla i parafie na lewym brzegu Wieprza.

¹⁾ Potkański, Pisma 1, 116.

²⁾ Dokument dla Zagościa. Piekosiński, Zbiór, 21.

³⁾ KMp. 375. ⁴⁾ p. wyż. str. 74.

⁵⁾ Potkański, Pisma 1, 117. Łodyński, Stosunki w Sandomierskiem, o. c. 1. Arnold, Władztwo, 12.

⁶⁾ KWp. 132 i 172.

⁷⁾ Łodyński, o. c. 18—21.

mianowicie, że książęta mazowieccy zajęli po 6. VI. 1235, a przed 2. VII. 1236 r. radomskie (Skaryszów!) t. j. terytorjum, które w r. 1233—36 napewno należało do Bolesława Leszkowicza¹⁾. I otóż jest ciekawe, że kiedy zajęli to terytorjum, już w r. 1236 na pieczęciach swych umieścili odrazu napis, przedtem nie występujący: *sigillum... ducis Masoviae et Sandomiriae*²⁾. Sandomierza nie posiadali i ta tytułatura wyraźnie stwierdza, że przybrali ją dlatego, iż rządili w części dzielnicy sandomierskiej, do której, jak widzieliśmy wyżej, zaliczano radomskie. Wobec tego wypada przyjąć, że zarówno kasztelanja żarnowska, jak i skrzyńska do dzielnicy sandomierskiej nie należała, a przynajmniej jej wtedy do niej nie zaliczano³⁾. Odpada też argument Łodyńskiego, że zajęcie ks. sandomierskiego przez Bolesława Leszkowicza miało oznaczać zajęcie także Żarnowa i Skrzynna.

Słowem, mielibyśmy tutaj do czynienia z dwiema ziemiami: żarnowsko-skrzyńską i radomską (prawdopodobnie razem z kasztelanją sieciechowską). Sprawa przynależności Małogoszczy nie jest jasna.

24. Powiat lubelski i łukowski.

Najdawniejszym grodem tutaj jest Lublin, który jest siedzibą archidiakonatu już w 2 ej poł. w. XII⁴⁾. Łuków występuje później, w każdym razie już w r. 1254 słyszymy o *provincia... Lucov*, a w r. 1257 — o *castrum Lucov*⁵⁾. W r. 1258 jurysdykcja tego grodu rozciąga się na Kock⁶⁾, czyli tak daleko, jak później sięgał powiat łukowski (po Wieprz i Tyśmienicę). Trzeba zaznaczyć, że Kock w dokumencie Konrada z r. ok. 1239⁷⁾ jest położony *in Pogost circa Lublin*, ponieważ zaś *pogost* jest znanym terminem ruskim na oznaczenie jednostki administracyjno-gospodarczej, odpowiadającej naszemu opolu⁸⁾, można zatem przypuścić, że tem opolem

¹⁾ ibd. 24, 32 (na podstawie: KMp. 407, 412, 414).

²⁾ Używa tego tytułu zarówno Konrad, jak i Bolesław, p. Łodyński, o. c. 26—31. Łodyński słusznie stwierdził, że jest to pieczęć nowa i nie może się odnosić do r. 1230—32, o. c. 27—28.

³⁾ Była to może ziemia zaliczana do ks. łęczycko-sieradzkiego.

⁴⁾ KMp. 18 (r. 1198); por. Potkański, Granice biskupstwa krakowskiego, 224.

⁵⁾ cyt. u Z. Wojciechowskiego, Ze studjów, 51. Nie wydaje mi się prawdopodobnem, aby kasztelanja w Łukowie miała powstać w związku ze staraniami 1254—57 r. o utworzenie biskupstwa łukowskiego, jak przypuszcza Wojciechowski.

⁶⁾ KMp. 51.

⁷⁾ Ulanowski, O uposażeniu, 8 (KM. 301); por. Z. Wojciechowski, Ze studjów, 52—3.

⁸⁾ W Sergiejewicz, Driewnosti ruskawo prawa, 3 (1903), 79 n. (w dalszem znaczeniu określa także parafję).

było łukowskie. Dowodem, że granica tego opola mogła dochodzić po Wieprz i Tyśmienicę jest to, że w 2-iej połowie w. XII występują tu osady: Sitno, Borów i Chomejów¹⁾.

Jak daleko rozciągała się kasztelanja łukowska na wschód, t. j. jakie były granice z państwem ruskiem w w. XIII — nie wiadomo.

Co się tyczy ziemi lubelskiej, to gdyby przyjąć za podstawę granice archidiakonatu, możnaby stwierdzić, że rozciągała się także na lewym pobrzeżu Wisły. Być może, że to pobrzeże objęte było jurysdykcją grodu soleckiego, o którym czytamy w bulli 1136 r., że jest własnością arcybiskupstwa. Bezpośrednio ze źródeł wiemy, że *in terra lublin*. leżały w r. 1254 wsie: Wietrzna Góra (Kazimierz), Rzeczyca, Skowieszyn, Wojszyn²⁾. Na północ ziemia lubelska dochodziła zapewne do Wieprza (tak jak biegła granica archidiakonalna), na południe — po granicę ziemi sandomierskiej. Na wschodzie dochodziła przynajmniej tak daleko, jak biegnie w w. XVI granica polityczna; mamy bowiem wiadomości o położonych tu wsiach (m. in. Łęczna, Spicza, Nadrybie), że zostały nadane klasztorowi sieciechowskiemu przez Jakśę, znanego magnata z połowy XII w.³⁾.

25. Powiat sądecki i biecki.

Na obszarze tych dwóch powiatów mamy 4 kasztelanje, opracowane już przez Z. Wojciechowskiego. Są to: 1. Wojnicz, o którego granicach północnych mówiłem wyżej, południowe zaś wyznaczone są w w. XIII przez należące doń wsie: Siemiechów, Gromnik, Golonka, Ciężkowice, Krajowice, Szebnia⁴⁾ oraz przez wsie kasztelanji bieckiej: Zborowice, Olpiny, Siepietnicę, Umieść⁵⁾; 2. Czchów (granice wykreśliam na podstawie pracy Z. Wojciechowskiego⁶⁾); 3. Sącz (należą do niego w w. XIII wsie: Strzeszyce, Gródek, Przydonica, Mogilno, Kamionka, Zagórzyn⁷⁾, a także na pld.: Gniazdo, Podoliniec i Lubowla⁸⁾); 4. Biecz (prócz wyżej wymienionych, granicę zachodnią określa Stróża⁹⁾).

¹⁾ Dokument dla bożogrobców miechowskich 1198 r. (KMp. 375): *Christon dedit Zitnam, quam decambivit... Cagnimirus pro Borouna et Comeou*. Zidentyfikowanie tych nazw (inaczej, niż w KMp.) zawdzięczam prof. W. Semkowiczowi, któremu niech mi będzie wolno złożyć za to serdeczne podziękowanie (Chomejów = dziś. Chomejowa wola).

²⁾ KKKr. 40.

³⁾ KKKr. 34; por. St. Zakrzewski, Nad Wieprzem i Bugiem, 364—5.

⁴⁾ Z. Wojciechowski, Ze studjów, 37 i przyp. 4.

⁵⁾ ibd. 41, przyp. 5.

⁶⁾ ibd. 38—40 i mapa.

⁷⁾ ibd. 40—41.

⁸⁾ St. Zachorowski, Węgierskie i polskie osadnictwo Spizu, o. c. 252 n.

⁹⁾ p. wyżej przyp. 5.

Czy te grody stanowiły jedną ziemię? Wyżej wyraziłem przypuszczenie, że należały one do ziemi krakowskiej, ale udowodnić tego nie jestem w możności. Podkreślić muszę, że grody te muszą być bardzo stare ¹⁾, gdyż i osadnictwo sięga tu odległych epok, już w. XI ²⁾. Bliższe badania osadnicze (zwłaszcza archeologiczne) niewątpliwie dorzucą tu nieco światła.

V. Śląsk.

Terytorjum Śląska musiałem nieco inaczej opracować, niż pozostałe dzielnice Polski piastowskiej; nie mogłem się bowiem oprzeć na takich podziałach, jakie istniały w Koronie w w. XV i XVI. Wyzyskałem przeto materiał, zawarty w »Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis«, pochodzącej, jak wiadomo, z początku w. XIV, względnie z 1-ej jego połowy ³⁾. Na podstawie tego źródła, które wylicza poszczególne wsie kompleksami terytorjalno-administracyjnymi, przedstawiłem na mapie dystrykty owej epoki. Jednak nie wszystkie: w pewnych wypadkach łączyłem po kilka dystryktów razem, zaznaczając zresztą na mapie wszystkie ośrodki administracyjno-sądowe ⁴⁾. Powody, które skłoniły mnie do tego (poza względami technicznymi, mianowicie niemożnością przedstawienia na mapie wszystkich okręgów, zbyt małych na przyjętą skalę), wchodzi już w meritum zagadnień, które poniżej omawiam; chodziło mi bowiem o przedstawienie okręgów poszczególnych kasztelanij, które znamy ze źródeł w. XII i XIII i których wykaz oraz chronologję opracował H. Neuling ⁵⁾. Jak wiadomo, rozwój prawa niemieckiego na Śląsku

¹⁾ Może z wyjątkiem Czchowa, którego uposażenie, oparte na dochodach z innych terytorjów (Tarczek, Zagość, por. Wojciechowski, Ze studjów, 39—40) wskazywałoby późniejsze pochodzenie; kasztelanów znamy od r. 1243.

²⁾ Dokument legata Idziego dla Tyńca; por. Potkański, Pisma 1, 303—4; p. też Zachorowski, o. c. 239 n.

³⁾ Wyd. H. Markgraf i J. W. Schulte, CDS. 14 (1889); o czasie powstania źródła, wstęp, 78 n.

⁴⁾ Przedstawiłem łącznie: 1. Oleśnicę, Syców, Namysłów, Wołczyn (Konstadt), Bernstadt; 2. Wązów (Wansen), Brzeg; 3. Niemcę, Reichenbach, Ząbkowice (Frankenstein), Ziembice (Münsterberg); 4. Jawor, Bolkowice (Bolkenhayn), Landeshut, Szenów (Schönau); 5. Wleń, Lwów (Löwenberg), Greiffenstein; 6. Szprotawę i Primkenau; 7. Głogów i Bytom n/O (tak zresztą w źródle); 8. W. Strzelce, Tost, Ujazd, Pyskowice (Peiskretscham), Gliwice; 9. Opole, Olesno (Rosenberg), Ścienawę (Steinau); 10. Raciborz, Rybnik, Żary, Włodzisław (Loslau). Terytorjum otmuchowsko-niskie wykreśliłem na podstawie mapy w cyt. wydawnictwie; obszar Grotkowa przedstawiłem na podstawie rejestru 1344 r. (LWr., 165).

⁵⁾ Die schlesischen Kastellaneien, bis zum J. 1250, ZVGSchl. 10 (1870), 96 n.; detto bis z. J. 1280, ibd. 14 (1878), 208 n.

spowodował duże zmiany w ustroju administracyjnym kraju, wprowadzając na miejsce starych jednostek grodowych — okręgi prawa niemieckiego z ośrodkami w miastach. Typowym przykładem tworzenia takiego nowego okręgu jest np. powstanie okręgu m. Góry w części dawnej kasztelanji sandowelskiej ¹⁾, a z czasem — w pozostałej części — okręgu wąsowskiego (Herrnstadt) i (częściowo) wołowskiego (Wohlau) ²⁾. Podobne zjawisko zaobserwował W. Schulte na terenie starej kasztelanji świńskiej (Svini, Schweinhaus pod Bolkowicami), która rozpadła się na okręgi: jaworski, bolkowicki, szenowski, łańcucki (Landeshut) ³⁾. Możemy podać jeszcze więcej podobnych przykładów, które uzasadniają łączenie dystryktów na naszej mapie. Do kasztelanji w Niemczy należy wieś Gogołów (Goglau) ⁴⁾, znajdująca się w płn-zach. cyplu dystr. reichenbaskiego, co dowodzi, że cały ten okrąg pierwotnie zależał od Niemczy ⁵⁾. Wcześniejszą zależność pozostałych okręgów (Ząbkowie, także Strzelina) od Niemczy wskazuje notatka w LWr., umieszczona na końcu dystr. Niemczy ⁶⁾: *Item dominus episcopus debet habere in Strelin, in Reichenbach, in Nempcze et in Frankenstein theloneum, quod consuevit solvere XII marcas*; jest ona śladem jakiejś dawniejszej łączności administracyjnej ⁷⁾.

Przykłady powyższe wskazują, że dla przedstawienia obszarów (ale niekoniecznie ścisłych granic!) poszczególnych kasztelanij byłoby rzeczą zbędną rysowanie na mapie granic wielu okręgów. W dalszym ciągu niniejszego rozdziału, gdy będę mówił o zasięgu jurysdykcyjnym grodów kasztelańskich, uzasadnię w każdym oddzielnym wypadku, dlaczego pewne okręgi z sobą wiązałem.

Podobnie, jak w opracowaniu innych ziem polskich i tutaj opieram się na granicach archidiakonatów, których było na Śląsku 4 (wrocławski, opolski, lignicki i głogowski). Powstały one w pierwszej połowie w. XIII, w każdym razie w r. 1228 występuje archidiakon

¹⁾ KWp. 932 (r. 1310); r. 1155: *...villam iuxta Sandowl que Gora dicitur*, Schulte, Quellen, tabl.

²⁾ Por. H. Schuch, Die Kastellanei Sandewalde, ZVGSchl. 14 (1878), 499 n., 504.

³⁾ Die Kastellanei Svini, ZVGSchl., 28 (1894), 428 nast.

⁴⁾ Reg. 660 (r. 1247).

⁵⁾ Na terenie kasztelanji leżały: 1204: Chowałowo(?), Reg. 97; 1208: Górka (Gurkau), Reg. 127; 1/2 w. XIV: Olsna (Langenöls) i Heidenrichsdorf (Heidesdorf), Chr. princ. Pol. MPH. 3, 528.

⁶⁾ LWr. 84.

⁷⁾ Prócz tego należy stwierdzić, że poza Niemczą niema ani jednego grodu kasztelańskiego (Otmuchowa nie można brać pod uwagę, gdyż granice jego kasztelanji są dobrze znane), któryby mógł rozciągać tu swą jurysdykcję. Dodam, że późniejsze, od r. 1301 istniejące księstwo ziembickie, obejmowało właśnie obszar 4 wspomnianych okręgów (poza Sobotą). LBUrk. 2, 129.

głogowski, a r. 1230 — opolski; lignicki pojawia się dopiero w r. 1262; archidiakoniat powstał jednak wcześniej¹⁾.

Granice poszczególnych archidiakonatów zostały przedstawione na podstawie wykazu wakujących beneficjów diecezji wrocławskiej z r. 1318—1320²⁾ i rachunków dziesięcin Galharda de Carceribus z r. 1335—42³⁾. Częściowo dla uzupełnienia i zwłaszcza identyfikacji nazw miejscowych⁴⁾, użyłem materiałów, zawartych w rejestrach uposażenia biskupstwa. Dla przedstawienia podziałów archidiakonalnych te rejestry nie zawsze są odpowiednie; zaliczają one np. do prokuracji lignickiej dystrykt średzki, strzegomski i bolesławski (w r. 1304), podczas gdy w rzeczywistości pierwsze dwa należały do archidiakonatu wrocławskiego, zaś drugi do głogowskiego⁵⁾. Nie wszędzie jednak różnice między prokuracją a archidiakonatem były tak znaczne; trzeba nawet powiedzieć, że przykład powyższy jest wyjątkiem. Pozatem bowiem większych odchyleń nie spotkałem i wykazy Libri fund. stosowałem dla bliższego sprecyzowania linii granicznej.

Po tych uwagach przechodzę do poszczególnych terytoriów.

26. Ziemia wrocławska.

Wiadomo, że terytorium wrocławskie stanowi stary, plemienny obszar Slezan. Według Thietmara, *pagus Silensis*⁶⁾ nazwany jest *a quodam monte nimis excelso et grandi*, czczonej przez mieszkańców. Ta góra — to Słęża (Zobtenberg), zwana w źródłach w. XII i XIII wprost *Mons*, Góra⁷⁾, *Mons Silentiū*, Góra Śląska⁸⁾, lub Slenz⁹⁾, Zlencz¹⁰⁾ czyli Śięża. Skądinąd wiadomo, że i rzeka dziś zwana

¹⁾ LWr., wstęp, 76—77. ²⁾ MPVat 1, 72 (str. 59—66).

³⁾ ibd. 202 (str. 356—367).

⁴⁾ W indeksie MPVat. wielu nazw nie rozwiązano, choć dało się to zrobić wielokrotnie dość łatwo z pomocą LWr.

⁵⁾ W wykazie 1335 r. *Sedes Bolesl.* należy do Głogowa, 1318 zaś wieś kościelna Ottendorf *circa Lemberch*, co wystarcza dla określenia zasięgu archidj. głogowskiego. Zaliczenie do prokuracji lignickiej Strzegomia i Środy wiązało się ze zmianami terytorj. księstw śląskich, mianowicie z przyłączeniem części ks. wrocł. (właśnie Strzegomia i Środy) do ks. lignickiego w r. 1277. Granica, szczegółowo przedstawiona w dokumencie t. r. (LBÜrk. 1, str. 483) biegnie granicami strzegomskimi do rz. Polsnicy (Strieg. Wasser), dalej tą rzeką do góry *Malost* (Hummelwald pod Laasan), potem starą drogą do mostu w *Domanze* a stąd rz. Pilawą (Schweidn. Wasser); dalej tą rzeką do rz. *Lessenicz* (od połącz. się Strieg. i Schweid. W.) i tą rzeką do Odry. Granicy tej niema na mapie.

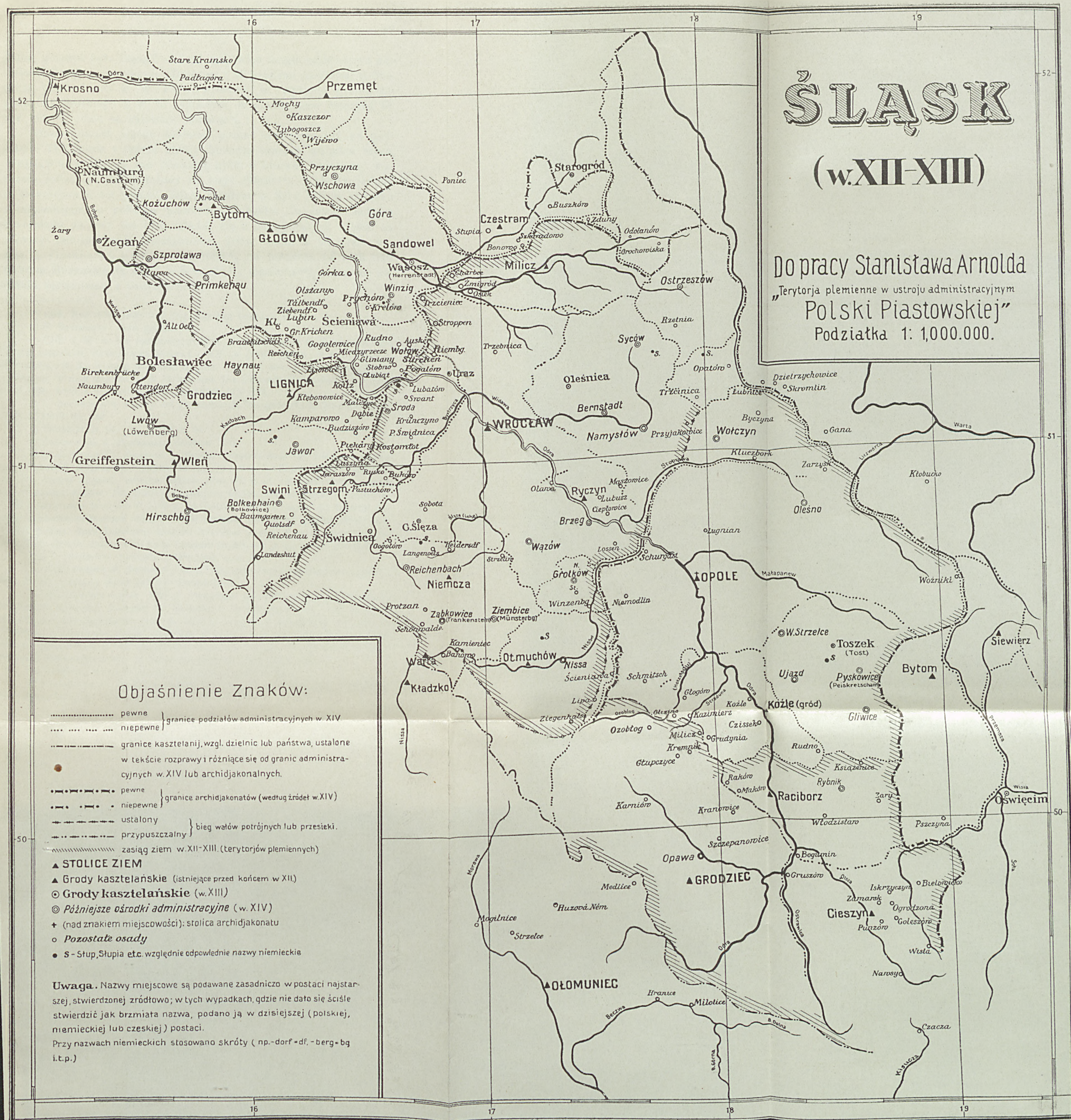
⁶⁾ ed. c. 8, 59 (str. 229—30) r. 1017; por. 6, 57, str. 167 (*Cilensi*).

⁷⁾ 1148 r. (Piekosiński, Zbiór, 15).

⁸⁾ 1149/50 (Piekosiński, Zbiór, 17); 1223 (Reg. 259).

⁹⁾ 1245 c-a (Reg. 630).

¹⁰⁾ 1250 (Reg. 722).

Lohe, niegdyś była Ślężą¹⁾ — i od niej więc mogła pójść nazwa plemienia. Pozatem występują *Sleenzane* z 25 grodami (*civitates*) u Geografa bawarskiego w w. IX²⁾, wreszcie w wykazie granic biskupstwa praskiego z w. X, zawartym w dokumencie Henryka IV z r. 1086³⁾, gdzie są nazwani: *Zlasane*⁴⁾.

Obszar owych Ślęzan możemy poznać częściowo już na podstawie Thietmara: z jednej strony bowiem oznacza go góra Ślęża, Wrocław⁵⁾, z drugiej zaś Niemcza, gród, o którym Thietmar wyraźnie mówi, że jest położony *in pago Silensi*⁶⁾. Możemy jednak to terytorium bliżej poznać, dzięki źródłom w XII i XIII w. w związku z informacjami o podziale plemiennym Śląska. Dzisiejsze badania stwierdziły, że cały ten kraj składał się z następujących części: na północy zamieszkiwali Dziadoszanie, znów znani z Geografa bawar.⁷⁾, Thietmara⁸⁾ i dokumentu 1086⁹⁾, na południu od nich nad Bobrem Bobrzanie¹⁰⁾; dalej — Ślężanie¹¹⁾, Opolanie¹²⁾, którzy na południu sąsiadowali z Gołężycami¹³⁾.

¹⁾ 1208, Reg. 126; 1248 c-a, Reg. 675 (już Lohe).

²⁾ S. Zakrzewski, Opis grodów, 4.

³⁾ CDB. I. 86; że ten dokument (wbrew poglądom prof. S. Zakrzewskiego, Czeski charakter Krakowa za Mieszka I. KH. 30 (1916), 260 n., 274 n.) zawiera informacje z w. X., wykaże na innym miejscu. O autent. dok. 1086 i wiarygodności zawartych w nich zapisek p. R. Holtzmann, Die Urkunde Heinrichs IV für Prag v. J. 1086. Arch. f. Urkund.-Forsch., 6 (1918), 177—193.

⁴⁾ O pochodzeniu nazwy od germańskich Silingów ob. L. Niederle, Slov. star. 3 (1919), 55, 222.

⁵⁾ Thietmar, 8, 64. ⁶⁾ ibd. 8, 59.

⁷⁾ Zakrzewski, 4 (*Dadosesani civitates* XX).

⁸⁾ 4, 45 (Otton III *decursis... Milcini terminis hinc ad Diedesisi pagum primo venienti Bolizlavus... parato in loco, qui Ilua* (= Ilawa, Eilau n. Bobrem) *dicitur, suimet hospicio, multum hilaris occurit*; 6, 57 (*Diedesi*); 8, 20 (*pagum qui Diadesisi dicitur*). Dla granicy terytorium ważna jest wiadomość Thietmara 6, 26 o wyprawie Henryka II 1105 r. na Polskę: *vojaska usque ad Oderam fluvium pervenientes fixerunt tentoria iuxta amnem, qui Pober dicitur Sclavonice, Castor Latine. Quos Bolizlavus munitis littoribus prefati fluminis cum exercitu grandi in Crosno sedens ullo modo transire prohibuit*; p. też 8, 17 (Krosno).

⁹⁾ l. c. (*Dadosize*); pozatem p. Niederle, o. c. 222.

¹⁰⁾ 1086: *Pobarane, Boborane*; mogli oni zajmować tylko środkowy i górny bieg Bobru, gdyż od Hawy już byli Dziadoszanie.

¹¹⁾ Wymienieni w dok. 1086 r. *Trebovane* nie byli plemieniem śląskim, jak sądzili dawniejsi badacze (p. Niederle, o. c. 222, przyp. 6); być może, że słuszne jest przypuszczenie prof. S. Zakrzewskiego, iż przebywali oni nad rz. Trzebową w Czechach (Czeski charakter Krakowa, o. c. 300—301). Bezpodstawne jest przypuszczenie, że byli osiedleni w okolicach Lignicy (M. Hellmich, Die Besiedlung Schlesiens in vor- u. frühgeschichtlicher Zeit (1923), 16).

¹²⁾ Geograf bawarski ed. cit. 4, (*Opolini, civitates* XX).

¹³⁾ Geograf baw., ed. cit. 4, (*Golensizi civitates* V); bulla 1155 r. (Schulte, Prace Komisji dla Atlasu hist. Polski, z. 2.

W ten sposób mielibyśmy do czynienia na Śląsku z 4 terytoriami plemiennymi. Zobaczmy, czy występują one w takiej ilości w czasach późniejszych. Przedewszystkiem zwróćmy uwagę na podziały książęce.

Pierwszy taki podział ma miejsce w r. 1163, po powrocie do kraju synów wygnanego Władysława II; otrzymał wtedy Bolesław — Wrocław, Lignicę, Głogów i Opole, Mieszko — Raciborz¹⁾; po wypadkach 1177 r. otrzymał syn Bolesława, Jarosław, późniejszy biskup wrocławski (1198—1201) — Opole, jako dożywocie²⁾. Po jego śmierci Opole wróciło do Bolesława, który przeżył syna o pół roku (umarł w grudniu 1201 r.). Bezpośrednio po śmierci brata zajął Opole Mieszko raciborski³⁾. W ten sposób pozostały nadal tylko 2 księstwa: wrocławskie i opolsko-raciborskie. Przetrwały one bez zmian bardzo długo; księstwo wrocławskie rozpada się na 2 dzielnice (głogowsko-lignicką i wrocławską) dopiero w r. 1243⁴⁾ (po śmierci Henryka II rządził od r. 1242 sam Bolesław Łysy), przyczem pierwsza (głogowsko-lignicka) uległa podziałowi w r. 1251 na część głogowską Konrada⁵⁾ i lignicką — Bolesława⁶⁾. Jeszcze dłużej przetrwało bez podziałów księstwo opolskie, bo dopiero za panowania Władysława (+ 1282/3)⁷⁾ zaczęło rozpadać się na dzielnice (od 1278 r.).

Daty przeprowadzenia podziałów na Śląsku są dla nas bardzo ważne, bo oto okazuje się, że wiele wcześniej przed pojawieniem się poszczególnych dzielnic, występują w źródłach te właśnie terytoria, które potem są odrębnymi księstwami. Nadto jest ich właśnie tyle, ile terytorjów plemiennych znamy z wcześniejszych źródeł.

Quellen, tabl.): *Gradice Glensiceske* = Hradec, Grätz pod Opawą; por. Biermann, Ueber die provincia Holacensis, ZVGSchl., 10 (1870) 358 n.

¹⁾ Grünhagen, Geschichte Schlesiens (1884), 1, 33 i przyp. Najmłodszy z braci, niepełnoletni Konrad, otrzymał od Bolesława ks. głogowskie (Chr. princ. Pol. MPH. 3, 478—9) po buncie Mieszka raciborskiego 1177 r. (Kadłubek, MPH. 2, 389; por. M. Łodyński Udział, książąt śląskich w zamachu z r. 1177, o. c. 26—30), lecz już w r. następnym umarł (Reg. 1, str. 38). W r. 1175 terytorjum głogowskie posiadał niewątpliwie Bolesław, jak wynika z dok. dla Lubiąża t. r.

²⁾ Grünhagen, Gesch. Schl. 1, 35.

³⁾ Grünhagen, Gesch. Schl. 1, 45; por. Reg. 83, 84 (r. 1202).

⁴⁾ Bolesław, syn Henryka II, otrzymał wtedy Głogów i Lignicę, Henryk III Wrocław (Grünhagen, Gesch. Schl. 1, 79 i przyp.).

⁵⁾ Grünhagen, Gesch. Schl. 1, 80—81; do Konrada należały grody: Głogów, Bytom, Żegań, Sandowel, Ścieniawa (r. 1251, Reg. 751 i 777), Bolesławice (r. 1262, Reg. 1085; 1270, Reg. 1341, 1342).

⁶⁾ Posiadał Lignicę, okolice Lwowa (r. 1261, Reg. 1059) i Jawora (1263, Reg. 1159).

⁷⁾ Po śmierci Kazimierza (+ 1229) rządził od r. 1236 sam Mieszko (+ 1246), a dopiero potem Władysław, brat Mieszka. (Grünhagen, Gesch. Schl. 1, 73).

Najstarszą wiadomość tego rodzaju spotykamy już w r. 1175, kiedy w dokumencie dla Lubiąża powiedziano, że klasztor ma otrzymywać dziesięciny z nowych wsi, położonych *in potestate Legenicensi*¹⁾. Jestto tem cenniejsza informacja, że jak wiemy, dopiero w r. 1251 poraz pierwszy występuje księstwo lignickie — i niewiele wcześniej powstał archidiakoniat. Zaś wyrażenie *potestas* nie oznacza zwykłej kasztelanji, raczej jakiś większy obszar, *principatus* lub *ducatus*. Potwierdza to także bulla 1245 r., wyliczająca dobra biskupstwa wrocławskiego²⁾ według następujących terytorjów: *in territorio Vratizlaviensi, in territorio de Legniz, in districtu Glogouiensi et Bitomiensi, in ducatu de Opol* (i nadto: *in districtu de Bolezlauech*, o czem niżej). Znów przypomnę, że ten podział jest stosowany na kilka lat przed podziałami 1249—51 r., co zresztą widać z różnicy, jaka zachodzi w terminologii odnośnie do Opola i do pozostałych obszarów. Rozkład wsi wyliczonych w bulli i położonych, jak się okazuje, w różnych kasztelanjach, świadczy, że mamy tu istotnie do czynienia z obszarami większemi, niż zwykle terytorja grodowe. Zarazem wynika stąd, że istniała w w. XII i XIII pamięć o jakiejś odrębności poszczególnych terytorjów, przejawiającej się nawet w ustroju społecznym, w instytucji owych większych kasztelanów, których jurysdykcja obejmowała całą ziemię i których spotykaliśmy na innych terytorjach Polski. Cztery plemiona w. X i cztery »ziemie« w. XII—XIII, odpowiadające tamtym, jak zobaczymy, terytorjalnie, są to te same jednostki, które przetrwały niemal bez zmian przez trzy, a pewno i więcej stuleci. Omówienie granic tych terytorjów jeszcze dokładniej wykaże, że (poza Ślęzanami — ziemią wrocławską): Bobrzanie — to ziemia lignicka, Dziadoszanie — głogowska, Opolanie — opolska.

Przejdę teraz do granic ziemi wrocławskiej od strony ziemi lignickiej, głogowskiej, opolskiej. Z układu tych ziem widać, że na wschodzie graniczyła ziemia wrocławska z Wielkopolską³⁾, której granice już poprzednio omówiłem. Na pld.-zachodzie — z państwem czeskiem; tę granicę poniżej omówię.

Między ziemią lignicką a wrocławską przebiegała granica tak, jak biegnie archidiakonalna. Dowodzi tego cały szereg danych; już w bulli 1245 r. do terytorjum wrocławskiego należą w okolicach Środy: Swant (Bischdorf), Krunczyno (Krintsch), Polska Świdnica (Poln. Schweinitz), zaś na pln.-w. od Strzegomia — Buków (Bockau);

¹⁾ MPPal., tab. 10; Piekosiński, Zbiór, 23.

²⁾ Schulte, Quellen, str. 183—194.

³⁾ Wynika to także z wiadomości 1203 i 1208 r., że wszelkie sprawy w dobrach klasztoru trzebnickiego ma sędzić książę lub kasztelan wrocławski. (Häusler, UOels, 9, 18; MPPal., tab. 24 i 26).

nadto do ks. wrocławskiego w r. 1261 należą Loventici (Lobetinz)¹⁾, 1254 Środa i Kostomłot (Kostenblüt)²⁾, 1250 Kertschütz³⁾; do tegoż księstwa należy po podziale 1249 r. Strzegom⁴⁾. Ze starym tym grodem, występującym już w XII w. (bulli 1155 r.), były związane w tym czasie wsie: Luszyna (Lüssen), Rusko (Rauske), Jaraszów (Jarischau) i Pastuchów (Puschkau)⁵⁾, przyczem Rusko w r. 1276⁶⁾, zaś Jaraszów i Pastuchów w r. 1259⁷⁾ leżą w ks. wrocławskim.

Od strony lignickiej granice te wykreślają wsie, należące według bulli 1245 do terytorjum lignickiego: Kłębonowice (Klemmerwitz), Kamparowo (Kampern), Dąbie (Dambritsch), Lisowice (Leschwitz)⁸⁾. Prócz tego do księstwa lignicko-głogowskiego w r. 1249 należy Landeshut⁹⁾, zaś do księstwa lignickiego 1253 r. — Malczyce (Maltsch)¹⁰⁾, 1251 — Wilczków (Wültschau)¹¹⁾, 1254 — Piekary (Beckern)¹²⁾. Do kasztelanji lignickiej należy w r. 1221 wieś Budziszów (Baudiss)¹³⁾. Wreszcie na pograniczu z grodem strzegomskim leżą wsie lignickie 1263 r.: Quolsdorf, Reichenau, Baumgarten¹⁴⁾.

Z ziemią głogowską graniczyła wrocławska, również wzdłuż granicy archidiakonalnej. W r. 1245 do terytorjum wrocławskiego należą: Żmigród (Schmiegrode), Osiek (Gr.Ossig), Charbce (Karbitz), Trzcieniec (Strentz). Prócz tego w ks. wrocł. leżą: w r. 1257 Uraz,¹⁵⁾ 1268 Riemberg¹⁶⁾, 1262 Lubatów (Lubthal)¹⁷⁾, 1253 Stroppen¹⁸⁾. Po stronie głogowskiej pokrywa się z granicą archidiakonalną pld.-wschodnia ściana kasztelanji sandowelskiej¹⁹⁾, należącej, jak wspomniałem, po podziałach 1251 r. do ks. głogowskiego. W granicach tego ostatniego leżały wsie: w r. 1249, 1251 Gliniany (Gleinau)²⁰⁾, w r. 1248, 1251, 1259 Pogalow (Pogel)²¹⁾, 1253, 1255 Stobno (Stuben)²²⁾.

Co się tyczy granicy południowej ziemi wrocławskiej, to obejmowała ona, jak to wykazał W. Schulte, także kasztelanję otmu-

¹⁾ Reg. 1081 (na płn.-z. od Pol. Świdnicy).

²⁾ ibd. 878. Środa też w r. 1258 (Reg. 998).

³⁾ ibd. 711 (na płn.-w. od Pol. Świdnicy).

⁴⁾ r. 1266 (ibd. 1222).

⁵⁾ r. 1149/50 (Piekosiński, Zbiór, 17); por. moje Możliwość państwa polskie, 14—16, gdzie dowodzę, że były one własnością Piotra Włosta.

⁶⁾ Reg. 1497. ⁷⁾ ibd. 1029.

⁸⁾ Również 1254 r. (Reg. 886).

⁹⁾ ibd. 687.

¹⁰⁾ ibd. 857.

¹¹⁾ ibd. 778 (płn.-z. od Malczyce).

¹²⁾ ibd. 886.

¹³⁾ ibd. 233.

¹⁴⁾ ibd. 1159.

¹⁵⁾ ibd. 973.

¹⁶⁾ ibd. 1301.

¹⁷⁾ ibd. 1140.

¹⁸⁾ ibd. 836.

¹⁹⁾ por. Schuch, o. et l. c.

²⁰⁾ Reg. 698, 777, 854.

²¹⁾ ibd. 679, 777, 1014.

²²⁾ ibd. 893; nadto wsie, które wchodziły w skład kasztelanji śceniawskiej (p. niżej. str. 103—4): Sürchen, Ausker.

chowsko-niską, stanowiącą od końca XII w. własność biskupstwa wrocławskiego¹⁾. Granice tej kasztelanji wykreśliłem na podstawie Lib. fund. ep. Wrat.; pamiętać tylko trzeba, że pierwotnie nie należała do niej Śceniawa (Steinau), położona początkowo w ziemi opolskiej²⁾.

Wykreślenie granicy południowej ziemi wrocławskiej jest ułatwione także dzięki temu, że jeszcze w początkach w. XIII istniała na pograniczu ziemi śląskiej (= wrocławskiej) przesieka, która *circuibat totam terram Zlesie*³⁾. Na podstawie drobnych wiadomości źródłowych rekonstruowałem jej bieg Grünhagen⁴⁾ i W. Schulte⁵⁾, przyczem słusznie ten ostatni stwierdził, że powstać ona musiała przed czasami Henryka Brodatego; niewątpliwie trzeba ją odnieść do czasów plemiennych, Bolesław Wysoki bowiem nie mógł jej również przeprowadzać (wszak posiadał Opole!), a przedtem podziałów książęcych: Wrocław — Opole nie było. Zaczynała się ta przesieka na pld.-wsch. od Warty (koło wsi Banowo—Banau) i biegła dalej przez południową połać ziemi niskiej oraz wzdłuż jej wschodnich granic (dokładnie bieg jej nie da się przedstawić); ślady jej znajdujemy w pobliżu ujścia Nissy do Odry, a dalej między okręgiem namysłowskim i byczyńskim⁶⁾. Bieg jej pokrywa się z granicą archidiakonatu⁷⁾. Co się tyczy danych źródłowych, to wykreślają one granicę taką samą, jak przesieka. Zaczynając od bulli 1245 r. spotykamy w ziemi wrocławskiej: Przyjakowice (Wallendorf nad samą przesieką), Lubesz (Leupusch na płn.-z. od Grotkowa), *Vincecomirici* (Winzenberg), *Uzrochoua* (Protzan). Następnie, w ks. wrocławskim w r. 1264 leżą wsie: Lubusz (Lubych, Leubusch), Ciepłowice (Tschöplowitz), Michałowice (Michelwitz), Mąszowice (Mangschütz)⁸⁾, 1234 N. i St. Grotków⁹⁾, 1238 Losów (Lossen)¹⁰⁾. Z drugiej zaś strony — w ks. opolskim, leży w r. 1234 Skorogostów most (Schurgast)¹¹⁾, 1224 Niemodlin¹²⁾. Dalej na wschodzie terytorjum ks. wrocław-

¹⁾ LWr., wstęp, 34; por. też Lamb. Schulte, Die Schenkung des Neisser Landes, DQ. 23 (1918), 78 n.; kasztelanja otmuchowska była własnością biskupstwa już w r. 1155 (LWr., ibd., 17); granice kasztel. otmuch.-niskiej od strony Moraw wykreśliłem na podstawie opracowania W. Schultego, LWr., Wstęp, 46 nast.

²⁾ LBURk. 2, str. 299 (r. 1236).

³⁾ Ks. Henr. 57.

⁴⁾ Der schlesische Grenzwald (preseka), ZVGSchl., 12 (1874), 1 nast.

⁵⁾ W. Schulte w LWr., Wstęp, 30—33.

⁶⁾ Występuje w r. 1268 (Reg. 1289).

⁷⁾ Nie przeprowadzałem granicy archid. między Kluczborkiem a Olesnem, gdyż materiały z MPVat. nie dają tu żadnych danych; co się tyczy LWr., to granica biegnie wzdłuż Stobrawy, nie mam jednak pewności, czy nie jest to tylko granica prokuracji wrocławskiej (p. wyż. przykład Środy i Strzegomia).

⁸⁾ Reg. 1186.

⁹⁾ ibd. 436.

¹⁰⁾ ibd. 514.

¹¹⁾ ibd. 429.

¹²⁾ ibd. 279.

skiego wyznacza Zarzysk (Sarżysk) na płn. od Olesna¹⁾, jednak to ostatnie jest w ks. opolskiem w r. 1226²⁾. To przesunięcie się granic księstwa wrocławskiego poza przesiekę da się łatwo wyjaśnić posuwaniem się osadnictwa na zalesionych tu pierwotnie obszarach, a zarazem stwierdza, że przesieka w tym czasie straciła już swe znaczenie, że zatem nie mogła powstać za panowania Henryka Brodatego.

Na pld.-zach. graniczyła ziemia wrocławska z Czechami. Miała tu swą naturalną granicę w Górach Sowich (Eulengebirge); góry i puszcza stanowiły najlepszy wał ochronny, tu i ówdzie umocniony przesieką³⁾. Przełomu Nissy bronił gród Warta (Bardo). Jako graniczny jest wymieniony w bulli 1155 r.⁴⁾. Na południe od niego rozciągała się kasztelanja kładzka, należąca już w w. X do Czech⁵⁾.

W ten sposób przedstawiliśmy wszystkie granice ziemi wrocławskiej. Składała się ona z szeregu kasztelanij; według wykazu opracowanego przez Neulinga⁶⁾ i według bulli 1155 i 1245 r. na terenie tej ziemi są następujące grody kasztelańskie: Wrocław, Ślęza (od r. 1247), Uraz (od r. 1250), Niemcza (1093⁷⁾, 1155), Oleśnica (od 1247 r.), Ryczyn (Ritschen, 1093⁷⁾, 1155, potem od 1203 r.), Świdnica (od r. 1262 r.)⁸⁾, Strzegom⁹⁾ (1155 r.), Warta (1155, 1203), Milicz (1136 r.)⁹⁾, 1155), Otmuchów (1155 r.). Bulla 1245 r., która wylicza wszystkie grody w diecezji¹⁰⁾, nie podaje Ślęzy (Soboty), Urazu, Oleśnicy, Świdnicy, co, jak widać, zgadza się z datami pierwszego pojawienia się w źródłach tych kasztelanij. Ze starych grodów mamy tu zatem gród strzegomski, który obejmował zapewne późniejszy dystrykt według LWr., a być może rozciągał się także na sąsiedni

¹⁾ r. 1204, 1209, 1228 (Reg. 95, 133, 329); por. Grünhagen, Gesch. Schl. 1, przyp. 53.

²⁾ Reg. 293.

³⁾ Np. koło Schönwalde, na płn. od Warty; p. Grünhagen, Der schl. Grenz-wald, o. c. 10.

⁴⁾ W r. 1096 Brzetysław czeski spalił gród Wartę i poniżej nad Nissą wybudował gród Kamieniec, Kosmas 3, 4; w r. 1107 Kamieniec jest w rękach Bolesława (Gall, 2, 36; *loco... Lapis*), lecz Warta pozostała w rękach czeskich dłużej, bo jeszcze w r. 1124, w czasie wyprawy Ottona bawarskiego do Polski, jest w ich posiadaniu. Herbord, Vita Ottonis, MPH. 2, 77 [(castrum Burdan); w r. 1189 jest w Warcie kościół, Reg. 55.

⁵⁾ Cosmas, 1, 27 (FF.rr. B. 2, 41; granice państwa libickiego).

⁶⁾ o. c. 97 nast. ⁷⁾ Kosmas, 3, 1 (ed. c., 137).

⁸⁾ por. Schulte, Die Kast. Suini, o. c. 426.

⁹⁾ O przynależności Milicza do z. wrocławskiej świadczy wymienienie w bulli 1245 r. *in ter. Vratisl.* wsi, które leżały w kasztelanji milickiej (np. Żmigrod, Charbee, Osiek, Goschütz).

¹⁰⁾ p. W. Schulte w LWr., Wstęp 20, przyp. 3.

obszar późniejszej kasztelanji świdnickiej¹⁾. Niemcę już omówiłem wyżej, Otmuchów również. Co do Warty, nie sędzę, aby obejmowała ona jakieś większe terytorjum, właśnie ze względu na jej pograniczny charakter. Granice kasztelanji milickiej podaje LWr.²⁾; na tej podstawie wykreśliłem ją na mapie. Co do obszaru Ryczyna — to mogę tylko oprzeć się na jego położeniu i przypuścić, że obejmował dystrykt Wązowa, Brzegu i Grotkowa (z w. XIV). Z później powstałych kasztelanij, Uraz obejmował prawdopodobnie dystrykt średzki, jak to wskazuje objęcie go granicami tego ostatniego, nadto okoliczność, że kasztelan średzki pojawia się dopiero wtedy (1266 r.)³⁾, kiedy znika kasztelan urazki (ostatni raz występuje 1264 r.)⁴⁾; Świdnica obejmowała dystrykt świdnicki, Oleśnica — całą wschodnią połać z. wrocławskiej (dystrykt oleśnicki, sycowski, namysłowski, woleczyński, bernstacki).

27. Ziemia lignicka.

Granicę południową tej ziemi omówiłem już powyżej. Wschodnią również (wsie: Malczyce, Wilczków, Lisowice, zaś po stronie głogowskiej Gliniany). Cały odcinek póln.-wschodni najlepiej określają wsie, które dawały dziesięciny klasztorowi trzebnickiemu z okolic Ścieniawy. W r. 1202 biskup Cyprjan nadał klasztorowi dziesięciny ze Ścieniawy i ze Stobna (Stuben)⁵⁾. Tymczasem w r. 1267 okazuje się, że — poza Ścieniawą — wsi, dających dziesięcinę Trzebnicy, nie nadanych przedtem oddzielnie i stanowiących zwarty kompleks wokół Ścieniawy (i Stobna) jest cały szereg⁶⁾. Rozumieć więc trzeba, że owo nadanie 1202 r. obejmowało cały obszar Ścieniawy t. j. kasztelanji ścieniawskiej⁷⁾. Należała ona do ziemi głogowskiej, jak to wskazują wsie *in distr. Glog.* bulli 1245 r.: Olszany (Ölschen), Krełłów (Krehlau), Górka (Gurkau), Prychów (Preichau), a nadto podkreślona już poprzednio przynależność kasztelanji ścieniawskiej do ks. głogowskiego po r. 1251. W ten sposób, wsie, które należą do kaszt. ścieniawskiej, wyznaczają odrazu granice płn. i wsch. ziemi

¹⁾ W każdym razie w r. 1277 obejmował obszar po granicę terytorjum, odstąpionego Bolkowi lignickiemu przez Henryka IV, p. wyż. str. 96, przyp. 5.

²⁾ str. 59–60.

³⁾ Neuling, o. c. (t. 14), 210. ⁴⁾ Reg. 1189.

⁵⁾ Reg. 81 (i r. 1203, Reg. 91); Haeusler, UOels., 7.

⁶⁾ Reg. 1257; Haeusler, UOels., 77.

⁷⁾ Jako kasztalanja występuje w r. 1208, Neuling, o. c. 104.

lignickiej¹⁾. Jak widać — tylko w jednym miejscu nieznacznie przekraczając granicę archidiakonalną (Brauchitschdorf).

Dalej na zachód posiadamy wiadomości dopiero z okolic Bolesławca. Wiemy, że ten ostatni należał do archidiakonatu i ks. głogowskiego. Bliżej granicę określa wieś Birckenbrücke i Naumburg nad Kwissą, obie miejscowości położone w r. 1271 w ks. głogowskim²⁾. Do księstwa lignickiego należał Lwów r. 1261³⁾. Znow więc granica archidiakonalna jest granicą polityczną.

Na zachodzie granicę stanowiły puszcze: czytamy o nich w dok. 1086 r., że diecezja praska obejmuje znane nam już plemiona śląskie *usque ad mediam silvam, qua Milcianorum occurrunt termini*. O tej właśnie puszczy — dokładniej ją określając — mówi dokument Henryka wrocławskiego z r. 1249, w którym mowa o sprządaży Henrykowi, margrabiemu miśnieńskiemu, ziemi krośnieńskiej: *totam terram inter Quissum et Pobram usque ad silvam que est inter Lewinberch (Lwów) et Nuenburc super Quissum (Naumburg n/Kw), que silva protenditur usque ad montes Boemie (G. Olbrzymie⁴⁾).*

Kasztelanij znamy tutaj 4: Lignica, Grodziec (Gröditzberg; 1155; 1175; 1245: Grodecz), Wleń (Lähn; 1155: Valan; 1245: Wlan); Swini (1155; dziś Schweinhaus pod Bolkowicami⁵⁾). Granice ich można określić tylko dla w. XIV, uważając za Schultem ówczesne dystrykty: Jawor, Bolkowice, Landeshut, Szenów — za kasztelanję swińską, Lähn, Greiffenstein, Lwów — za kasztel. wleńską⁶⁾, Hajnowję (Hainau) — grodziecką; pozostałe terytorjum w LWr. stanowiące jeden dystrykt — to kasztelanja lignicka.

¹⁾ Są to wsie: Siedlce (Zedlitz), Gnegninice (Kniegnitz), Malmice (Malmitz), Crechim (*Gr. Krichen*), Komorowo (Erlicht), Osiek (Ossig), Szwarców (Schwarztau), Rasova (*Reichen*), Sorisovo (Kreischau), Rasona (Ransen), Costrec (Kreischau), Gisino (Geissendorf), Preiesino (niezn.), Mezireche (*Międzyrzecze*, Merschwitz), Clopotowo (Klaptau), *Lubin* (Lüben), Crechins (*Kl. Krichen*), Chrostnik (*Brauchitschdorf*), Osek (niezn.), Miloradici (Mühlrädltz), Gogolevici (Gugelwitz), Mirosevici (Muckendorf), Scladovici (*Ziebendorf*), villa Albi (*Talbendorf*), v. Radoconis (Rädltz), Rudno (Reudchen), Rudno Uscor (*Kl. Ausker*), Coze (*Koitz*), Scarche (*Sürchen*). Na mapie podają tylko wsi graniczne (podane w powyższym wykazie kursywą). Dodać muszę, że uzupełniają one nasze informacje o granicy głogowsko-wrocławskiej.

²⁾ Reg. 1363. ³⁾ ibd. 1059.

⁴⁾ LBÜrk. 1, str. 115; Reg. 697.

⁵⁾ Schulte, D. Kast. Suini, o. c. 422 (1245: Suini; 1108 u Kosmasa: Zuini, Suini; 1230, 1242: castellanus de Svina, 1248 — de Zuini); od r. 1277 — kasztelanja w Bolkowicach (Hajnów), ibd. 432.

⁶⁾ Opieram się na tem, że była to kasztelanja graniczna i poza Wleniem innego grodu tu nie znamy.

28. Ziemia głogowska.

Omówiliśmy już jej granice — wszystkie, z wyjątkiem zachodnich. Te ostatnie łatwo jednak określić, dla najstarszej bodaj epoki, bo już w. X. Z cytowanych wyżej tekstów okazuje się, że granicznymi punktami były tutaj: Iława (r. 1000) koło Szprotawy i Krosno¹⁾, broniące w w. XI przeprawy przez Odrę²⁾. Wielkie puszcze, na które w r. 1157 skarżył się Fryderyk Rudobrody, rozciągające się na lewym brzegu Odry i Bobru, broniły dostępu do rzeki³⁾. Ale właściwe umocnienia znajdowały się na prawym brzegu Bobru. Były to potężne, potrójne wały, zaczynające się na płn.-w. od Bolesławca i ciągnące się wzdłuż Bobru, niemal do ujścia jego do Odry. Powstały one w 2-ej połowie w. X⁴⁾ i stanowiły nie co innego, jak właśnie przesiekę graniczną⁵⁾, taką, jaka w mniejszych może nieco rozmiarach utaczała ziemię śląską od południa. Zarówno dane o Iławie i Krośnie, jak i charakter tych wałów wskazuje, że wzdłuż nich biegła ówczesna »granica« ziemi głogowskiej. Późniejszego też pochodzenia muszą być grody, położone na zachód od owej linii. Istotnie w wykazie grodów granicznych diecezji wrocławskiej z r. 1155 nie spotykamy ani Bolesławca⁶⁾, ani Żegania, ani Naumburga (Novum castrum). Według tradycji, miał Bolesławiec założyć Bolesław Wysoki w r. 1190⁷⁾; w każdym razie wszystkie te grody są już w r. 1202 kasztelańskimi⁸⁾. Dzięki wałom granicznym można też określić granice tych kasztelanij: jak widać, płn.-wsch. granica dystryktu bolesławskiego w w. XIV pokrywa się z owymi wałami, podobnie, jak granica wschodnia i północna okręgu żegańskiego.

¹⁾ Krosno w ks. głog. 1253 r., (Reg. 854, 855), 1268 r. (Reg. 1313).

²⁾ Położone na zachód od Bobra terytorjum Sorau (Żarowe), należało już w w. X do plemienia Łużyczan (F. Curschmann, Die Diöcese Brandenburg, 1906, 169—170); potem wchodziło w skład marchji łużyckiej.

³⁾ KWp. 19: *Polonia quamvis arte et natura admodum munita esset, ut antecessores nostri reges et imperatores vix magna difficultate ad fluvium Oderam pervenissent, nos tamen... clausuras illorum, quas in angustis locis precisa arborum densitate fecerant... penetra vimus... fluvium Oderam*. Por. też Thietmar, 8, 20, o wyprawie Henryka II 1015 r.: gdy cesarz skierował się ku terytorjum Dziadoszan, rozłożył obóz w miejscu, gdzie nikt nie przebywał, z wyjątkiem jednego, jedyne go bartnika, który zresztą został zabity przez Niemców.

⁴⁾ Bieg tych wałów i ich opis przedstawiam za Hellmichem, o. c. 12—15. Prof. Semkowicz przypuszcza, że wały te są dziełem Chrobrego. (Podstawy geogr. Polski Chrobrego, o. c. 272).

⁵⁾ Przesieka — to wał w lesie, Grünhagen, D. schl. Grenzwald, o. c. 9; p. też KP. 3, 18 (r. 1238): *per uallem, que priseki nuncupatur*.

⁶⁾ Jest rzeczą charakterystyczną, że w r. 1245 dystrykt bolesławski wyliczono niezależnie od dystr. głog.-bytomskiego; potwierdza to pogląd, wypowiedziany w tekście. ⁷⁾ Reg. 1, str. 41. ⁸⁾ Neuling, o. c. 98, 102, 104.

W pozostałej części, a raczej we właściwej ziemi głogowskiej, występuje na północy gród krośnieński¹⁾, którego dystrykt w w. XIV jest zapewne terytorjum kasztelanji, nadto — Głogów i Bytom (gród w r. 1109²⁾, kasztelanja w r. 1203³⁾; terytorja ich występują w r. 1245 łącznie i źródła nie pozwalają na przeprowadzenie ściślejszej granicy między niemi; można tylko stwierdzić, że w r. 1237 Mrochel (Röhlau) leży w kasztelanji bytomskiej⁴⁾. Nadto ponieważ na wschód od linii potrójnych wałów niema żadnych innych grodów kasztelańskich, trzeba przyjąć, że jeden z nich (t. j. bytomski) rozciągał tu swą jurysdykcję (dystrykt kożuchowski t. j. freisztacki, szprotawski, przemkowski). Na płn.-wschodzie znajdowała się kasztelanja sandowska (od 1202 r.)⁵⁾, której granice — na podstawie starszych danych — przedstawia wykaz wsi LWr.⁶⁾. Wreszcie, na pld.-wsch., kasztelanja śceniawska⁷⁾, której granice, jak już wyżej wspomniałem, można określić na podstawie dziesięcin z r. 1267⁸⁾.

29. Ziemia opolska.

Granice tej ziemi mamy niemal w całości opracowane. Pozostaje tylko część południowa.

W r. 1155 granicznymi grodami diecezji wrocławskiej według bulli mają być: Cieszyn i Grodziec gołężycki. Ten ostatni, jak wiadomo, leżał na południe od Opawy; jest to dzisiejszy Hradec, Grätz⁹⁾, stanowiący centrum kraju Gołężyców, występującego u Geografa bawar. w w. IX, a potem w czeskich źródłach dokumentalnych w. XII i XIII, jako *provincia Golessicensis*, *Golasiz*, *Golasizch* i t. d.¹⁰⁾. Badania wykazały, że kraj Gołężyców obejmował całe dawniejsze terytorjum opawskie na południe od Opawicy, po źródła Morawicy¹¹⁾. W 2 ej połowie w. XI terytorjum to należy do Czech. W r. 1060

¹⁾ Kasztelanja 1203, Neuling, 101.

²⁾ Gall, 3, 3, ed. c. 87, 88.

³⁾ Neuling, 98.

⁴⁾ Reg. 743.

⁵⁾ Neuling, 104.

⁶⁾ ed. c., str. 158 i przyp. 215; p. też Schuch., o. c.

⁷⁾ Kasztelanja śceniawska — od 1208 r., Neuling, 104. Można przypuszczać, że dawniejszym grodem, który został zastąpiony przez Śceniawę, był Lubiąż (gród znany tylko z r. 1175), jednak brak przekonujących argumentów. O Lubiążu p. W. Seidel, Der Beginn der deutschen Besiedlung Schlesiens, DQ., 17 (1913) 28.

⁸⁾ Występująca w 1-ej poł. w. XIII kasztelanja lubińska (Lüben) ma charakter przejściowy (1224, Reg. 286: *Ulrich castellanus de Lubin*), p. Neuling, 102.

⁹⁾ Biermann, Ueber die prov. Holacensis, o. c. 358 n. Późniejszą lit. p. Niederle, Slov. star., 3, 204.

¹⁰⁾ Biermann, o. c. 362.

¹¹⁾ ibd. 364 n.

wyprawia się na Grodziec Bolesław Śmiały¹⁾, jednak bezskutecznie; jako czeski gród występuje ten Grodziec w r. 1078²⁾. Prócz tego cały szereg dokumentów wymienia wsie, położone w prowincji gołężyckiej i należące do państwa czeskiego. Pomijając falsyfikaty znanego archiwisty morawskiego Boczka, wymienić należy, jako leżące w państwie czeskim wsie: 1198 Qldrizowa (Odersch)³⁾ na z. od Szczepanowic, 1201 Szczepanowice⁴⁾, 1183 Kremnik (Gröbnig), Głupczyce (Hlupčice, Leobschütz), Milicz (Militsch)⁵⁾, 1251 Ozoblog⁶⁾, 1222: Wernersdorf⁷⁾ (pod Głupczycami), 1240 Karniów (Jägerndorf)⁸⁾; 1265: Kranowice (Kranowitz)⁹⁾, 1218 *Bogdonove*¹⁰⁾.

W ks. opolskiem zaś leżą: w r. 1202 Jarosław (Kazimierz)¹¹⁾ 1223, Grudynia, Schmitsch¹²⁾, 1233 Krawar (Poln. Krawar, nieco na ws. od Rakowa), Raków (Rackau), *Lichan*¹³⁾, 1245 Sonowo (Schöna, m. Kazimierzem a Glizinem), Glizino (Gläsen)¹⁴⁾, 1241 Maków (Makau)¹⁵⁾. Można więc granicę wytknąć zupełnie dokładnie. Określa ją ponadto dok. Ottokara czeskiego z r. 1261¹⁶⁾: granica zaczyna się od wsi Lipa (*Lypa*, Lindewiese w z. niskiej) i biegnie do wsi *Bogun*, leżącej w ks. opolskiem (Bogumin); stąd Odrą do wsi Gruszków (Hruschan) i Ostrawicą do granic węgierskich.

Skoro bulla 1155 r. wylicza wśród grodów biskupstwa wrocławskiego Grodziec gołężycki, to wynika stąd, że terytorjum Gołężyców musiało należeć do tej diecezji, a przedtem do państwa polskiego. Jakoż o tej pierwszej przynależności mamy dowody i poza bullą 1155 r. Jest mianowicie rzeczą ciekawą, że biskupstwo ołomunieckie w w. XII nie zaliczało do swych obszernych posiadłości ani jednej wsi, położonej na terenie opawskim. Znamy te wsie z dok. 1131 r.¹⁷⁾; wylicza on wszystkie wsie biskupstwa, ale granica ich północnego zasięgu nie przekracza granicy opawskiej. Najbardziej na płn. wysunięte osady są to: Huzova (Deutschhause), Modlice (Müdlitz), Strzelce (Střelice), Mogilnice (Müglitz), Paršovice, Milotice (Milotitz ok. Granicy). A przecież posiadłości biskupstwa są rozrzucone do słownie po całym terytorjum Moraw i gdzieindziej wyznaczają granice diecezji. Przyjąć trzeba, że i tutaj wykreślają tę granicę. Dopiero bowiem w r. 1201 Przemysław ołomuniecki nadał biskupowi

¹⁾ Gall, 1, 22; V. Novotny, Česke Dějiny, 2, 110.

²⁾ CDB. 79. ³⁾ Reg. 63 (m. Kranowicami a Opawą).

⁴⁾ ibd. 72.

⁵⁾ CDB. 402.

⁶⁾ Reg. 770.

⁷⁾ ibd. 248.

⁸⁾ ibd. 550.

⁹⁾ ibd. 1200.

¹⁰⁾ ibd. 200.

¹¹⁾ Reg. 78 (p. też 1213—17, ibd. 154; 1266, ibd. 297; 1245, ibd. 635).

¹²⁾ ibd. 274.

¹³⁾ ibd. 266.

¹⁴⁾ ibd. 635.

¹⁵⁾ ibd. 577.

¹⁶⁾ ibd. 1103.

¹⁷⁾ CDB. 115.

ołom. prawo pobierania dziesięcin w *provincia Golasizch*¹⁾, a nadto — jeszcze w r. 1229 toczy się spór między biskupem wrocławskim a ołomunieckim o granice *de Golessisco*²⁾, który papież Grzegorz IX nakazuje jaknajprędzej zakończyć³⁾.

Co do drugiej kwestji — przynależności Gołęźyców do państwa polskiego, to wynika ona niezbicie z przynależności diecezjalnej. Co więcej są tu jeszcze dzisiaj zachowane pozostałości językowe polskie, a nawet nieco danych historycznych o starym osadnictwie polskim, które ostatnio podkreślał prof. Wł. Semkowicz⁴⁾. Nadto nie ulega wątpliwości, że cały klin między Odrą a Ostrawicą, aż po bramę morawską, nie należał pierwotnie do diecezji ołomunieckiej. Granicę tej ostatniej wyznaczają jedyne tu osady 1131 r.: Milotice i Paršovice, położone tuż pod Granicą (Mhr. Weisskirchen), zwaną już w r. 1169 — *locum, qui Granice... dicitur*⁵⁾. Tem samym ów klin nie należał pierwotnie do państwa czeskiego.

Omówiłem granice kraju Gołęźyców; jest jednak w związku z niemi jeszcze jedna kwestja, którą wypadnie mi się bliżej zająć.

Wszystkie podziały książęce, o ile mogliśmy je poznać na Śląsku, wiążą się ściśle z pierwotnymi podziałami plemiennymi; widzimy ten objaw jeszcze w 2-iej poł. w. XIII. Otóż musi wobec tego zadziwiać ten dział, jaki otrzymał Mieszko Władysławowicz po r. 1163, mianowicie — dział raciborski. Jeżeli to była część ziemi opolskiej, to należałoby przypuszczać, że (mimo istnienia odrębnych ziem, jak widzieliśmy, Głogowa, Lignicy), wykrajano sztucznie kawał ziemi, aby tworzyć zeń nowe księstwo. Taka praktyka byłaby jednak wyjątkiem w owych czasach.

Wydaje mi się, że było inaczej.

Granicę północną dzielnicy Mieszka raciborskiego można dość dobrze ustalić; podział na dystrykty w. XIV ułatwia tu rozwiązanie zagadnienia.

Na północy graniczył Raciborz z kasztelanją kozielską. Granice jej w w. XIII były takie same, jak w. XIV; dowodzą tego wiadomości o wsiach, które należały do tej kasztelanji; są to: 1239 Czissek⁶⁾, 1264 Rudno (Rauden)⁷⁾. Jak widać, granica kasztelanji — to dystrykt w. XIV. Otóż w r. 1202 słyszymy, że biskup Jarosław nadał cystersom z Pforty wieś Jarosław (potem zwaną Kazimierzem,

¹⁾ Reg. 73. ²⁾ Reg. 350.

³⁾ Jakoż w r. 1265 i 1267 dziesięcinami z szeregu wsi w opawskim rozporządza biskup ołomuniecki (Reg. 1202, 1279).

⁴⁾ W. Semkowicz, Geogr. podstawy Polski Chrobrego, o. c. 279.

⁵⁾ W. Semkowicz, o. c. 280—1; CDB. 247.

⁶⁾ Reg. 520. ⁷⁾ ibd. 1182.

Kasimir)¹⁾. Oczywiście Jarosław mógł to uczynić wtedy, kiedy panował w Opolu, t. j. w latach 1177—1201. Jak się okazuje z innych, późniejszych dokumentów, ów Kazimierz (który już za Bolesława Wysokiego przeszedł w ręce klasztoru lubińskiego) stanowił duży klucz dóbr, ciągnący się od granic morawskich między Stradunią a Ozobłogiem (Hotzenplotz) aż do Odry²⁾. Całe to terytorjum jest objęte dystryktem kozielskim w LWr., co dowodzi — w związku z informacjami o granicach w. XIII — że należało do kasztelanji kozielskiej. Stąd zaś wynika wniosek, że Koźle musiał posiadać Jarosław, nie wchodziło zatem do ks. raciborskiego.

Obok tego możemy określić granicę pñ. tego ostatniego także na prawym brzegu Odry. Tradycja odnosi fundację klasztoru premonstratensów w Rybniku, dokonaną przez Mieszka, do r. 1196, t. j. do czasu, kiedy ten był właśnie księciem raciborskim³⁾. Tradycja ta myli się tylko co do obiektu fundacji, chodziło tu bowiem o kościół P. Marji w Rybniku, który wszedł zresztą do uposażenia nieco później (ok. r. 1210) przez tegoż Mieszka założonego klasztoru. Dowiadujemy się bowiem z dok. biskupa Wawrzyńca z r. 1223⁴⁾, że biskup Żyrosław († 1198) w czasie konsekracji kościoła P. Marji w Rybniku (mogło to być, zgodnie z tradycją, w r. 1196) nadał mu dziesięciny z wsi: Smolny (pod Rybnikiem), Zalesia i Książenie (Kniesenitz); dwie z tych wsi (Smolna, Książenice) są wyliczone wśród własności kościelnej, jako darowizna książęca; wprawdzie imienia księcia nie wymieniono, jednak — ponieważ było to przed r. 1198 — mógł tym księciem być tylko Mieszko raciborski. Możemy więc stwierdzić, że Rybnik, Smolna i Książenice należały do jego księstwa.

Na wschodzie granica księstwa raciborskiego przed r. 1177 biegła tak, jak zachodnia granica diecezji krakowskiej⁵⁾. Na południu obejmowała Cieszyn⁶⁾. Ten ostatni — jako gród — występuje już w r. 1155⁷⁾; w r. 1223 dowiadujemy się o wsiach, które wchodziły w skład kasztelanji, co pozwala nam określić jej ówczesny obszar⁸⁾.

Tak wyznaczony obszar ks. racib. ciągnie się długim pasem w kierunku południowo-wschodnim, otaczają cod wschodu i północy ziemie

¹⁾ Reg. 78. ²⁾ por. ibd. 154 (r. 1213—17), 297 (r. 1226).

³⁾ Reg. 1, str. 43. ⁴⁾ ibd. 266. ⁵⁾ p. wyż., str. 76.

⁶⁾ O przynależności Cieszyna do ks. raciborskiego (nie zaś opolskiego) świadczy — poza względem na położenie geograficzne — i to, że Mieszko opolski w r. 1246 zapisał w testamencie swej matce Cieszyn i Raciborz, (Reg. 646).

⁷⁾ Potem 1228 i nast., Neuling, 105.

⁸⁾ Reg. 266; były to wsie: Goleszewo, Wisła, Iskrzyczyn, Zamarsk, *Nager-vizi* (Nawsy), *Suenchizi* (?), *suburbium*, *Zasere* (?), *Clechemuje* (?), *Radovizd* (Radowice), *Punzów*, *Belevicsco* (Bielowicko), *Ogrodzona*, *Novosa* (?).

gołężycką. Między jednym a drugim terytorjum niema żadnej naturalnej granicy, sam zaś Raciborz leży tuż nad samą granicą opawską. Położenie tego księstwa wydaje się sztuczne i sztuczną przedewszystkiem sama granica ziemi gołężyckiej.

Nie jest też ona granicą plemienną.

Przypomnę tutaj dzieje polityczne owych terytorjów; w r. 1060 Grodziec gołężycki, przedtem niewątpliwie należący do Polski, znajduje się w Czechach. Wyprawia się nań Bolesław Śmiały, ale ponosi klęskę¹⁾. Za Bolesława Krzywoustego dowiadujemy się, że nie tylko Grodziec, ale i Raciborz, który (r. 1109) poraz pierwszy występuje w historii, znajduje się w państwie czeskiem. Oto, co pisze Gall-Anonim²⁾: *Igitur Boleslavo in terrae custodia persistente... contigit forte Moravienses advenire, volentes castrum Kosle Polonis nescientibus praevenire*. Wtedy Bolesław wysłał swych rycerzy na Raciborz, by go zajęli, jeśli to będzie możliwe. Rycerze polscy stoczyli bitwę z Morawianami, odnieśli zwycięstwo i utrzymali gród (Kozle), *et castellum habuerunt. Sic sunt in proelio Moravienses interempti* — kończy kronikarz — *et sic illi de castello (Raciborz) ignorantes intercepti*.

Dopiero więc w r. 1109 Raciborz został zdobyty. Z opowiadania Galla wynika, że Kozle było ostatnim grodem, broniącym granic kraju. Jeszcze wyraźniej stwierdza on to, opisując wypadki 1107 r., kiedy wprost mówi, że Kozle leży *in confinio Boemorum*³⁾. Terytorjum Raciborza należało — wraz Grodźcem — do Czech, i dopiero zwycięstwo 1109 r. zerwało dotychczasowy związek terytorjalny: Raciborz pozostał się przy Polsce, zaś Grodziec — przy Morawach.

Można teraz zrozumieć, jakie były przyczyny wyodrębnienia ziemi raciborskiej po r. 1163: była to część terytorjum odrębnego plemienia polskiego, pierwotnie w całości do Polski należącego, ale obecnie stanowiąca tylko resztę podzielonego między dwa państwa jednolitego niegdyś obszaru⁴⁾.

Południową zatem granicę ziemi opolskiej stanowi północna ziemia Gołęźców. Na obszarze tej ostatniej spotkaliśmy 3 grody (Grodziec, Raciborz, Cieszyn), w opolskiej również tyle, mianowicie: Opole, Kozle, Toszek (Tost)⁵⁾. Ta ostatnia musiała niewątpliwie obejmować

¹⁾ Gall, 1, 22.

²⁾ Gall, 2, 45.

³⁾ 2, 36.

⁴⁾ Kiedy Czechy zajęły ziemię Gołęźców, trudno odpowiedzieć z całą pewnością; być może, że od zajęcia Śląska w r. 1038 ta ziemia pozostała się w ich posiadaniu i w r. 1054 nie została zwrócona Polsce, por. S. Kętrzyński, Kazimierz Odnowiciel (1034—1058), RHF. 38 (1839), 342—3.

⁵⁾ We wszystkich 3 grodach kasztelanowie pojawiają się w r. 1222, Neuling, o. c. 100, 103, 105.

całe terytorjum na południe aż po granicę raciborską, t. j. ten obszar, na którym w w. XIV znajdowały się dystrykty: toszecki, pyskowiński, gliwicki (na północy miała naturalną granicę w puszczy, rozciągającej się nad obydwoma brzegami Małej Panwi). Kasztelanję kozielską omówiłem już wyżej. Resztę terytorjum stanowiła kasztelanja opolska¹⁾.

Zakończenie.

Krótko w zamknięciu niniejszych badań chcę zrekapitulować osiągnięte wyniki: zgodnie z zadaniem pracy, dało się przy pomocy źródeł w. XII—XIII (gdzieniegdzie także XIV) wykryć szereg ziem tego czasu i ustalić ich terytorja. Wykaz tych ziem jest następujący:

I. w Wielkopolsce: 1) gnieźnieńska (obejmuje kasztelanję lub opola w. XII: Gniezno, Ostrów, Żnin, Łekno); 2) łódzka (Łąd, Zbar); 3) kaliska (Kalisz, zapewne i Czestram); 4) rudzka (?); 5) giecka (Giecz); 6) śremska (Śrem, Przemęt, Krzywiń); 7) poznańska (Poznań, Radzim, Rogoźno, Kostrzyń, Międzyrzecz); 8) sieradzka (Sieradz, Spicymierz); 9) łączycza (Łeczyca).

II. na Kujawach: 10) kruszwicka (Kruszwica, Inowrocław); 11) włocławska (niepewna; Włocławek, Brześć, Słońsk, Steklin?).

III. na Mazowszu: 12) czerska (Czersk, Biała, Sochaczew, Łowicz?); 13) płocka (Płock, Sierpe, Raciąż, Szreńsk); 14) wyszogrodzka (niepewna; Wyszogród, Stopsk, Grzebsk); 15) zakroczymska (niepewna; Zakroczym, Nasielsk, Pułtusk?).

IV. w Małopolsce: 16) krakowska (Kraków, Brzesko, Mstów, Żarnowiec, Sącz(?), Czchów(?), Bytom, Siewierz); 17) wiślicka (Wiślica, Połaniec?); 18) sandomierska (Sandomierz, Żmigród, Łagów, Tarczek, Zawichost); 19) żarnowska (?) (Żarnów, Skrzynno); 20) radomska (?) (Radom, Sieciechów); 21) lubelska (Lublin, Łuków).

V. na Śląsku: 22) wrocławska (Wrocław, Ryczyn, Niemcza, Strzegom, Otmuchów, Milicz; plemię Ślęzan); 23) lignicka (Lignica, Grodziec, Wleń, Swini; plemię Bobrzan); 24) głogowska (Głogów, Bytom, Sandow, Krosno, Ścieniawa; plemię Dziadoszan); 25) opolska (Opole, Kozle, Toszek; plemię Opolan); 26) gołężycka (Grodziec gołężycki, Raciborz, Cieszyn; plemię Gołęźców).

Zgodnie z argumentami, które przedstawiłem na wstępie niniejszej pracy i w rozdziale o Śląsku, widzę w tych ziemiach pozostałości starych jednostek plemiennych. Tylko niektóre z nich mają

¹⁾ W r. 1260 do tej kasztelanji należą Lubnane (Lugnian), Reg. 1035.

nazwy plemienne, znaczna większość jest — bezimienna. Może dałoby się niektóre z tych terytoriów plemiennych związać ze znanymi nazwami plemiennymi czasów dawniejszych, ale nie wydaje mi się, by rezultaty podjętych badań przyniosły większą korzyść naukową. Ostatecznie jest rzeczą mniej ważną, jak się te plemiona nazywały, choć dla dziejów politycznych czasów przedpiastowskich nie bez pewnego interesu byłoby stwierdzenie, czy np. Wiślanie (znani z Geografa bawarskiego i Żywota św. Metodego) przebywali w okolicach Wiślicy (jak w naszej nauce nieraz twierdzono), czy też (co wydaje mi się słuszniejsze) posiadali obszar ziemi krakowskiej (oczywiście, jeśli to była nazwa plemienna, nie zaś szczepowa).

Rezultaty powyższego studjum nie wyczerpują badań nad pierwotnymi terytoriami plemiennymi. To, co przedstawiłem, opiera się tylko na źródłach pisanych. Pozostaje jeszcze znaczna ilość materiału archeologicznego, lingwistycznego, etnograficznego, antropologicznego, który należałoby zestawzić i porównać z tem, co dał ściślejszy materiał historyczny. Jako niefachowiec w zakresie archeologii, etnografii etc., nie próbowałem nawet badań takich podejmować. Wydaje mi się jednak, że rzucą one dużo światła na omówione zagadnienia, nieraz może i obalą postawione przeze mnie twierdzenia, ale napewno ułatwią poznanie owych zamierzchłych, przedpiastowskich czasów.

Badania, które przeprowadziłem nad »ziemiami« w. XII i XIII dały jeszcze jeden wynik, który dotyczy już czasów późniejszych; mianowicie okazało się, że cały szereg powiatów w. XV—XVI wiąże się zupełnie ściśle z dawnymi jednostkami administracyjnymi (ziemiami lub kasztelanjami), że nieraz obejmuje dokładnie toż terytorjum, co ziemia w. XII—XIII lub kasztelanja. Przypomnę np. kasztelanję łądzką (które z niewielkimi zmianami na płn. granicy stała się potem powiatem konińskim), kasztelanję kaliską, gnieźnieńsko-ostrowską, żarnowską, wiślicką i t. d. Sądzę, że w tym fakcie mieści się rozwiązanie genezy naszych powiatów. Zarazem trzeba podkreślić, że domaga się odpowiedzi pytanie: dlaczego właśnie niektóre ziemie, składające się z kilku nieraz grodów (np. gnieźnieńska) przetrwały tak długo i nie rozpadły się na swe składowe części (kasztelanje, opola)? Co wiązało te części składowe w w. XIV—XV? Zdaje mi się, że ta kwestja będzie mogła być rozwiązana drogą badań nie tylko w zakresie zagadnień politycznych, ale przede wszystkim ustrojowych: owa więź mogła bowiem wynikać z organizacji gospodarczej (systemu pobierania danin), sądowej lub wojskowej. Wszystkich tych spraw nie mogę tutaj omawiać; podkreślam je, jako temat dla mało jeszcze opracowanego rozdziału z zakresu historii ustroju Polski.

Wykaz skrótów częściej cytowanych dzieł.

- AH. — Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności.
 Balzer GP. — O. Balzer, Genealogja Piastów (1895).
 CDB. — Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, ed. G. Friedrich, 2 t. (1907, 1912).
 CDS. — Codex diplomaticus Silesiae.
 ČČH. — Český Časopis Historický.
 DQ. — Darstellungen u. Quellen zur schlesischen Geschichte.
 FF. rr. B. — Fontes rerum Bohemicarum.
 Haeusler UOels. — Urkundensammlung zur Gesch. des Fürstentums Oels (1883).
 KBG. — Ks. S. Kozierowski, Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej, RTP. 36—39 (1914) (pierwsza cyfra cyt. oznacza powyższe tomy).
 KBP. — Ks. S. Kozierowski, Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej, RTP., 51—52 (1916) i oddzielnie.
 KH. — Kwartalnik Historyczny.
 KKKr. — Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej, wyd. Fr. Piekosiński, 2 t. (1874, 1883).
 KM. — Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis, ed. J. K. Kochanowski, t. 1 (1919).
 KML. — Kodeks dypl. ks. mazowieckiego, wyd. J. T. Lubomirski (1863).
 KMog. — Diplomata monasterii Clare Tumbe prope Cracoviam (Kodeks dypl. mogiński), wyd. E. Janota (1863).
 KMp. — Kodeks dyplomatyczny Małopolski, wyd. Fr. Piekosiński, 4 t. (1876—1905).
 KP. — Codex dipl. Poloniae, 3 t. ed. Rzysszczewski, Muczkowski, Bartoszewicz (1874—1887).
 Ks. Henr. — Liber foundationis claustris S. Mariae Virginis in Heinrichau, ed. Stenzel (1854).
 KSM. — Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie, 3 t. (1920).
 KT. — Codex dipl. monasterii Tyneccensis, ed. W. Kętrzyński et S. Smolka (1875).
 KWp. — Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, 4 t., wyd. I. Zakrzewski (1877—1881); t. 5, wyd. Fr. Piekosiński (1908).
 KZW. — Ks. S. Kozierowski, Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski, 2 t. RTP. 47—48 (1921—22).
 LBn. — J. Długosz, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis, 3 t. (Opera omnia, 8—9, 1863/4).
 LBnL. — Joannis de Lasco Liber beneficiorum archidioecesis Gnesnensis, ed. ks. J. Łukowski, 2 t. (1880—81).
 LBUrk. — Lehns- u. Besitzurkunden Schlesiens, ed. Grünhagen u. Markgraf, 2 t. (1881—83).
 Lekszycki. — J. Lekszycki, Die ältesten grosspolnischen Grodbücher, 2 t. (1887—9).
 Lites. — Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum, t. 1 (1890).
 LWr. — Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis, ed. J. Markgraf i W. Schulte (CDS., 14, 1889).
 MPil. — Monumenta Poloniae Historica, 6 t. (1864—1893).
 MPPal. — Monumenta Poloniae Palaeographica, ed. S. Krzyżanowski, 2 zeszyt (1908—1910).
 Prace Komisji dla Atlasu hist. Polski, z. 2.

MPVat. -- Monumenta Poloniae Vaticana, ed. J. Ptaśnik, 3 t. 1913/4.

PH. — Przegląd Historyczny.

Philippi u. Wölky, Pr.UB. — Philippi u. Wölky, Preussisches Urkundenbuch (1882).

Piekosiński, Zbiór. — Fr. Piekosiński, Zbiór dokumentów średniowiecznych, (Studja, rozpr. i mat. z dziedziny historii polskiej, 1, 1897).

Reg. — Regesten zur schlesischen Geschichte, wyd. C. Grünhagen (CDS. 7, 16, 1866—1892).

RHF. — Rozprawy Akad. Umiej., Wyd. hist.-filozoficz.

RHW. — Rozprawy historyczne Tow. Naukowego Warszawskiego.

RTP. — Roczniki Poznańskiego Towarz. Przyjaciół Nauk.

SAU. — Sprawozdania Akad. Umiej.

Schulte, Quellen. — W. Schulte, Quellen zur Geschichte der Besitzverhältnisse des Bistums Breslau, DQ. 3 (1907).

SG. — Słownik geograficzny Król. Polskiego etc. 15 t. (1880—1904).

SKSz. — Sprawozdania Komisji do badania histor. sztuki w Polsce Ak. Umiej.

SPPP. — Starodawne prawa polskie pomniki (1856 n).

Tzschoppe-Stenzel, Urk. — Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte... in Schlesien u. Oberlausitz (1832).

UB. — Stenzel, Urkunden zur Geschichte des Bistums Breslau (1845).

UK. — B. Ulanowski, Dokumenty kujawskie (Dok. kuj. i mazowieckie przeważnie z XIII w.), AH. 4.

UM. — B. Ulanowski, Dokumenty mazowieckie (j. w.).

UPI. — B. Ulanowski, Dokumenty katedry plockiej (j. w.).

UStrz. — B. Ulanowski, Strzelno i jego najdawniejsze przywileje (j. w.).

UVis. — Visitationes honorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI, ed. B. Ulanowski (1920).

UWp. — B. Ulanowski, Dokumenty wielkopolskie (p. UK.).

ZVGSchl. — Zeitschrift d. Vereins f. Geschichte und Altertum Schlesiens.

ZDz. — Źródła dziejowe (Polska w. XVI), t. 12—16, 18, wyd. A. Pawiński, (1883 n.).

Uzupełnienia.

Do str. 29, przyp. 3. W czasie druku niniejszej pracy otrzymałem 2 zeszyt Kwartalnika Historycznego za r. 1926 (t. 40), w którym p. K. Maleczyński (Kilka nieznanych dokumentów z XIII w., str. 185) stwierdził, że w obłacie (z r. 1631) oryginału Przemysława ma ten dokument — zgodnie z naszym przypuszczeniem — datę 1250 r. (16 kal. septembris).

Do str. 50. Granice ziemi lubuskiej, będące zarazem granicami biskupstwa, wykreśliłem na podstawie badań I. Zakrzewskiego (KWp. 4, str. 355, 358, 359, 372) i P. Niessena (Geschichte der Neumark im Zeitalter ihrer Entstehung und Besiedlung, 1905, 128, 139 n. i mapa). O przynależności Kościerzyna i Chłonek do ziemi lubuskiej p. Niessen, 145. Co się tyczy kasztelanji cydyńskiej (obszar jej p. Niessen, 153), to nie można z całą stanowczością stwierdzić, czy w w. XII należała ona do ziemi lubuskiej, choć jest to bardzo prawdopodobne (Niessen, 63, 68 oraz 128, przyp. 4).

Do str. 87, przyp. 2. W sprawie dokumentu 1277 r., w którym występuje Sulów (Sulicechow), p. WI. Semkowicz, Ród Awdańców, RTP. 45, 199, przyp. 3, 202—3.

Do str. 97, przyp. 13 i str. 106. Schulte, Quellen, 175, przyp. 3, bezpodstawnie i wbrew późniejszym danym źródłowym przypuszczał, że *Gradice Golemsceske* jest to Raciborz.

Wykaz miejscowości.

Uwaga. W nawiasach podano datę źródła, cytowanego w tekście. Nazwy grodów kasztelańskich i czół opolnych oznaczono kursywą; również kursywą wydrukowano stronę tekstu, gdzie znajdują się wiadomości o obszarze lub granicach kasztelanji albo opola. Skróty: zn. = wieś znika; maz. = mazowiecka; kuj. = kujawska; mpol. = małopolska; wpol. = wielkopolska; śl. = śląska; gr. = = gród niekasztelański.

Albi villa v. Talbendorf.

Auras v. Uraz.

Ausker, Kl. (Rudno Uscor), (1267), 100, 104.

Babecz (1300), 64.

Baldrzychów (1308), 51.

Banau v. Banowo.

Banowo, 101.

Barcin (w. XIV), 58.

Barda v. Warta.

Basilissevo, zn. (1357), 60.

Baudiss v. Budziszów.

Baumgarten (1263), 100.

Beckern v. Piekary.

Beleviesco v. Bielowicko.

Bernów (1369), 89.

Bernstadt, 94.

Bębnów (1369), 89.

Będzin, 76.

Biała, 69—70.

Białaczów (w. XII—XIII), 88.

Białe, wpol., (1298), 49.

Białe, maz., (1349), 67.

Białotarsk (1249), 63.

Biechów, 39.

Biecz, 93.

Bieganin (w. XIV), 35.

Bieganów (1315), 56.

Bielawy (1298), 49.

Bielowicko (Beleviesco), (1223), 109.

Bielsko (1231), 25.

Birckenbrücke (1271), 104.

Bischdorf v. Swant.

Biskupice (pod Czerskiem), (1297), 66.

Biskupice (pod Kazimierzem koniń.), (1328), 33.

Biskupice (pod Rokitnem), (1297), 66.

Biskupice (pod Wrociszewem), (1297), 66.

Biskupice szalone (Misłentino), (1136), 35.

Bnin, 39, 42.

Bobrowniki (1357), 38.

Bockau v. Buków,

Bodzanów (1307), 56.

Bogdonove, zn. (1218), 107.

Bogumin (Bogun), (1261), 107.

Bogun v. Bogumin.

Boguszyniec (1357), 33.

Bolechów (1252, 1388), 49.

Bolesławiec (wieluński), 7, 37.

Bolesławiec (śląski), 98—9, 105.

Bolkenhayn v. Bolkowice.

Bolkowice (Bolkenhayn), 94, 95, 104.

Bonowice (1259), 82.

Bonowo (1241—62), 43—4.

Borouna v. Borów.

Borów (1198), 93.

Bossowice (1255), 83.

Brańsk, kuj., 65.

Brańsk, gr. maz., (1239), 73—4.

Brauchitschdorf (Chrostnik), (1267), 104.

Brdów (1268), 33.

Brenyca v. Brynica.

Brok, gr., 73—4.

Bronisław (pod Strzelnem), (1246, 1249), 25.

Bronisław (nad Bachorzą), (1315), 56, 58.

Brynica (Brenyca), gr. (1230—40), 73.

Brzeg, 94, 103.

Brzegi (w. XII), 78.

Brzesko, 4, 8, 12, 63, 75, 79, 80.

Brześć, 56, 62, 63.

Brzezinki (w. XV), 88—9.

Brzezkorzystew (1136), 27.

Brzeźnica, wpol. (1265, 1287), 51.

Brzeźnica, mpol. (1238, 1282), 80.

Brzeźno, kuj. (1534), 60.

Brzeźno, mpol. (w. XII), 78.

Brzękowice (1399), 81.

Brzostek (przed 1124, 1288), 83.

Brzostków (1257), 41.

Brzoza wpol. (1357), 38.

Brzoza, kuj. (1250, 1534), 60.

Brzoza, mpol. 88.

Budzisław (pod Gąsawą), (1345, 1374), 19, 20.

Budzisław (pod Wilczynem), 1356, 1357), 23, 24.
 Budziszewice (1295, 1336), 68, 70.
 Budziszewo (1230/40), 74.
 Budziszów (Baudiss), (1221), 100.
 Bukownica (1294, 1357), 37.
 Buków (Bockau), (1245), 99.
 Bulkowo (1230/40), 73.
 Buszków (1241/62), 43.
 Byszewo (1230/40), 73.
 Bytom, mpol.-śl., 76.
 Bytom n/O, 3, 94, 98—9, 106.
 Bytów (1320), 58.
 Caców (w. XII), 78.
 Ceków (1212), 34.
 Chalno (1282), 56.
 Charbce (Karbitz), (1245), 100, 102.
 Chełmce (1268), 55.
 Chęciny, 78.
 Chlewie (w. XVI), 81.
 Chlewiska (1250, 1534), 60.
 Chmielewo (1230/40), 74.
 Chocicza (1257, 1272), 15, 22, 39.
 Chodecz, 63.
 Chojnica, 15, 21, 49.
 Chojno (1364), 26, 31.
 Chojnowo (1367), 72.
 Chomejowa wola v. Chomejów.
 Chomejów (Comeou, Chom. wola), (1198), 93.
 Chomętowo (1136, 1399), 26, 27.
 Chomiąza żnińska (1136), 19, 30.
 Chomiąza trzemesz. (1224), 20, 28.
 Chorzewa (w. XII), 78.
 Chowalowo, zn. (1204), 95.
 Ciechanów, 71, 72.
 Ciechocin (1250), 59, 60.
 Cielcza (1257), 41.
 Ciepłowie (Tschöplowitz), (1264), 101.
 Cierno (Tyarno), (1136), 77.
 Cieszyn, 106, 109, 110.
 Cieślin (1293), 56.
 Ciężkowice (w. XIII), 93.
 Cisów (1357), 32.
 Chroberz (w. XII), 78.
 Chromin (1297), 66.
 Chropy, 5, 6, 52—3.
 Chrostnik v. Brauchitschdorf.
 Chrościn (1245), 36, 37.
 Chrustow v. Chrzastów.
 Chrustowo (1388), 49.
 Chruszczyna (1136, 1357), 78.
 Chrzanów, 75, 76.
 Chrzastów (Chrustow), n. Pilicą (1136), 51, 77.
 Chrzastów, kuj. (1349), 60.
 Chyby (1388), 49.
 Clechemuje, zn. (1223), 109.
 Clopotowo v. Kłaptau.
 Comeou v. Chomejów.
 Costrec v. Kreischau.
 Cotuń (1325, 1330, 1357), 19, 20.

Coze v. Koitz.
 Crechim v. Krichen, Gr.
 Crechins v. Krichen, Kl.
 Crescenic v. Trzcina.
 Cydyna, 114.
 Czarnków, 30, 48, 49.
 Czarnostowo (1230/40), 73.
 Czechów, 80, 93.
 Czechów (w. XII), 80.
 Czerlejno (w. XII—XIII), 42.
 Czermino (1359), 67.
 Czerniewo (1303), 66.
 Czersk, 65, 66—7; v. Ziemie.
 Czerwińsk (1254), 74.
 Czestram, 43—5.
 Czeszewo (1257), 41.
 Częstochowa (1220, 1439), 81.
 Czišek (1259), 108.
 Czołpień (1307), 56.
 Dalewo (1277), 48.
 Dambritsch v. Dąbie.
 Damujewice (w. XV), 89.
 Daniszewo, 24.
 Dankowo (1424), 23, 24.
 Danków (1136), 77.
 Dąbie (Dambritsch), (1245), 100.
 Dąbrowa (w. XIII), 51.
 Dąbrówka, kuj. (1534), 60.
 Dąbrówka, mpol., 88.
 Deutschhausa v. Huzova.
 Dębica (w. XIV), 84.
 Dębica (1295), 19.
 Dębsko (1136), 34.
 Długosiodło (1250), 73.
 Dłusk (1253, 1281), 15, 39, 40.
 Dobrów (1232, 1252), 32—3.
 Dobczyca (1268), 35.
 Dobrzyń, 62, 64—5.
 Dobrzyń n/Drwęca, 64.
 Dochanów (1136), 27.
 Dolsk (1136), 23, 48.
 Domaniew (1136), 34.
 Domanze, zn., 96.
 Drasko (1298), 49.
 Drohiczyn, gr. (1237), 74.
 Drożyn, 45, 46, 49.
 Drwały (1230/40), 73.
 Drzechcza, zn., 15, 39.
 Drzeń, 7, 48, 49.
 Drzonek, 14.
 Dupin, 7, 44.
 Działoszyce, 78.
 Dzibaltów, 88.
 Dziedzice (1288), 32.
 Dzierzków (1228), 90.
 Dietrzniki (Zirsnici), (1210), 37.
 Dietrzychowice v. Pniewy.
 Eilau v. Hawa.
 Erlicht v. Komorowo.
 Frankenstein v. Ząbkowice.

Gana (1357), 38.
 Gąbin, wpol. (1399), 26—7, 30.
 Gąbin, maz., v. Gombin.
 Gąsawa (1145), 20.
 Geissendorf (Gisino), (1267), 104.
 Giecz, 5, 11, 14, 15, 22, 39—42; v. Ziemie.
 Gisino v. Geissendorf.
 Giżyce (1357), 37.
 Gläsen v. Glizino.
 Gleinau v. Gliniany.
 Gliniany (Gleinau), (1249, 1251), 100, 103.
 Glinik (1328), 50.
 Glinka (w. XII—XIII), 21, 42.
 Glińsko (1416), 48.
 Gliwice, 94, 111.
 Glizino (Gläsen), (1245), 107.
 Głomowo (1268), 59.
 Głodowo (1230/40), 73.
 Głogów, 3, 9, 94, 96, 98—9, 106; v. Ziemie.
 Głowiewo (1241), 32.
 Głupczyce (Hlupčice, Leobschütz), (1183), 107.
 Gniazdo (w. XIII), 93.
 Gnegninice (Kniegnitz), (1267), 104.
 Gniezno, 5, 11, 18, 19—22, 24, 30, 49, 55, 62; v. Ziemie.
 Gnojnik (w. XIII), 80.
 Gnojno (1230/40), 73.
 Gogław v. Gogolów.
 Gogolewice (Gugelwitz), (1267), 104.
 Gogolina (1350), 23—4.
 Gogolów (Gogław), (1247), 95.
 Goleszewo (1223), 109.
 Golonka (w. XIII), 93.
 Golańcza (1364), 26, 31.
 Gombin (Gąbin), (1215), 66, 68.
 Gosań, 88.
 Goschütz (1245), 102.
 Gosprzydowa (w. XIII), 80.
 Gostynin, 63, 66, 67.
 Gossoske, zn. (1303), 66.
 Goszczanów (1136), 34.
 Gościejewo (1230/40), 73.
 Gozdowo (1364), 22.
 Góra, maz. (1298), 69.
 Góra, śl. (1155), 45, 95.
 Góra baldrzychowska (1176), 52.
 Górka, wpol. (pod Kostrzyniem), (1218), 21, 42.
 Górka, wpol. (pod Gieczem), (1277), 14.
 Górka, mpol. (1276, 1288), 80.
 Górka (Gurkau), pod Niemczą (1208), 95.
 Górka (Gurkau), pod Ścieniawą (1245), 103.
 Górzycy (1136), 27.
 Grabkowo (w. XIV), 63.
 Gradice Gölensicezke v. Grodziec gołężycki.
 Grätz v. Grodziec gołężycki.
 Granica (Mhr. Weisskirchen), (1169), 108.

Grażawy, 65.
 Greiffenstein, 94, 104.
 Grembków (1327, 1357), 32.
 Grębień (1299), 37.
 Grochowarsko (1267), 64.
 Grochowiska, wpol. (1136), 19.
 Grochowiska, śl. (1155), 36.
 Grochy (1230/40), 74.
 Grodziec (Gröditzberg), 3, 104.
 Grodziec gołężycki (Hradec, Grätz), 98, 106—7, 110; v. Ziemie.
 Grodzisko, wpol., (1301), 51.
 Grodzisko, mpol., 88.
 Grodzkie, 62.
 Gröbnig v. Kremnik.
 Gröditzberg v. Grodziec.
 Grojec (1299), 51.
 Gromnik (w. XIII), 93.
 Grotków, N. i St. 94, 101, 103.
 Gródek, maz. (1230/40), 73—4.
 Gródek, mpol. (w. XIII), 93.
 Grzebsk, gr. (1113—24), 71—2.
 Grzegorzew (1236, 1357), 33.
 Grudynia (1223), 107.
 Gruszów (Hruschan), (1261), 107.
 Grylewo (1364), 26, 31.
 Gugelwitz v. Gogolewice.
 Gumino (1395), 72.
 Gurkau v. Górka.
 Hainau v. Hajnowja.
 Hajnowja (Hainau), 104.
 Heidenrichsdorf v. Heidesdorf.
 Heidesdorf (Heidenrichsdorf), (w. XIV), 95.
 Herrnsdorf v. Wąsosz.
 Hlupčice v. Głupczyce.
 Hradec v. Grodziec gołężycki.
 Hruschan v. Gruszów.
 Huzowa (Deutschhausa), (1131), 107.
 Hawa (Eilau), (1000), 97, 105.
 Hów (1224, 1349), 66—7.
 Hża, 85, 86, 90.
 Inowłódz (w. XII), 55.
 Inowrocław, 57, 58—9, 61.
 Irządze (1220), 81, 82.
 Iskrzyżyn (1223), 109.
 Izbica (w. XIV), 63.
 Jabłowo (1145), 28, 30.
 Jägerndorf v. Karniów.
 Jagodno (w. XII—XIII), 42.
 Jakimowice, 88.
 Jaktorowo (1364, 1399), 26, 31.
 Janiszów (1278), 85.
 Jankowo (1136), 51.
 Januszewice, 88.
 Januszkowice (w. XII), 28.
 Jaraszów (Jarischau), (1149/50), 100.
 Jarischau v. Jaraszów.
 Jarocice (1136), 51.
 Jarocin (1257), 41.
 Jarosław (Kazimierz), (1202), 107, 108—9.

Jasienica (1230/40), 74.
 Jasienin (1298), 69.
 Jaskrów (1220), 81.
 Jawor, 94, 98, 104.
 Jerzowice (Jureuici), (1136), 77.
 Jerzykowo (Vehne) (1235), 19, 21.
 Jezersco v. Zajezierze.
 Jezierce (1257), 18, 19, 21.
 Jeżów, maz. (w. XII—XIII), 68, 69, 70.
 Jeżów, mpol. (1145), 86.
 Jędrzejów (w. XII—XIII), 78.
 Junczewo v. Opole.
 Jureuici v. Jerzowice.
 Kaczkowo (w. XII), 28.
 Kadłub (1357), 38.
 Kakawa (1373), 38.
 Kalisz, 11, 34—37, 62; v. Ziemie.
 Kaliszany (1253), 21, 26, 31.
 Kaliszkowice (1211/13), 36.
 Kalno (w. XII), 52, 53.
 Kalsko (1390), 50.
 Kamienica (1288), 83.
 Kamieniec, wpol., (1145), 25.
 Kamieniec, gr. śl., 102.
 Kamienna, 86.
 Kamień, wpol. (1290), 34.
 Kamień, kuj. (1236/8), 64.
 Kamionka, wpol. (1357), 38.
 Kamionka, mpol. (w. XIII), 93.
 Kamparowo (Kampern), (1245), 100.
 Kampern v. Kamparowo.
 Kaniowo (1349), 67.
 Karbitz v. Charbee.
 Karchów (1136), 51.
 Karniewo (1384), 73.
 Karniów (Jägerndorf), (1240), 107.
 Karzec, 7, 44.
 Kaszczor (1416), 47.
 Kaszów (1136), 34, 51.
 Kasztelanje v.: Biała, Biechów, Biecz, Bnin, Bolesławiec śl., Bolesławiec wieluński, Brzesko, Brześć, Bytom mpol. śl., Bytom n/O., Chęciny, Ciechanów, Cieszyń, Chrzanów, Czarńków, Czchów, Czersk, Czestram, Dobrzyń, Drożyń, Drzeń, Dupin, Giecz, Głogów, Gniezno, Gostynin, Grodziec, Grodziec gołężycki, Inowrocław, Kalisz, Karzec, Kikoł, Kładzko, Konin, Kostrzyń, Kowal, Koźle, Kraków, Krobia, Krosno, Krzywiń, Kruszwica, Książ, Łąd, Lelów, Lignica, Lublin, Lubusz, Łągów, Łęczyca, Łowicz, Łuków, Małogoszcz, Michałów, Międzyrzecz, Milicz, Modrze, Nakło, Nakielsk, Naumburg n/B., Niemcza, Obrzycko, Oleśnica, Opole, Ostrów, Oświęcim, Otmuchów, Piątkowiska, Płock, Połaniec, Poznań, Przemęt, Pułtusk, Raciąż, Raciborz, Radom, Radziejów, Radzim, Rogoźno, Rozprza, Ruda, Ryczyn, Sandomierz, Sandowel, Santok, Sącz, Serock, Sieciechów, Sie-

radz, Sierpc, Siewierz, Skrzynki, Skrzynno, Słońsk, Sochaczew, Spicymierz, Starogród, Strzegom, Swini, Szreńsk, Ścieniawa, Ślęza, Śrem, Świdnica, Tarczek, Toszek, Ujście, Uraz, Warta, Wieleń, Wieleń, Wilkowyja, Wiślica, Wizna, Wleń, Włocławek, Wojnicz, Wolborz, Wrocław, Wyszogród, Zakroczym, Zamętwańska, Zawichost, Zbar, Zbąszyń, Żarnów, Żagań, Żnin, Żoń.
 Kazanów, 88.
 Kazimierz, wpol. (1236, 1328), 33.
 Kazimierz, śl., v. Jarosław.
 Kazimierz n/Wisłą v. Wietrzna Góra.
 Kąty (1297), 56.
 Kcynia, 15, 27, 28, 30.
 Kertschütz (1250), 100.
 Kęblów (1285), 4, 83.
 Kęszyce (1328), 50.
 Kielce, gr., 6, 85, 86.
 Kielbowo (1244), 72.
 Kielczew (1357), 34.
 Kielpin (1249), 46.
 Kije (w. XII), 78, 83.
 Kikoł, 62, 64, 65.
 Kisielsk (1297), 66.
 Klaptau (Clopotowo), (1267), 104.
 Klecie (w. XII), 83.
 Klemmerwitz v. Kłębonowice.
 Kleszczewo (w. XII—XIII), 42.
 Klonów (1136, 1257), 51.
 Kluczbork, 101.
 Kluki (1136), 52.
 Kładzko, 102.
 Klecko (1253), 18, 20.
 Kłębonowice (Klemmerwitz), (1245), 100.
 Kłobka (w. XIV), 63.
 Kłobucko, 77.
 Kłobukowice (1220), 77.
 Kniegnitz v. Gnegninice.
 Kniesenitz v. Książenice.
 Kobierzycko (1136), 34.
 Kobylezyce (1220), 81.
 Kobylniki (1271), 55.
 Kochów (1161, 1229), 74, 91.
 Kock (1258), 92.
 Koitz (Coze), (1267), 104.
 Kokoszyce (1292), 56.
 Kołacin (1281), 70.
 Kołuda W., 25.
 Komorowo wpol. (pod Kleczewem), (1384), 23, 24.
 Komorowo wpol. (pod Gąsawą), (1357), 27.
 Komorowo (w z. kaliskiej), (1203), 36.
 Komorowo, maz. (1230/40), 73.
 Komorowo (Erlicht), (1267), 104.
 Konarzewo (Wielowieś), (1245), 37.
 Konarzewo (1252), 43.
 Konieczno (1136), 77.
 Konin, 24, 31, 62.
 Konin, mpol., (1220), 77, 81.

Konstadt v. Wolczyn.
 Końskie (1145), 88.
 Korabniki (1271), 55.
 Koryta (w. XIV), 35.
 Korytnica, 83, 91.
 Kostenblut v. Kostomłot.
 Kostomłot (Kostenblut), (1254), 100.
 Kostrzyń, 5, 8, 14, 21, 42, 49.
 Koszanowo (1416), 48.
 Koszuty (pod Słupcą), (1293), 22.
 Koszuty (pod Kostrzyniem), (w. XII—XIII), 22, 42.
 Kościan, 5, 48.
 Kotłów (1357), 37.
 Kotowo (w. XIII), 41.
 Kotunia (1288), 22.
 Kotuszów, 88.
 Kowal (Kowale), 63.
 Kowale v. Kowal.
 Kowalewo (1364), 31.
 Kozielsko (w. XV), 26.
 Kozimin, 88.
 Kozłów, mpol. (1259), 82.
 Kozłów biskupi, maz. (1297), 66.
 Koźle, 108—9, 110.
 Koźmin (1232, 1312), 42, 43, 45.
 Kożuchów, 106.
 Kożuszkowo (1356), 23.
 Kraina, kuj. (w. XIV), 59.
 Krajowice (w. XIII), 93.
 Kraków, 4, 8, 11, 12, 78, 79, 80; v. Ziemie.
 Kramsko Stare, (1361), 46.
 Kranowice (Kranowitz), (1265), 107.
 Kranowitz v. Kranowice.
 Kraszków, 88.
 Krawar (Poln. Krawar), (1234), 107.
 Krawar Poln. v. Krawar.
 Krehlau v. Krelów.
 Kreischau (Costrec), (1267), 104.
 Kreischau (Soriso), (1267), 104.
 Krelów (Krehlau), (1245), 103.
 Kremnik (Gröbnig), (1183), 107.
 Krerowo (1277), 14, 42.
 Krichen Gr. (Crechim), (1267), 104.
 Krichen Kl. (Crechins), (1267), 104.
 Krintsch v. Krunczyno.
 Krobia, 7, 44.
 Krobia n/Drwęca (1363), 59.
 Krosno, 3, 9, 50, 84, 97, 105, 106.
 Krosnowa (1298, 1347), 68, 70.
 Krotoszyn, pod Grylewem (1361), 26.
 Królewice (1136, 1357), 78.
 Krzczonów (w. XV), 89.
 Krzepice (w. XIV), 81.
 Krzywiń, 3, 5, 45, 46, 48.
 Krzyżanowice (1228), 90.
 Krzyżowniki (1388), 49.
 Krunczyno (Krintsch), (1245), 99.
 Kruszwica, 55, 56—7, 61; v. Ziemie.
 Kryte (w. XII), 25.
 Książ, 41, 45, 48.
 Książ mpol., 80.

Książenice (Kniesenitz), (1196), 109.
 Księginki (1210), 48.
 Kubaczyn (1316), 46.
 Kuchary (1220), 81.
 Kupimierz, 88.
 Kurzelów, 77, 91.
 Kwiatków (1232, 1252), 33.
 Kwieciszów (1145, 1293), 25, 56.
 Laasen, 96.
 Lahn v. Wleń.
 Landeshut (1249), 94, 100, 104.
 Langenöls v. Olsna.
 Lasochów (w. XII), 78.
 Łąd, 5, 23—4, 31, 32, 33, 62; v. Ziemie.
 Lelów, 75, 80.
 Lemberch v. Lwów.
 Leobschütz v. Głupeczyce.
 Lestniz, zn. (1136), 26—7.
 Leszcze (1232, 1252), 33.
 Leśniewo (1230/40), 74.
 Leubusch v. Lubusz.
 Leupusch v. Lubesz.
 Leźnica, 26—7.
 Lichan (1233), 107.
 Lichawa (1285), 52.
 Lignica, 3, 98, 99, 104; v. Ziemie.
 Lindewiese v. Lipa.
 Lipa (Lindewiese), (1261), 107.
 Lipiny (1364), 31.
 Lipno, maz. (1230/40), 73.
 Lisewo (w. XIV), 58.
 Lisowice, 103.
 Lisów, 83.
 Liszków (1241—62), 43.
 Lobetinz (Loventizi), (1261), 100.
 Lochouici v. Lochowo.
 Löwenburg v. Lwów.
 Losslau v. Włodzisław.
 Losów (Lossen), (1238), 101.
 Lossen v. Losów.
 Loventizi v. Lobetinz.
 Lubachowy (w. XVI), 81.
 Lubatów (Lubthal), (1262), 100.
 Lubawa, 65.
 Lubcz (1326, 1357), 19.
 Lubcza (1448), 84.
 Lubesz (Leupusch), (1245), 101.
 Lubiąż, gr. (1175), 106.
 Lubień (w. XIV), 63.
 Lubin (Lüben), (1267), 104, 106.
 Lublin, 92; v. Ziemie.
 Lubogoszcz (1209), 47.
 Lubotyń (1224), 33, 63.
 Lubowla (w. XIII), 93.
 Lubthal v. Lubatów.
 Lubusz, 50, 114.
 Lubusz, śl. (Lubych, Leubusch), (1264), 101.
 Lubych v. Lubusz.
 Luceovo v. Złotkowo.
 Ludzisko (w. XIV), 25, 57.
 Lüben v. Lubin.

Lüssen v. Luszyna.
 Lulin (1388), 49.
 Luszowice (1243), 75.
 Luszyna (Lüssen), (1149/50), 100.
 Lutkowo (1357), 19.
 Lwów (Löwenberg, Lemberch), (1261, 1318), 94, 96, 98, 104.
 Łabiszyn (1257), 30.
 Łagów, 85.
 Łask (1422), 52.
 Łążyń (1328), 33.
 Łekno, 5, 12, 15, 26.
 Łęczna, 93.
 Łęczycza, 11, 52, 54, 68, 71; v. Ziemie.
 Łęg (1297), 56.
 Łęgonice (1359, 1374), 71.
 Łęgowo, 30.
 Łochowo (Lochouici), (1136), 32.
 Łojewo (1301), 58.
 Łoskuń (1253), 41.
 Łowicz, 6, 54, 68—9, 70, 71.
 Łubnice (1245), 37.
 Łukowa, 83.
 Łuków, 92.
 Łuszczyn (1220), 77, 81.
 Łysinin (1136), 19.
 Łyskornia (1357), 38.
 Mackau v. Maków.
 Makownica (1399), 22.
 Maków, maz., (w. XII), 73.
 Maków (1241), 107.
 Malanów (1136, 1329—33), 34.
 Malczyce (Maltsch), (1253), 100, 103.
 Malechy (1230/40), 73.
 Maleszyce (1259), 82.
 Malmice (Malmitz), (1267), 104.
 Malmitz v. Malmice.
 Maltsch v. Malczyce.
 Małkiń (1230/40), 74.
 Małogoszcz, 78, 86, 89, 91.
 Małpin (1277), 48.
 Mangschütz v. Mąszowice.
 Marcinowice (1259), 82.
 Margonin (1364), 31.
 Marszewice (1252), 49.
 Marszewo (1350), 23.
 Mąszowice (Mangschütz), (1264), 101.
 Mątwa p. Zamątwiańska kasztelanja.
 Mechlin (1211), 40, 48.
 Merschwitz v. Międzyrzecze.
 Mianów (1176), 52.
 Michałowice (Michelwitz), (1264), 101.
 Michałów, 65.
 Michelwitz v. Michałowice.
 Miecierzyn (1320), 20.
 Miedniewice (1359), 69.
 Mieleszyn (1245), 37.
 Mieńkowo (1388), 21, 49.
 Międzylesie (1280), 21.
 Międzyrzecz, 49, 50.
 Międzyrzecze (Merschwitz), (1267), 104.

Mikulín (1298), 70.
 Milicz, 3, 5, 6, 10, 103.
 Milicz (Militsch), (1183), 107.
 Militsch v. Milicz.
 Miloradici v. Mühlräditz.
 Milostovici, zn. (1136), 51.
 Milotice (Milotitz), (1131), 107—8.
 Milotitz v. Milotice.
 Miłaków, 88.
 Mirosevici v. Muckendorf.
 Mirów (1405), 81.
 Misentino v. Biskupice szalone.
 Mleczkowo (1250, 1534), 60.
 Młodzieszyn (1349), 67.
 Mnichowice (1348, 1359, 1374), 69, 70.
 Mnichów (w. XII), 78.
 Mochy (1210), 47.
 Mochisov, zn. (1232), 26.
 Moczydło (1259), 82.
 Modlice (Müdlitz), (1131), 107.
 Modrze, 45, 46, 49.
 Modrzejewice (1228), 90.
 Mogilnice (Müglitz), (1131), 107.
 Mogilno (w. XIII), 93.
 Mokrsko (1220), 81.
 Mokrzyce (1386), 73.
 Moosburg v. Przedecz.
 Mościszewo (pod Gąsawą), (1136, 1357), 19, 20.
 Mościszewo (pod Radzimem), (1388), 49.
 Mrochel (Röhlau), (1237), 106.
 Mstów, 8, 51, 77, 80—1.
 Muckendorf (Mirosevici), (1267), 104.
 Müdlitz v. Modlice.
 Müglitz v. Mogilnice.
 Mühlräditz (Miloradici), (1267), 104.
 Münsterberg v. Ziemie.
 Mykanów (1262), 38.
 Mysłakowo v. Mysłatkowo.
 Mysłatkowo (Mysłakowo), (1145), 25.
 Nadrybie, 93.
 Nagervizi v. Nawsy.
 Nagoszewo (1230/40), 74.
 Nakło, 3, 28, 30, 49.
 Nakonowo (1307), 56.
 Namysłów, 94.
 Naramowice (1388), 49.
 Nasielsk, 71, 72, 73.
 Naumburg n/Bobrem (Novum castrum), 105.
 Naumburg n/Kwiszą (1271), 104.
 Nawsy (Nagervizi), (1223), 109.
 Nieborzyn (1359), 23.
 Niechlomin (1367), 72.
 Niedarczew (1228), 90.
 Niedźwiada (1359), 69.
 Niedźwiedzica (1298), 49.
 Niekłań (1369), 89.
 Niemcza, 3, 9, 94, 95, 97, 102.
 Niemodlin (1224), 101.
 Niemojewo (1298), 51.
 Nieskurze (1230/40), 74.

Niestuszewo (1534), 60.
 Niesułków (1281), 70.
 Nieświń, 88.
 Niewodniki (1293), 56.
 Nissa, 101.
 Nosów (w. XII), 86.
 Novosa, zn. (1223), 109.
 Novum castrum v. Naumburg n/Bobrem.
 Nowa wieś (1388), 49.
 Nowe miasto (1312), 42.

Obryte (1230/40), 73.
 Obrzycko, 50.
 Ochędzyn (1245), 37.
 Ochla (1253), 41, 43, 45.
 Odechów (1228), 90.
 Odersch (Oldrizowa), (1198), 107.
 Odolanów (w. XIV), 35.
 Odrowąż Stary, 88.
 Ōlschen v. Olszany.
 Ogrodzona (1223), 109.
 Okulice (1276, 1288), 80.
 Oldrizowa v. Odersch.
 Olesno (Rosenberg), 94, 101.
 Oleśnica, 94, 102, 103.
 Olkusz, 76.
 Olpiny (w. XIII), 93.
 Olsna (Langenöls), (w. XIV), 95.
 Olszamonice, 88.
 Olszany (Ōlschen), (1245), 103.
 Olsztyn, gr. (w. XIV), 81.
 Ołobok (1211/13), 36.
 Oludza (1259), 82.
 Opatowiec, wpol. (1280), 37.
 Opatowiec, mpol. (1271), 79.
 Opatów, wpol. (1239, 1280), 36, 37.
 Opatów v. Zmigród.
 Opatówko (1257), 22.
 Opawa, 107.
 Opoczno, 88.
 Opole, 94, 98, 99, 110—11; v. Ziemie.
 Opole (Junczewo), (1136), 27, 28.
 Opolne czoła v.: Biała, Chocicza, Chojnica, Chropy, Drzezcza, Drzonek, Giecz, Gniezno, Kcynia, Kostrzyń, Krzywiń, Łąd, Łekno, Milicz, Mstów, Piątkowiska, Przemęt, Pułtusk, Radom, Radzim, Rozprza, Sieciechów, Starogród, Śrem, Tarczek, Wiśniewo, Wolborz, Zbar, Zrazim, Żarnowiec, Żnin, Żoń.
 Oporowo (1330), 30, 58.
 Oporzyno (1232), 26.
 Orle (1232), 43.
 Osek, zn. (1267), 104.
 Osiek, maz. (1230/40), 73.
 Osiek (Ossig), pod Ścieniawą (1267), 104.
 Osiek (Gr. Ossig), pod Miliczem (1245), 100, 102.
 Osinin (1357), 20.
 Osmolin (1246, 1303), 66, 67.
 Osowo (1277), 48.

Ossig v. Osiek.
 Ossig Gr. v. Osiek.
 Ostrowas (1355), 60.
 Ostrowite kapitulne (1252), 22, 24.
 Ostrowite prymasowskie (1250), 22.
 Ostrowo (w. XIV), 57.
 Ostrów, 18, 19, 28, 30.
 Oświęcim, 76.
 Otluczyn (1215, 1250, 1534), 60.
 Otmuchów, 94, 95, 101, 102.
 Ottendorf (1318), 96.
 Owińska (1252), 49.
 Ozoblog (1251), 107.

Pabjanice, 50, 52.
 Pacyna (1303), 66.
 Pajęczno (1276), 51.
 Pakosć (1259), 20, 25.
 Pałędzie (w. XII), 20.
 Pałuki, 3, 19, 20, 26—28, 30—31.
 Parlinek (1368), 19.
 Paršovice (1131), 107, 108.
 Parzeń (1248), 64.
 Parzno (1136), 52.
 Pastuchów (Puschkau), (1149/50), 100.
 Pawłowice (1388), 49.
 Pawłowo (1311), 26, 31.
 Peiskretscham v. Pyskowice.
 Pepowo (1357), 45.
 Piątkowiska, 50.
 Piekary (Beckern), (1254), 100.
 Pieryszew (1279, 1303), 66, 67.
 Pieski Małe (1384), 50.
 Pilzno (1288), 83.
 Pinnew v. Pniewy.
 Piolonowo (1308), 56, 58.
 Piotrkowice (1288).
 Piotrków (w. XII), 86.
 Pławno (1261, 1262), 38, 51.
 Płock, 67, 71—2; v. Ziemie.
 Płonka (1230/40), 74.
 Płońsk, 72.
 Płowce (1308), 56, 58.
 Pniewo (1230/40), 73.
 Pniewy (1136), 19.
 Pniewy (Dziętrzychowice), (1264), 37.
 Pniewy (Pinnew), (1328), 50.
 Pobiedziska (1253), 18.
 Pobylkowo (1230/40), 73.
 Poczernin (1417), 72.
 Podłęże (1213), 78.
 Podolany (1243), 79.
 Podolin (1136), 27.
 Podoliniec (w. XIII), 93.
 Pogalów (Pogel), (1248, 1251, 1259), 100.
 Pogel v. Pogalów.
 Pogorzelnica (1253), 40, 41.
 Polichno (1191), 85, 87.
 Polaniec, 4, 12, 83.
 Poniec (1310), 44, 46.
 Popień (1295), 70.
 Porzowo (1393), 73.
 Powidz (1243), 22.

Poznań, 8, 11, 29, 48, 49; v. Ziemie.
Preichau v. Prychów.
Preiesino, zn. (1267), 104.
Prevodovo, zn. (1252), 43.
Primkenau, 94, 106.
Protzan (Uzrochoua), (1245), 101.
Próchnowo (1364), 31.
Prusinowo (1290), 34.
Prychów (Preichau), (1245), 103.
Przedecz (Moosburg), (w. XIV), 63.
Przemęczany (1238), 47.
Przemęt, 5, 15, 45, 47—8.
Przemiawo (1230/40), 73.
Przepędowo (1388), 49.
Przerów (1439), 81.
Przesławice (1349), 67.
Przybysław (1250, 1534), 60.
Przychody (1259), 82.
Przyczyna (1210), 47.
Przydonica (w. XIII), 93.
Przyjakowice (Wallendorf), (1245), 101.
Przykuna (1136), 51.
Przypust, gr. (1113/24, 1307), 56, 59, 61, 64.
Przysiek, 58.
Przysieka, wpol. (1243), 20.
Przysieka, wpol. (1272), 20.
Przysieka, wpol., pod Rogoźnem, 21.
Przysieka, mpol. (1238), 80.
Psarzewo (1250, 1534), 60.
Psarskie (1279), 14.
Puczniew (1176, 1308), 52.
Pułtusk, 5, 72—3.
Punzów (1223), 109.
Puschkau v. Pastuchów.
Pyskowice (Peiskretscham), 94, 111.
Pyszczyn, 20.
Pyzdry (1299), 15, 39.
Quolsdorf (1263), 100.
Raciąż, 71.
Raciążek, gr. 60.
Raciborz, 94, 98, 108—9, 110.
Rackau v. Raków.
Radkowice (w. XII), 78.
Radlici, zn. (1136), 71.
Radoconis (villa), v. Radlitz.
Radojewo (1252), 49.
Radom, 5, 90; v. Ziemie.
Radomicko (1277, 1416), 48.
Radomsko, 51.
Radoszyce, 88.
Radovizd v. Radowice.
Radowice (Radovizd), (1223), 109.
Raduczyce (1357), 37.
Radziejów, 58, 57, 58.
Radziejów Stary (1230), 58.
Radzim, 5, 15, 21, 49.
Radzimin (1406), 72.
Rädlitz (Radoconis villa), (1267), 104.
Rajsko (1136), 34.
Rakoszyn (w. XII), 78.
Raków, mpol. (w. XII), 78.
Raków (Rackau), (1233), 107.
Ransen (Rasona), (1267), 104.
Rasona v. Ransen.
Rasova v. Reichen.
Rauden v. Rudno.
Rauske v. Rusko.
Rawa (1348), 68, 69.
Rawa Stara (1249), 69.
Reichen (Rasova), (1267), 104.
Reichenau (1263), 100.
Reichenbach (w. XIV), 94, 95.
Rembieszyce (w. XII), 78.
Reńsko (1416), 48.
Reudchen v. Rudno.
Rębowice (1213), 78.
Rędziny (1220), 77.
Rękawica (1297), 66.
Riemberg (1268), 100.
Ritschen v. Ryczyn.
Robaczyn (1416), 48.
Robakowo, zn. (1145), 25.
Röhlau v. Mrochel.
Rogaczów (1248), 51.
Rogalin (1247), 48.
Rogoźno, 21, 29, 49.
Rogów, 88.
Rogusko (1244), 41.
Rojewo (1390), 50.
Rokitno (1297), 66.
Rosenberg v. Olesno.
Rosko (1298), 49.
Rozprza, 5, 51, 53, 54, 56.
Rożnowo (1388), 49.
Rożynek, 88.
Ruda, 37—8; v. Ziemie.
Rudno, mpol. (1288), 83.
Rudno (Rauden), pod Kozłem (1264), 108.
Rudno (Reudchen), pod Scieniawą (1267), 104.
Rudno Uscor v. Ausker Kl.
Rusko (Rauske), (1149/50), 100.
Ruszcza (1218), 21, 42.
Ruziec, gr., 64.
Rybnik (1196), 94, 109.
Rybno (1262), 38.
Ryczyn (Ritschen), 3, 102, 103.
Rynarzewo (1299), 30.
Rypin, 65.
Ryszewo (1370, 1394), 20.
Rzadkwin (1295), 56.
Rzeczyca (1254), 93.
Rzepin (1198), 86.
Rzeszów, 84.
Rzetnia (1233), 36.
Rzgów, 50, 52.
Rzuchów (1232, 1252, 1357), 33.
Samogoszcz, 91.
Sandomierz, 4, 11, 12, 79, 83, 85—6, 91—2; v. Ziemie.
Sandomiel, 3, 95, 98, 106.
Sanniki (1218), 21, 42.

Santok, 7, 48.
Sarnowo, pod Szreniakiem (1367), 72.
Sarnowo, pod Serockiem (1349), 73.
Sarzysk v. Zarzysk.
Sąchocin (1412), 72.
Sącieska (Sutiejisk), gr. (w. XI—XII), 87.
Sącz, 80, 93.
Sądy, (1388), 49.
Sąsiadka, 87.
Scarche v. Sürchen.
Scladowici v. Ziebandorf.
Schmitsch (1223), 107.
Schöna v. Sonowo.
Schöna v. Szenów.
Schönwalde, 102.
Schurgast v. Skorogostów most.
Schwartzau v. Szwarców.
Schweinhaus v. Swini.
Schweinitz Poln. v. Świdnica Polska.
Selino, zn. (1250), 60.
Serock, 71, 72.
Serokomla, 91.
Sędziejewice (1136), 52.
Siadca (1259), 82.
Ściechów, 5, 90.
Siedlce (Zedlitz), (1267), 104.
Siedlec (1256), 42.
Siedlikowo v. Siedluchno.
Siedlimowo (1357), 24.
Siedluchno (Siedlikowo), (1145), 25.
Siekowo (1210), 48.
Sielec (1136), 27, 28.
Siemiechów (w. XIII), 93.
Sieniec (1357), 37.
Sienno (1253), 21.
Siepietnica (w. XIII), 93.
Sieradz, 34, 50—3, 54; v. Ziemie.
Sierakowo (1252), 43.
Sierpc, 71.
Siewierz, 76.
Siutkowo (Sodlcovo), (1266), 62.
Sitno (Zitna), (1198), 93.
Skala, 81.
Skarboszewo (1339), 22.
Skaryszów (1228, 1264), 90—1, 93.
Skobielice (1357), 33.
Skomlin (1245), 37.
Skorogostów most (Schurgast), (1234), 101.
Skorznice (1230/40), 73.
Skotniki, zn., pod Małogoszczą, (w. XII), 78.
Skotniki, pod Żarnowem, 88.
Skowieszyn (1254), 93.
Skrzynki, 63.
Skrzynno, 89, 91.
Skulsk (1249, 1315), 25, 33, 57.
Ślabęcin (1328), 33.
Ślawków, gr. 75, 76.
Ślawno (1155), 90.
Ślawsk (1271, 1318), 55, 56.
Ślomszów (1303), 66.
Ślonsk, 59—60.

Ślup v. Ślupia pod Bolesławcem wiel.
Ślupca (1339), 22.
Ślupia (Ślup), pod Bolesławcem wiel. (1177, 1280), 36, 37.
Ślupia, pod Czestramem (1357), 45.
Ślupia, pod Łowiczem (1242), 70.
Ślupia, pod Żarnowem (1259), 82.
Smogulec (1335, 1399), 26, 27, 30.
Smolice (1228), 76.
Smolna (1196), 109.
Smolsko (1136), 51.
Sobienie (1297), 66.
Sobota (1388), 49.
Sobota v. Śleza.
Sochaczew, 66, 67.
Sodlcovo v. Siutkowo.
Sokolów (1275), 56.
Solec, gr. mpol. (1136), 93.
Solec, wpol. (1244), 41.
Sompolno (1242), 33.
Sonowo (Schöna), (1245), 107.
Sorisowo v. Kreischau.
Sowina (1136), 35.
Spicymierz, 34, 50, 51, 52.
Spicza, 93.
Srebrnagóra (1397), 26.
Srocko (1220), 81.
Sroczewo (w. XIII), 41.
Stare, 88.
Starogród, 5, 35, 39, 41, 43—5.
Staw (1213), 34.
Stawiszyn, 32.
Steinau v. Scieniawa.
Steinau v. Scieniawa (z. niska).
Steklin, gr. (1113/24), 65.
Stężycza, 91.
Stobno (Stuben), (1202, 1253, 1255), 100, 103.
Stodoły (1293), 56.
Stopsk, gr. (1113/20), 71, 72.
Straszewo (1250, 1534), 60, 61.
Straszków (1232), 31.
Straszów, 31.
Strenz v. Trzcieniec.
Stroppen (1253), 100.
Stróża, 93.
Stróżewo (1320), 60.
Strzegom, 3, 96, 100, 102.
Strzelce (Strelce), (1131), 107.
Strzelce Wielkie, 94.
Střelice v. Strzelce.
Strzelin (w. XIV), 95.
Strzelno, 25.
Strzeszkowice (w. XV), 89.
Strzeszyce (1280), 80, 93.
Strzeszyno (1388), 49.
Strzyżów, 88.
Stuben v. Stobno.
Stużno, 88.
Stwołno (1357), 45.
Sürchen (Scarche), (1267), 100, 104.
Sulejów (w. XII—XIII), 53.
Sułaszewo (1364), 31.

Sulów (1277), 87.
 Sutiejsk v. Śacieska.
 Suenchizi, zn. (1223), 109.
Svini v. *Svini*.
 Swadzym (1388), 49.
 Swant (Bischdorf), (1245), 99.
Svini (Svini, Zpini, Schweinhaus), 3, 95, 104.
 Syców, 94.
 Szadek, 52.
 Szadów, (1252, 1360), 32.
 Szamocin (1364), 31.
 Szczepanowice (1201), 107.
 Szczepanowo (1345, 1361), 19, 20.
 Szczodrochowo (1253), 21.
 Szczyrzyce, 75.
 Szebnia (w. XII - XIII), 83, 93.
 Szenów (Schönaun), 94, 104.
 Szpetal, 62.
 Szprotawa, 94, 106.
Szerńsk, 71, 72.
 Szubin, 30.
 Szumowo (1230/40), 74.
 Szwarców (Schwartzau), (1267), 104.
 Szwarocin (1349), 67.
 Szwelice (1230/40), 73.
 Szymankowo (1388), 49.
 Szymanowice, wpol. (1250), 34.
 Szymanowice, maz (1297), 66.
 Szymanowo (1309), 48.
 Szyski (1230/40?, 1425), 73.
 Szyszyce (1230/40, 1419), 73.

Scieniawa (Steinau), 3, 94, 98, 103, 106.
 Ścieniawa (Steinau), w z. niskiej, 101.
Słęza (Sobota, Zobtenberg), 3, 96, 97, 102.
Srem, 5, 14, 23, 30, 41, 45 46-7, 48; v. Ziemie.
 Środa (1254), 96, 100, 103.
Swidnica, 102, 103.
 Swidnica Polska (Poln. Schweinitz), 99.
 Świecie, gr., 64.
 Świeprawice zn., (1136, 1357), 19, 20.
 Świerczyn (1282), 56.
 Świeryż (1259), 69.
 Świętek, gr. (1230/40), 74.

Talbandorf (Albi villa), (1267), 104.
Tarczek, 6, 10, 85, 86.
 Targowa Górka (1272), 22.
 Targowisko, 23.
 Tarnowo (1218), 30.
 Tądów (1136), 34, 51.
 Tomice (1290), 34.
 Toniszewo (1253), 21, 26, 31.
Tost v. *Toszek*.
Toszek, 94, 110-11.
 Trąbki (1303), 66.
 Trebleuici, zn. (1136), 71.
 Tristenic v. Trzcinić.
 Trzcieniec (Strenz), (1245), 100.

Trzcinić (Crescenic, Tristenic), (1149, 1193, 1201, 1203), 36.
 Trzebina, 89.
 Trzebnica (1203, 1208), 99, 103.
 Trzebola, 76.
 Trzemeszno (1145), 25.
 Trzemesna (1448), 84.
 Tschöplowitz v. Ciepłowice.
 Tuchlin (1230/40), 74.
 Tupadły (1534), 60.
 Turek (1136, 1301, 1357), 32, 34.
 Turkowice (1136, 1301, 1357), 32, 51.
 Turza (1208), 28.
 Turzno (1250, 1534), 60.
 Turzyn (1230/40), 74.
 Tyniec, 75.
 Tyrno v. Cierno.

Udorz (1259), 82.
 Udrzyn (1230/40), 74.
 Ujazd, 94.
Ujście, 28, 30, 48, 49.
 Umieść (w. XIII), 93.
 Uniejów (1136), 51.
 Upuszczewo (1232), 34.
Uraz (Auras), 3, 100, 102, 103.
 Urnieszewo (1281), 15, 40.
 Urzędów, 84.
 Urzuty (1229, 1288), 79.
 Uścikowo (1388), 49.
 Uzrochoua v. Protzan.

Valan v. *Wlen*.
 Vehne v. Jerzykowo.
 Vincecomirici v. Winzenberg.
 Virchuie, zn. (1210), 47.

Wallendorf v. Przyjakowice.
 Wansen v. Wązów.
 Warta, wpol., 52.
 Warta (Barda), 102.
 Warzyce (1288), 83.
 Waśniów (1147), 86.
 Wąchock, 86.
 Wąnorze (1404), 60.
 Wąsosz (Herrnstadt), 95.
 Wązów (Wansen), 93, 103.
 Weisskirchen Mhr. v. Granica.
 Wefna (1239), 15.
 Werkowo (1252), 26.
 Wernersdorf (1222), 107.
 Węgrzynowice (1336), 68.
 Wielatów (1145), 23, 25.
Wieleń, 7, 48, 49.
 Wielmo (1359), 69.
 Wielowieś, pod Starogrodem, (1232), 43.
 Wielowieś v. Konarzewo.
Wieluń, 37-8.
 Wierzbica, maz. (1230/40), 72.
 Wierzbica, mpol. (1259), 82.
 Wierzbiczany (1357), 22.
 Wierzenica (1252, 1253), 41, 49.
 Wierzyce, (1218), 42.

Wietrzna Góra (Kazimierz n/Wisłą), (1254), 93.
 Wijewo (1416), 47.
 Wilamów (Wilem), gr. (w. XIII), 31-2.
 Wilem v. Wilamów.
 Wilczkowice, 88.
 Wilczków (Wülschau), (1251), 100, 103.
 Wilczyn, 24.
 Wilkojecko (1220), 77, 81.
Wilkowyja, 39, 48.
 Wilków (1259), 82.
 Winnica (1230/40), 73.
 Winzenberg (Vincecomirici), (1245), 101.
 Wisła (1223), 109.
Wiślica, 78, 79, 83-4; v. Ziemie.
Wiśniwo, 6, 23-4.
Wizna, 73.
Wlan v. *Wlen*.
Wlen (Valan, Wlan, Lahn), 3, 94, 104.
 Wławie (1307), 48.
Włocławek, 56, 61-2, 64; v. Ziemie.
 Włodowice (1220), 81.
 Włodzisław (Lossau), 94.
 Włokna (1360), 21.
 Włostowo (1293, 1318), 56, 57.
 Wohlau v. Wołów.
 Wojków (1357), 34.
Wojnicz, 83, 93.
 Wojszyn (1254), 93.
Wolborz, 5, 6, 12, 50, 53, 54, 68, 70, 89.
 Wolica (1259), 82.
 Wołczyn (Konstadt), 94.
 Wołów (Wohlau), 95.
 Wonieść (1277), 48.
 Worowo (1388), 21, 49.
 Woźniki, wpol. (1295), 19.
 Woźniki, śl. (1206), 76.
 Wójcin, wpol. (1357, 1359), 23, 24.
 Wójcin, mpol. 88.
 Wrąbczyn (1241), 32.
 Wrociszewo (1297), 66.
Wrocław, 3, 4, 11, 97, 98, 99, 102; v. Ziemie.
 Wronki (1298), 49.
 Wschowa, 47.
 Wszedzin (w. XII), 20.
 Wtorek (1363, 1368), 23, 24.
 Wülschau v. Wilczków.
 Wydrzyn (1357), 38.
 Wyganów, 88.
 Wyrzeka (1277), 48.
 Wyszczanów (1256), 50.
 Wyszków (1230/40), 74.
Wyszogród, 67, 71; v. Ziemie.
 Wyszomierz (1230/40), 74.
 Wyszonki (1230/40), 74.

Zaborowo, wpol. (w. XIII), 41.
 Zaborowo, teryt., 64.
 Zagość, 78.
 Zagórzyn (1280), 80, 93.
 Zajezierze (Jezersco), (1232), 39.
Zakroczym, 71, 72, 73; v. Ziemie.

Zakrzewo (w. XIII), 41.
 Zalachowo (1145), 28, 30.
 Zalesie (1196), 109.
 Zamarsk (1223), 109.
Zamątwiańska kasztel. (Mątwia), 55-6, 57.
 Zapilcze, 66.
 Zarzysk (Sarżisk), (1204, 1209, 1228), 102.
 Zasere, zn. (1223), 109.
 Zator, 76.
 Zawada (1220), 81.
Zawichost, 85.
 Zawkrze, 72.
 Ząbkowice (Frankenstein), (w. XIV), 94, 95.
Zbar, 3, 6, 23, 24.
Zbąszyń, 45, 46, 49.
 Zbiersk, 32.
 Zborowice (w. XIII), 93.
 Zbylczycze (1301), 51.
 Zdanowice (w. XII), 78.
 Zduny (1241/62), 43, 44.
 Zedlitz v. Siedlee.
 Zegrze (1349), 73.
 Ziebindorf (Scladovici), (1267), 104.
 Zielątkowo (1388), 49.
 Zielona (1363, 1367), 72.
 Ziembice (Münsterberg), 94.
 Ziemie: chełmińska, 18; czerska, 66-71; giecka, 40-2; głogowska, 99, 100, 105; gnieźnieńska, 21-25; gołężycka, 107-9, 110; kalska, 34-7, 44-5; krakowska, 75-80, 93; kruszwicka, 56-8, 61; ładzka, 32-3; lignicka, 99, 100, 103-4; lubelska 92-3; lubuska, 18, 50, 114; łęczycka, 54-5; opolska, 99, 100-1, 106-8, 110; plocka, 71-2; poznańska, 48-50; radomska (?), 90-2; rudzka (?), 37-8; sandomierska, 85-7; sieradzka, 51-4; śremska, 46-8; wiślicka, 82-4; wrocławska (?), 61-4; wrocławska, 96-7, 99-102; wyszogrodzka (?), 72-3; zakroczyńska (?), 72; żarnowska (?), 88-9, 91-2.
 Ziemięcin (1232), 34.
 Ziemie (1416), 48.
 Zirsnici v. Dietztrzniki.
 Zitna v. Sitno.
 Złotkowo, pod Wilczynem (1357, 1448), 23, 24.
 Złotkowo (Luccovo), (1290, 1293), 32.
 Złotniki (w. XII), 78.
 Złotoryja (1250, 1363), 59, 60.
 Złotów (1315), 56.
Zobtenberg v. *Słęza*.
Zpini v. *Svini*.
Zrazim, 15, 20, 26, 27, 30.
 Zuzela (1161), 74.
 Zyrsk (1322), 50.
 Żarczyce (w. XII), 78.
Żarnowiec, 6, 8, 81-2.
Żarnów, 6, 88-9, 91; v. Ziemie.

Zarowe (Sorau), 105.
 Zary, 94.
 Zbików (1297), 66.
 Zegań, 98, 105.
 Zerkowice (1220), 81.
 Zerków (1257), 41.
 Żerniki (1136, 1298), 15, 19, 20, 27.
 Żeromino (1393), 73.

Żmigród (Opatów), gr., 87.
 Żmigród (Schmiegrode), (1245), 100, 102.
 Żnin, 5, 6, 12, 19, 20, 26—7, 28.
 Żoń, 6, 21, 26, 30, 31.
 Żukowo (1388), 49.
 Życiny (1191), 83.
 Żylice (1252), 43.

T R E Ś Ć.

	str.
Wstęp	1—18
Terytorjum plemienne a ziemia w. XII—XIII; części składowe ziemi (opola, kasztelanje)	1
Metoda badania	15
I. Wielkopolska	18—55
1. Powiat gnieźnieński	18
2. » kcyński	26
3. » koniński	31
4. » kaliski	34
5. » wieluński	37
6. » pyzdrowski	38
7. » kościański	45
8. » poznański	48
9. » sieradzki, szadecki, piotrkowski, radomski	50
10. » łączycki, orłowski, brzeziński	54
II. Kujawy	55—65
11. Powiat kruszwicki i radziejowski	55
12. » inowrocławski	58
13. » brzesko-kujawski, kowalski i przedeczki	61
14. Ziemia dobrzyńska	64
III. Mazowsze	65—74
15. Mazowsze czerskie	66
16. » plockie	71
17. » wschodnie	72
IV. Małopolska	74—94
18. Powiat: krakowski, szczyrzycki, proszowski, ksiąski, lelowski	75
19. » wiślicki	82
20. » sandomierski, urzędowski i (częściowo) lubelski	84
21. » opoczyński	87
22. » chęciński	89
23. » radomski	90
24. » lubelski i łukowski	92
25. » sądecki i biecki	93
V. Śląsk	94—111
26. Ziemia wrocławska	96
27. » lignicka	103
28. » głogowska	105
29. » opolska	106
Zakończenie	111
Wykaz skrótów częściej cytowanych dzieł	113
Uzupełnienia	114
Wykaz miejscowości	115

SPRAWOZDANIE

z II Konferencji Komisji dla Atlasu historycznego Polski,
odbytej w Krakowie w dniach 10 i 11 stycznia 1923 r.

Obecni z Krakowa: prof. S. Wróblewski, prof. St. Kutrzeba, prof. L. Sawicki, prof. Wł. Semkowicz, prof. R. Grodecki, prof. St. Korbel, dr Z. Kozłowska i dr M. Mrazek-Dobrowolska. — Z Warszawy: prof. M. Handelsman, prof. St. Czarnowski, prof. J. Jakubowski, J. Natanson-Leski i B. Olszewicz. — Ze Lwowa: prof. Fr. Bujak. — Z Poznania: prof. A. Kłodziński.

Po zagajeniu konferencji przez prof. St. Wróblewskiego imieniem Polskiej Akademii Umiejętności, przystąpiono do wyboru prezydium konferencji. Na wniosek prof. Semkowicza zostali wybrani jednomyślnie: na przewodniczącego — prof. Kutrzeba, na zastępcę prof. Handelsman. Obowiązki sekretarek poruczono pp. Kozłowskiej i Mrazek-Dobrowolskiej.

Następnie na propozycję przewodniczącego przyjęto następujący porządek dzienny konferencji:

1. Sprawozdanie z dotychczasowych czynności poszczególnych Komisji atlasowych.

2. Sprawy organizacyjne.

3. Program prac atlasowych na rok przyszły:

a) II zeszyt Prac Komisji dla Atlasu historycznego Polski.

b) Prace inwentaryzacyjne.

c) Zasadniczy typ Atlasu.

d) Techniczna strona robót wstępnych nad Atlasem.

e) Kwestja map kanwowych.

f) Rozdział prac między poszczególne Komisje.

g) Projekt mapy przeglądowej Polski XVIII w.

4. Wybór podkomisji dla klucza znaków.

5. Wnioski.

1. Przystępując do pierwszego punktu porządku dziennego, zaznacza prof. Kutrzeba, że w myśl uchwał I konferencji atlasowej z dnia 6/XII 1921 r., ukonstytuowano Komisje atlasowe przy Pol. Akademii Umiejętności w Krakowie (profesorowie: S. Kutrzeba, L. Sawicki i W. Semkowicz, oraz pp. Z. Kozłowska i M. Mrazek-Dobrowolska), przy Towarzystwie Naukowym Warszawskiem (prof. M. Handelsman przewodniczący, dr S. Arnold sekretarz, oraz pp. prof. W. Kamieniecki, A. Bachulski, S. Czarnowski, J. Jakubowski, E. Maliszewski, J. Natanson-Leski, B. Olszewicz i A. Rybareki), przy Towarzystwie Naukowym we Lwowie (profesorowie F. Bujak, E. Romer i St. Zakrzewski, oraz dr H. Polaczówna) i przy Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk (prof. K. Tymieniecki, dyr. dr K. Kaczmarczyk i ks. St. Kozierowski).

Z kolei przystąpiono do sprawozdań poszczególnych Komisji lokalnych. Prof. Semkowicz oświadcza, że prace w Komisji krakowskiej rozpoczęły się

Prace Komisji dla Atlasu hist. Polski, z. 2.

od 1/I 1922 r. Przedewszystkiem postarano się o wydanie pierwszego zeszytu Prac Komisji, stosownie do postanowienia I konferencji z dnia 6/XII 1921 r., który to zeszut ukazał się już w druku i zawiera programowo artykuły W. Semkowicza, Z. Kozłowskiej i S. Arnolda. Poza tem przystąpiono do gromadzenia bibliografii oraz inwentaryzacji potrzebnych do prac nad Atlasem materiałów. Na podstawie parumiesięcznego doświadczenia opracowano w ścisłym porozumieniu z Komisją warszawską dwie instrukcje, jedną dla inwentaryzacji dawnych map, drugą dla inwentaryzacji i bibliografii materiałów archiwalnych statystycznych i opisowo-geograficznych. P. Kozłowska przejrzała katalogi archiwów i bibliotek miejscowych i wypisała z nich kartki bibliograficzne, przy pomocy zaś p. M. Friedberga i członków Koła Historyków U. U. J. opracowała w ten sam sposób »Bibliografię historii polskiej« Finkla i bibliografię Kwartalnika historycznego. Równocześnie przeprowadziła dr Mrazek-Dobrowolska inwentaryzację materiałów kartograficznych w publicznych zbiorach krakowskich. Inwentarz map został przesłany wszystkim Komisjom lokalnym dla uzupełnienia materiałami miejscowymi.

Zabrano się również do prac nad mapą Polski XVIII w. W tym celu rozpoczął p. K. Buczek przenosić na austriacką mapę generalną (1:200.000) elementy geograficzno-historyczne z dostępnych map województw Perthées'a. Nadto podjęto jeszcze próbę odtworzenia szaty leśnej z końca XVIII w., na podstawie map z XVIII i początków XIX w.

Następnie złożył prof. Handelsman sprawozdanie z prac Komisji warszawskiej, ukonstytuowanej w dniu 5/XII 1921 r. Polegały one z jednej strony na omawianiu szeregu kwestyj metodycznych z zakresu prac geograficzno-historycznych, a z drugiej na zbieraniu i przygotowywaniu materiałów do robót nad Atlasem. Co do pierwszego, to przedyskutowano referaty pp. Arnolda, Bachulskiego i Olszewicza, dotyczące głównie inwentaryzacji materiałów rękopiśmiennych i kartograficznych, zaś co do drugiego, to ograniczono się narazie do skolacjonowania »Źródeł dziejowych« Pawińskiego z oryginalnymi rejestrami poborowemi, oraz do inwentaryzowania materiałów rękopiśmiennych z Biblioteki Ord. hr. Zamoyskich, prowadzonego przez pp. Arnolda i T. Żebrowskiego.

Z pośród innych Komisyj, lwowska i poznańska jeszcze nie przystąpiły do pracy, wileńska zaś wcale się nie zorganizowała.

Prof. Kutrzeba zwraca uwagę na główne trudności, które tamują rozwój prac nad Atlasem. Jedną z nich stanowi bierność Lwowa, Poznania i Wilna, drugą brak w kraju bezcennych materiałów geograficzno-historycznych i kartograficznych, wywiezionych ongiś przez Rosjan. Wobec tego byłoby wskazaniem, aby Komisja centralna zwróciła się do Delegacji polskiej w Moskwie z prośbą o przyspieszenie akcji rewindykacyjnej odnośnie do tych materiałów.

Prof. Handelsman i p. Olszewicz popierają gorąco ten wniosek, zwracając uwagę, że szczególnie silny nacisk trzeba położyć na zwrot map Perthées'a, a po dokonaniu rewindykacji należy te zbiory tak rozmieścić i podzielić, aby mogły być jaknajszybciej oddane do prac nad Atlasem. Po uchwaleniu wniosku o wysłanie odnośnego pisma do Delegacji polskiej w Moskwie, zakończono dyskusję nad pierwszym punktem obrad.

2. Po przyjęciu do Komisji p. Korbla i wybraniu podkomisji dla szczegółowego rozpatrzenia punktu 3 d) porządku dziennego, w osobach pp. Czarnowskiego, Korbla, Natansona-Leskiego, Olszewicza, Sawickiego i Semkowicza, przystąpiono do rozpatrzenia sprawy organizacji Komisji atlasowej.

Prof. Semkowicz wskazuje na szereg braków i niejasności formalnych

w dotychczasowej organizacji Komisji, proponuje, aby 1) określić ściśle stosunek Komisji centralnej do Pol. Akademii Umiejętności i do Komisyj lokalnych; 2) ukonstytuować ją przez wybór stałego prezydium; 3) określić prawa i obowiązki członków oraz sposób ich przyjmowania; 4) oznaczyć skład i organizację Komisyj lokalnych i 5) wprowadzić instytucję delegatów zagranicznych z ramienia Komisji centralnej.

Prof. Kutrzeba sądzi, że forma współpracy i organizacji Komisyj powinny ułożyć się drogą praktyki i nie należy jej już obecnie z góry przesądzać. Natomiast byłoby wskazaniem wybrać specjalną podkomisję, celem opracowania projektu regulaminu i przedłożenia go na następnej konferencji do zatwierdzenia.

Prof. Handelsman popiera tę propozycję, na jego też wniosek wybrano podkomisję regulaminową w osobach profesorów: Kutrzeby, Semkowicza i Wróblewskiego.

Na wniosek prof. Kutrzeby wybrano również tymczasowe prezydium Komisji centralnej w składzie: przewodniczący — prof. Semkowicz, zastępca przewodniczącego — prof. Handelsman, sekretarze: dr Mrazek-Dobrowolska i dr Arnold.

3 a) Przechodząc do trzeciego punktu porządku dziennego, stawia prof. Semkowicz wniosek wydania w najbliższym czasie drugiego zeszytu Prac Komisji i wymienia prace, które mogłyby wejść do niego. Wniosek ten został jednomyślnie przyjęty.

Następnie prof. Semkowicz zwrócił się do członków Komisji, będących profesorami Uniwersytetów z apelem, aby na swoich seminarjach dawali uczniom tematy, wiążące się z pracami nad Atlasem.

b) Z kolei dr Mrazek-Dobrowolska wygłasza referat o inwentaryzacji materiałów kartograficznych. Dotychczasowe prace z tego zakresu nasunęły cały szereg wątpliwości i kwestyj spornych. Do takich należy w pierwszym rzędzie pytanie, na jakie mapy, ze względu na 1) zakres terytorjalny i 2) chronologiczny, oraz 3) treść i 4) skalę, należy rozciągnąć inwentaryzację.

Jak wykazały dotychczasowe prace, materiał kartograficzny dla różnych ziem polskich jest bardzo niejednorodny. Pewne obszary są stosunkowo bogate w mapy, inne zaś posiadają ich bardzo niewiele. Niektóre wreszcie terytoria posiadają mapy z pewnych okresów czasu, z innych zaś bardzo mało, lub zgoła żadnych. Wielka różnorodność panuje również odnośnie do treści i jakości poszczególnych kart. Wobec takiego stanu rzeczy należałoby indywidualizować źródła, przyjmując odmienne kryteria dla poszczególnych okresów czasu, oraz różnicować zasady zależności od treści map. Dotychczas kierowano się zasadą, aby włączać wszystkie materiały aż do połowy XIX w. W pewnych jednak wypadkach, jeśli chodziło o mapy, mogące posiadać wartość dla badań retrospektywnych nad pewnymi zagadnieniami geograficzno-historycznymi, przesuwano tę datę aż do czasów najnowszych.

Sporną również jest kwestja inwentaryzowania planów i map gmin. Referentka sądzi, że w przyszłości badania zwrócą się również do zagadnień szczegółowych, wobec czego należałoby uwzględnić także i tę kategorię map, oczywiście w znacznie uproszczony sposób.

W Krakowie zinwentaryzowano już wszystkie zbiory publiczne i rozesłano inwentarze poszczególnym Komisjom. Dalszą organizację prac wyobraża sobie referentka w ten sposób, że inwentaryzacja w poszczególnych Komisjach będzie postępować niezależnie od nadesłanego składu materiału, ma bowiem na celu nie tylko uzupełnienie, lecz również i poprawienie inwentarza. Po ukończeniu

pracy, zostanie na podstawie wszystkich inwentarzy sporządzony inwentarz ogólny.

Jednym z głównych postulatów na przyszłość, obok rewindykacji materiałów kartograficznych z Rosji, staje się zbadanie najważniejszych zbiorów zagranicą, w pierwszym rzędzie w Paryżu, Dreźnie, Berlinie i Wiedniu.

Po referacie wywiązała się ożywiona dyskusja nad wyznaczeniem zakresu terytorjalnego inwentaryzacji map. Po przemówieniach pp. Natanson-Leskiego, Czarnowskiego, Semkowicza, Jakubowskiego, Kutrzeby, Handelsmana i Olszewicza ustalono, że inwentaryzacja powinna objąć najdalszy zasięg terytorjalny państwa i narodu polskiego, kierując się jednak tylko praktyczną użytecznością danych map dla celów Atlasu.

Dalsza dyskusja toczyła się nad pytaniem, do jakiego czasu ma sięgać inwentaryzowany materiał, i czy mapy w podziale zbyt małej lub zbyt wielkiej powinny wchodzić do inwentarza? Po przemówieniach pp. Handelsmana, Semkowicza, Mrazek-Dobrowolskiej, Czarnowskiego i Olszewicza, przyjęto za granicę prekluzyjną r. 1850. Ze względu na skalę inwentaryzacja powinna objąć: 1) wszystkie mapy do r. 1700; z lat 1700—1750 mapy w skali do 1:3 milj.; z 1750—1800 mapy w skali do 1:2 milj.; z 1800—1850 mapy w skali do 1:1 milj. włącznie, zaś po r. 1850 tylko mapy w skali do 1:200.000, z wyjątkiem planów miast i map gmin, z pośród których notuje się ogólnie tylko te, które występują w zbiorach w mniejszej liczbie (poniżej 100). Ze względu zaś na treść inwentaryzuje się wszystkie mapy kościelne, gospodarcze i komunikacyjne, niezależnie od ich podziałek.

Celem zebrania możliwie najpełniejszych wiadomości o mapach, postanowiono na wniosek prof. Semkowicza rozesłać do prywatnych zbiorów kwestjonariusze z prośbą o nadesłanie informacji.

Następnie przystąpiono do kwestii inwentaryzacji materiałów rękopiśmiennych, która została zreferowana przez dr. Kozłowską. Sądzi ona, że inwentarz materiałów pisanych powinien obejmować zarówno źródła, jak i opracowania. Do inwentarza jednak należy wciągnąć z pośród nich tylko te, które mogą być w jakiś sposób pomocne przy pracach nad Atlasem. Z tem łączy się ściśle kwestja kartek inwentaryzacyjnych. Komisje krakowska i warszawska ustaliły po wzajemnem porozumieniu dwa typy kartek o identycznym schemacie, lecz różniących się rozmiarami oraz obfitością i dokładnością informacji. Właściwa kartka inwentaryzacyjna (format ćwiartki) może być sporządzona tylko po dokładnem rozejrzeniu się w wartości danego rękopisu lub druku. Na kartce zaś bibliograficznej (format ósemki) wypisuje się dane na podstawie katalogów, inwentarzy lub bibliografij.

Również przy inwentaryzowaniu materiałów rękopiśmiennych nasuwa się pytanie, jak daleko wgląd XIX w. mają sięgać inwentaryzowane materiały i jakie obszary powinny objąć. Referentka jest zdania, że ramy terytorjalne można tu przyjąć takie same, jak przy inwentaryzacji map, natomiast można ściśnić znacznie ramy chronologiczne, n. p. do r. 1815. Poza tę granicę możnaby wykraczać w razie niedostateczności materiałów kartograficznych dla pewnych obszarów.

Pracę nad inwentarzem powinny prowadzić jednocześnie wszystkie Komisje, każda zaś z nich winna przysyłać odpisy swoich kartek inwentaryzacyjnych innym Komisjom. Wobec tego, że wskazanym byłoby również jednolity układ inwentarza we wszystkich Komisjach, referentka podaje szczegółowy projekt układu rzeczowego.

W dyskusji nad poruszonymi przez referentkę problemami, ustalono po przemówieniach pp. Kutrzeby, Handelsmana, Bujaka, Semkowicza, Czarnowskiego i innych, że prace inwentaryzacyjne należy zacieśnić do zagadnień łączących się ściśle z robotami atlasowymi. Zasadniczo inwentaryzuje się tylko większe kompleksy osad; szczegółowe materiały tylko w tym wypadku, gdy podają opisy topograficzne. Ramy chronologiczne inwentaryzacji postanowiono rozciągnąć aż do drugiej połowy XIX w., zwłaszcza odnośnie do ziem ruskich i litewskich. Na wniosek p. Czarnowskiego przyjęto jako zasadę moment etnograficzny. Włącza się do inwentarza materiały, które dotyczą terytorjum etnograficznego i zasięgu osadnictwa polskiego, pozatem zaś tylko kwestje granic politycznych, administracyjnych i kościelnych, oraz dróg handlowych. Sprawę organizacji pracy przyjęto, wobec szczegółowego projektu p. Kozłowskiej, bez dyskusji.

c) Z kolei przystąpiono do sprawy typu Atlasu historycznego Polski. Prof. Kutrzeba zestawiał poglądy na tę kwestję prof. Semkowicza i dra Arnolda, przedstawione przez nich w pierwszym zeszycie Prac Komisji i zaproponował, aby celem przyspieszenia toku obrad podzielić dyskusję na trzy części: 1) mapy granic, 2) mapy osadnictwa i 3) mapy gospodarcze.

Prof. Semkowicz zaznacza, że tak projekt dra Arnolda, jak i jego własny, przywidują dwa typy map Atlasu, t. j. przekrojowe i rozwojowe. Różnica między niemi polega tylko na tem, że podczas gdy dr. Arnold przyjmuje jako zasadniczy typ Atlasu typ przekrojowy dla wszystkich problemów geograficzno-historycznych, mapy zaś rozwojowe dopuszcza tylko w charakterze dodatkowym, jako aneksy do map przekrojowych, to on sam jest za przyjęciem jako zasady map rozwojowych, zarówno dla problemów granicznych, jak i krajoobrazowo-osadniczych, metodę zaś przekrojową pragnąłby stosować tylko do map przeglądowych o małej skali i do map stosunków majątkowych.

Dalsza różnica między poglądami dra Arnolda i referenta polega na tem, że podczas gdy referent przyjmuje za punkt wyjścia badań drugą połowę w. XVIII, z którego to okresu posiadamy bardzo wiele źródeł kartograficznych i statystyczno-opisowych i dopiero w oparciu o tę silną podstawę rozszerzać można badania metodą retrogresji, w czasy źródłowo coraz uboższe, to dr. Arnold uważa pracę nad mapą XVIII w. za zbędną i proponuje rozpocząć badania od w. XVI. Przeciwny przyjęciu projektu dra Arnolda przemawia ta okoliczność, że chcąc dać wyczerpujący i wszechstronny obraz dawnej Polski metodą przekrojową, trzeba by sporządzić mnóstwo map w dużej skali, co byłoby połączone z wielkimi trudnościami i kosztami. Tego wszystkiego można uniknąć przez sporządzenie dwu map rozwojowych, jednej dla problemów terytorjalnych, drugiej zaś dla elementów krajoobrazowych i osadniczych. Nie bez znaczenia jest tu również wzgląd na brak i fragmentaryczność źródeł dla szeregu zagadnień i terytorjów, co nie pozwoli na równomierne opracowanie niektórych kwestyj we wszystkich krajach. Stosując zaś metodę rozwojową i wychodząc z najlepiej dającego się zbadać okresu XVIII w., możemy przy użyciu retrogresji uniknąć tych wszystkich trudności i niedomagań, bez żadnej szkody dla wartości praktycznej i naukowej Atlasu.

Prof. Handelsman stwierdza, że w pracach z zakresu kartografii historycznej istnieją dwa punkty widzenia: geograficzny i historyczny, których odpowiednikami są: mapy przekrojowe, na które będzie kładł główny nacisk geograf i mapy rozwojowe, które znowuż więcej odpowiadają wymaganiom historyków. Niemniej jednak chcąc stworzyć mapę rozwojową, nie można się zacieśnić do badań retrospektywnych, lecz w równej mierze winno się stosować metodę progresji. Można to skutecznie przez uprzednie opracowanie map przeglądowych

dla ważniejszych przekrojów (dla wieków XIV, XV, XVI i XVIII) na podstawie źródeł z tych okresów, oraz przez sporządzenie Słownika geograficzno-historycznego. Tak pojęte mapy przekrojowe powinny zawierać tylko dane, dotyczące tych zjawisk, które dadzą się ująć rozwojowo od czasów najwcześniejszych, choć należy umieszczać na nich więcej elementów, niż na mapach, będących ostatecznym rezultatem pracy.

Po przemówieniach profesorów Semkowicza i Handelsmana wywiązała się żywa dyskusja nad poruszonymi przez nich kwestiami.

Prof. Bujak sądzi, że wogóle należy indywidualizować poszczególne zagadnienia, jedne przedstawiać przekrojowo, inne zaś rozwojowo, licząc się w każdym wypadku z ilością problemów, które ma ująć jedna mapa. Łączenie kilku problemów na jednej mapie rozwojowej może dać zbyt skomplikowany obraz. Przedstawianie rozwoju w sposób graficznie retrogresywny, jak to ma miejsce na próbnej mapce p. Kozłowskiej (w I zesz. Prac Komisji) jest mało zrozumiałe, wskazanem jest raczej przyjęcie metod graficznych progresywnych.

Prof. Kutrzeba zgadza się z przedmówcą co do konieczności indywidualizowania poszczególnych kwestyj. Wada próbnej mapki p. Kozłowskiej da się łatwo usunąć przez odwrócenie metody graficznej, nie należy natomiast oznaczać chronologii osad zapomocą różnego pisma.

Prof. Czarnowski oświadcza się za mapami rozwojowymi jako typem zasadniczym Atlasu. Na mapie łączyć należy zagadnienia, które dadzą się przedstawić obok siebie bez szkody dla przejrzystości mapy, unikać zatem należy łączenia elementów podobnych.

Prof. Semkowicz opowiada się za łączeniem elementów jednorodnych (np. granic polit. i kościelnych), tylko bowiem w ten sposób da się wykryć ich wzajemny związek i oddziaływanie na siebie.

Prof. Sawicki jest bezwzględny zwolennikiem map przekrojowych. Przed przystąpieniem do prac kartograficznych należy wprawdzie zebrać materiały źródłowe dla jednego momentu, gdyż mapa nie może polegać na materiale hipotetycznym. Obawy przed przeładowaniem map przekrojowych są płonne, da się ono bowiem usunąć przy umiejętnym zastosowaniu olbrzymich środków techniki kartograficznej.

Dr Mrazek-Dobrowolska podkreśla konieczność stosowania metody retrospektywnej wobec braku źródeł dla pewnych problemów i okresów chronologicznych. Uważa, że mapa przekrojowa jest niejako krokiem wstępnym do dalszej syntezy naukowej, jaką stanowią mapy rozwojowe, dlatego też należy je opracować wprawdzie od tych drugich.

Prof. Bujak oświadcza się za koniecznością opracowywania map przekrojowych i występuje przeciw łączeniu na jednej mapie elementów jednorodnych. Wysuwa wreszcie postulat sporządzenia map podstawowych z granicami gmin dla b. Galicji i Poznańskiego, jako podkładu dla dalszych badań.

Po przemówieniach profesorów Handelsmana i Semkowicza, którzy oświadczyli się za przyjęciem map rozwojowych jako zasadniczego typu Atlasu, oraz p. Natansona-Leskiego, który stwierdził, że dotychczasowa dyskusja pozwala na ustalenie pewnych wytycznych dla najbliższych prac, postanowiono na wniosek prof. Semkowicza nie rozstrzygać narazie kwestji typu Atlasu. Dotychczasowe wyniki obrad zebrano w następujących zasadach: 1) stosuje się metodę retrospektywną w pracy, a progresywną w wykonaniu, 2) jako pierwsza mapa ma być wydana przeglądowa mapa przekrojowa Polski XVIII w.

d) Przy następnym punkcie obrad zreferowała dr Mrazek-Dobrowolska sprawę techniki robót wstępnych nad Atlasem. Jako podstawowe mapy robocze przyjęto stosownie do programu prof. Semkowicza austriacką mapę generalną (1:200.000). Na te mapy nakładano kalki, na które przerysowywano dane zaczerpnięte z map Perthées'a a więc granice polityczne i administracyjne, osadnictwo, komunikacje i elementy gospodarcze. Materiał ten skontrolowany i uzupełniony innymi źródłami stanowi treść, którą przeniesie się z kolei na mapy kanwowe 1:200.000, jako podstawę przekrojowej mapy Polski XVIII w.

Oprócz tego podjęto w Krakowie próby zrekonstruowania szaty leśnej na obszarach Małopolski z końca XVIII w. Przy tej robocie posługiwano się podobną do wyżej omówionej metodą, t. zn. przenoszono na kalki nałożone na mapę 1:200.000 obecny stan zalesienia oraz stan z końca XVIII i początku XIX w. na podstawie map Perthées'a i Heldensfeld'a-Benedicti'ego.

Odnosnie do techniki robót wstępnych nad mapą XVIII w. oświadczone się za stosowaniem przedstawionych przez referentkę metod.

e) Kwestję mapy podstawowej (kanwowej) dla wydania przeglądowej mapy XVIII w. zreferował prof. Semkowicz. Mówca zaproponował do tego celu w I zesz. Prac Komisji mapę przeglądową austriackiego Instytutu wojskowo-geograficznego w skali 1:750.000. Obecnie nasuwa się jednak szereg zastrzeżeń wywołanych: 1) konstrukcją siatki tej mapy, która deformuje silnie powierzchnię wywołanych: 2) zbyt silnym uwydatnieniem terenu, zmuszającym do zrezygnowania z tego bardzo ważnego elementu dla uzyskania przejrzystości, 3) brakiem na tej mapie północnych obszarów Polski i 4) trudnością pomieszczenia w tak małej skali wszystkich elementów geograficzno-historycznych.

W dyskusji pp. Czarnowski i Sawicki oświadczyli się za przyjęciem tej mapy za kanwę, prof. Bujak zaś wypowiedział się przeciw temu i na jego wniosek postanowiono odnieść się do Instytutu kartograficznego prof. Romera we Lwowie z zapytaniem, czy nie podjąłby się wykonać takiej mapy wspólnie z Komisją. Gdyby te starania nie odniosły pożądanego skutku, postanowiono pozostać przy mapie 1:750.000 i zrezygnować wówczas z terenu.

Z kolei zastanawiano się nad kwestją map kanwowych dla szczegółowych prac Atlasu. Proponowany przez prof. Semkowicza wybór austriackiej mapy 1:200.000 spotkał się ze sprzeciwem prof. Czarnowskiego, który zakwestjonował użycie tych map wobec nieścisłości pomiarów i zdjęć na ziemiach wschodniej Polski i różnych południków podstawowych, użytych na mapach, na których opierają się mapy generalne, skutkiem czego mapy te nie schodzą się na pograniczach. Mówca sądzi, że z pracami atlasowymi należy się wstrzymać aż do poprawnego wydania tych map.

Prof. Semkowicz zwraca uwagę, że podniesione przez p. Czarnowskiego zastrzeżenia nie posiadają dla szczegółowych prac nad Atlasem większego znaczenia, albowiem te prace ograniczają się narazie do ziem dawnej Korony, a na tym obszarze niedostatki map generalnych są nieznaczne.

Po dyskusji, w której pp. Sawicki i Korbel oświadczyli się za przyjęciem map generalnych za podstawę prac atlasowych, postanowiono przyjąć jako skalę opracowania szczegółowych map Atlasu — 1:200.000, nie przesądzając w jakiej podziale zostaną one wydane, oraz zwrócić się do Sztabu generalnego z prośbą o zachowanie płyt mapy 1:200.000.

Po objęciu przez prof. Handelsmana przewodnictwa konferencji w zastępstwie prof. Kutrzeby, przystąpiono do następnego punktu obrad.

f) Prof. Semkowicz zaznacza, że najbliższym zadaniem Komisji jest

opracowanie: 1) mapy przekrojowej Polski XVIII w., 2) mapy przekrojowej Polski XVI w., 3) mapy Polski w rozbiorach (1770/2—1815), 4) mapy własności w Małopolsce na podstawie »Księgi uposażeń« Długosza. Na pierwszy plan wysuwa się obecnie mapa przekrojowa Polski XVIII w. Mapa ta, podobnie zresztą jak i wszystkie inne, powinna być opracowana pod względem technicznym w obrębie jednej Komisji, w tym wypadku krakowskiej, wszystkie jednak Komisje winny wziąć czynny udział w przygotowaniu materiałów źródłowych, na zasadzie podziału terytorjalnego. Komisja krakowska opracuje dawną Małopolskę ze Śląskiem; warszawska — Mazowsze, Kujawy, Łęczyckie i Sieradzkie; lwowska — ziemię ruską Korony; a poznańska — Wielkopolskę i Prusy Królewskie, ewent. i Książęcę. Poza tem Komisja krakowska zajęłaby się opracowaniem mapy własności na podstawie »Liber Beneficiorum«, warszawska — mapą Polski XVI w., a lwowska — mapą Polski w rozbiorach.

g) Po przyjęciu w całości tego projektu organizacji prac atlasowych, przystąpiono do omawiania zagadnień związanych z przeglądową mapą przekrojową XVIII w. Gorącą dyskusję wywołała kwestja ram chronologicznych tej mapy. Po przemówieniach pp. Jakubowskiego, Bujaka, Mrazek-Dobrowolskiej, Czarnowskiego, Handelsmana, Kozłowskiej i Semkowicza, w których podnoszono głównie niemożność opracowania mapy z datą pierwszego rozbioru, ze względu na to, że bogatsze materiały rękopiśmienne i kartograficzne istnieją z czasów nieco późniejszych, postanowiono zrezygnować z pierwotnego planu (przekroju z r. 1771) i dać mapie tytuł: Mapa z pierwszych lat panowania Stanisława Augusta. Przy jej opracowaniu zostaną uwzględnione materiały późniejsze przy zastosowaniu dedukcji, przedewszystkiem jednak będzie się brać pod uwagę materiały współczesne i chronologicznie bliższe.

Co do treści mapy, przyjęto zasadniczo szczegółowy projekt prof. Semkowicza. Dyskusję wywołała jedynie kwestja umieszczenia na niej elementów kościelnych, w pierwszym rzędzie granic.

Po przemówieniach pp. Jakubowskiego, Kłodzińskiego, Handelsmana, Bujaka, Czarnowskiego, Natanson-Leskiego, Semkowicza i Kozłowskiej ustalono, że należy podać na mapie granice diecezji oraz parafie wyznań katolickich i prawosławnego.

Odnosnie do osadnictwa proponuje p. Czarnowski wprowadzenie na mapę twierdz królewskich i prywatnych w miejsce zamków, a w dziedzinie komunikacji dodanie mostów i przystani rzecznych.

Wnioski p. Jakubowskiego, by zaznaczyć również własność królewską, duchowną i magnacką, narazie nie rozstrzygnięto, podobnie jak i sprawy znakowania elementów osadniczych, poruszonej przez prof. Bujaka, który zaproponował podawanie liczb, oznaczających kategorie wielkości, oraz p. Olszewicza, przemawiającego za użyciem nowoczesnego znakowania zapomocą kółek.

Następnie przyjęto projekt dodania do mapy przeglądowej Polski XVIII w., Słownika historyczno-geograficznego.

4. Do opracowania systemu znaków wybrano osobną komisję, do której weszli z Krakowa: pp. Korbel i Mrazek-Dobrowolska, a z Warszawy: kpt. R. Adamowicz oraz pp. Czarnowski i Olszewicz.

Po wyczerpaniu całego porządku dziennego konferencji prof. Handelsman zamknął obrady, przyczem prof. Semkowicz pożegnał zebranych imieniem Polskiej Akademii Umiejętności, wyrażając radość z powodu tak owocnych narad.

SPRAWOZDANIE

z działalności Komisji dla Atlasu historycznego Polski od stycznia 1922 do maja 1927.

I. Komisja krakowska.

W pracach tej Komisji, prowadzonych pod kierunkiem prof. Wł. Semkowicza, brali udział następujący współpracownicy: dr. Z. Kozłowska (do grudnia 1925), dr. M. Mrazek-Dobrowolska (do końca r. 1922), p. M. Friedberg (od listopada 1922 r. do końca r. 1923), p. K. Buczek (od grudnia 1922 r.), p. T. Czort (od października 1924 r.), p. A. Szumański (od października 1925 r.) i p. H. Münch (od października 1926 r.).

Prace wstępne rozpoczęte w dn. 1/I 1922 r. objęły: 1) wydanie I-go zeszytu Prac Komisji dla Atlasu histor. Polski (Kraków 1922), 2) inwentaryzację materiałów rękopiśmiennych i 3) kartograficznych oraz 4) przygotowanie materiałów dla mapy Polski XVIII w. Ponadto przygotowała p. Kozłowska materiał do mapy kościelnej diecezji krakowskiej z w. XVI, wypisując z Compendium wizyty bisk. krak. Radziwiła (1596/9) i wizyty bisk. Oborskiego (1664/5) na osobnych kartkach wszystkie parafie wraz z wyszczególnieniem wsi, do każdej parafii należących, i najważniejsze wiadomości o kościołach.

Co do prac inwentaryzacyjnych, to p. Kozłowska wypisała na osobnych kartkach z katalogów rękopisów bibliotek krakowskich (Jagiellońskiej, Czartoryskich, Akademii Umiejętności) i Archiwum akt dawnych miasta Krakowa, tytuły tych wszystkich rękopisów, które mogą zawierać materiały przydatne do prac nad Atlasem. Następnie rozpoczęła z pomocą p. Friedberga i kilku członków Koła Historyków U. U. J. zbierać w ten sam sposób materiał drukowany, uwzględniając w pierwszym rzędzie »Bibliografię historii polskiej« Finkla i bibliografię Kwartalnika historycznego.

Po ukończeniu ogólnej inwentaryzacji i bibliografii przeprowadziła p. Kozłowska z pomocą pp. Friedberga i Buczka szczegółową inwentaryzację materiałów rękopiśmiennych w Biblj. Jagiellońskiej, Biblj. XX. Czartoryskich i Biblj. Akademii Umiejętności. Prace te zostały ukończone w poc. r. 1924.

Równocześnie prowadziła dr. Mrazek-Dobrowolska pracę nad zinwentaryzowaniem materiałów kartograficznych w publicznych zbiorach krakowskich, a więc w Biblj. XX. Czartoryskich, Biblj. Jagiellońskiej, Biblj. Polskiej Akademii Umiejętności, Muzeum Czapskich, Archiwum miejskiem, Instytucie Geograficznym U. U. J. i Gabinetie nauk pomocn. historii U. U. J. Po ukończeniu inwentaryzacji w październiku r. 1922 uzupełniła przy pomocy p. Friedberga krakowskie materiały kartograficzne spisem map, wymienionych w »Polskiej kartografii wojaskowej« Olszewicza, w »Mappografii dawnej Polski« Rastawieckiego, w »Spisie map Archiwum Wojennego w Wiedniu« Sawickiego i »Bibliografii historii polskiej« Finkla. Inwentarz map przedrukowano w 5 egzemplarzach i rozesłano do

innych Komisji lokalnych. W czasie pobytu w Paryżu w r. 1925 zinwentaryzowała dr. Dobrowolska zbiory kartograficzne tamtejszej Biblioteki Polskiej.

Tak inwentaryzacja materiałów piśmiennych, jak i kartograficznych została przeprowadzona według instrukcji, opracowanych wspólnie przez Komisję krakowską i warszawską.

Z kolei zabrała się dr. Mrazek-Dobrowolska do robót wstępnych nad mapą Polski XVIII w. W tym celu rozpoczęła przenosić wprost na austriacką mapę generalną (1 : 200.000) granice, komunikacje i osadnictwo z dostępnych map województw Perthées'a. Pracę tę kontynuował p. Buczek, z tą jednak zmianą, że elementów geograficzno-historycznych nie przenosił z map Perthées'a wprost na mapę generalną, lecz na kalki na tę mapę nałożone. W ten sposób zostały opracowane województwa: krakowskie, sandomierskie, lubelskie, mazowieckie, rawskie, płockie i ziemia dobrzyńska.

Po ukończeniu tej pracy podjął p. Buczek próbę odtworzenia rozwoju zasiedlenia Polski, przenosząc na kalki nałożone na mapę 1 : 200.000 stan obecny lasów, oraz stan z przełomu w. XVIII na XIX, na podstawie map Perthées'a i Heldensfeld'a-Benedicti'ego. Po opracowaniu w ten sposób dawnego wojew. lubelskiego zaprzestano tej pracy i zwrócono się do gromadzenia materiałów do mapy Małopolski z końca w. XVIII.

P. Kozłowska, przy współudziale pp. T. Czorta i A. Szumańskiego, przeniosła na kartki wszelkie mogące się przydać do prac nad tą mapą dane z aktów wizytacji diecezji krakowskiej z XVIII w. W ten sposób zostały przerobione wizyty z czasów biskupów: Łubieńskiego (1711), Załuskiego (1747/8), Sołtyka (1763/73) i Poniatowskiego (1782/4), znajdujące się w Archiwum Kapitulnym i w Archiwum Kurji Metropolitalnej w Krakowie.

Równocześnie pracował p. Buczek nad wypisywaniem na kartki danych osadniczych, statystycznych, majątkowych i gospodarczych z taryf i tabel podymnego z lat 1775/7, 1789 i 1790/2, przechowywanych w Archiwum Skarbowym w Warszawie. Przerobił w ten sposób 55 ksiąg taryf i tabel, które obejmują województwa: krakowskie, sandomierskie, lubelskie, oraz rawskie, mazowieckie, płockie i ziemię dobrzyńską, te ostatnie niezupełnie, gdyż dla kilku powiatów brakuje zupełnie taryf. Oprócz taryf i tabel podymnego rozpiisał na kartkach również dwie księgi spisów ludności pow. krakowskiego i proszowskiego z r. 1789, z Archiwum Głównego w Warszawie.

Po skolonizowaniu wypisów z oryginałami odtworzył p. Buczek i wrysował na mapę kanwową (1 : 200.000) granice polityczne i administracyjne na obszarach Mazowsza i rdzennej Małopolski (w granicach po r. 1772), na podstawie map Perthées'a i danych, zaczerpniętych z taryf podymnego.

Granice kościelne (diecezji, archidiakonatów i dekanatów) zostały w podobny sposób opracowane przez p. Czorta w obrębie diecezji krakowskiej, na podstawie wizytacji i spisu ludności tejże diecezji z r. 1787, wydanego w VII tomie Archiwum Komisji historycznej przez J. Kleczyńskiego.

Następnie przystąpiono do pracy nad Słownikiem historyczno-geograficznym woj. krakowskiego XVIII w., który miał w pierwszym rzędzie stanowić podstawę przy opracowywaniu mapy przekrojowej tegoż województwa z doby Sejmu Czteroletniego. W tym celu p. Buczek zebrał na kartkach wszelkie, odnoszące się do poszczególnych osad wiadomości, zaczerpnięte z pisanych i kartograficznych źródeł XVIII w. Techniczna strona tej pracy przedstawia się w ten sposób, że każda, nawet najmniejsza lecz posiadająca odrębną nazwę jednostka osadnicza otrzymała swoją kartkę (w formie ósemki), lub w razie

liczniejszych wiadomości więcej kartek, na które wypisywano pokolei dane poszczególnych źródeł.

Mając na oku wzgląd, że opracowany Słownik jest tylko zawiązkiem wielkiego Słownika historyczno-geograficznego, który powstanie w miarę rozszerzania prac atlasowych na wcześniejsze czasy, nie ograniczono się do wnoszenia na kartki tylko koniecznych dla prac kartograficznych wiadomości, lecz uwzględniano wszelkie wzmianki, wiążące się ściślej z geografją historyczną i historją elementów, zaznaczonych na mapie XVIII w.

Każda z posiadających własną kartkę osad została, o ile to było możliwym, odszukana na mapie, na kartkach zaś zaznaczono zapomocą ustalonych znaków, według jakiej mapy można daną osadę zlokalizować. Do tego celu posługiwano się wszystkimi drukowanymi mapami z XVIII, XIX i XX w., w skali ponad 1 : 300.000.

Po sporządzeniu Słownika zabrano się do opracowania kalek w podziale 1 : 200.000, ze wszystkimi elementami, które miały wejść na mapę wojew. krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego. Kalki z elementami osadniczymi, administracyjnymi, kościelnymi, majątkowymi, gospodarczymi, kulturalnymi i z granicami zostały opracowane na podstawie omówionego wyżej Słownika przez p. Buczkę; kalki z szatą leśną i elementami hydrograficznymi, opracowanymi na podstawie drukowanych i rękopiśmiennych materiałów kartograficznych, sporządził p. Czort, a kalki z siecią komunikacyjną zostały sporządzone na podstawie map Perthées'a i map z pierwszej połowy XIX w. przez tych obu pracowników i p. Szumańskiego.

Według tych kalek wyrysował prof. St. Korbel czystopis mapy wojew. krakowskiego w skali 1 : 200.000, przedstawiony na IV Zjeździe historyków polskich w Poznaniu, w grudniu 1925 r.¹⁾

Dalsze prace Komisji zdążają z jednej strony do uzupełnienia, poprawienia i przygotowania do rychłego już druku mapy wojew. krakowskiego, a z drugiej do opracowania w analogiczny sposób Słownika historyczno-geograficznego i mapy drugiego z rzędu województwa małopolskiego, t. j. sandomierskiego.

PP. Buczek i Szumański przeglądali akta Komisji porządkowych cywilno-wojskowych wojew. krakowskiego (spisy ludności, opisy wsi i parafii, spisy kantonistów, taryfy zsypkowe i akta, odnoszące się do szpitali i szkół) z lat 1790–92, przechowywane w Archiwum akt dawnych miasta Krakowa i wypisali na kartkach Słownika przydatne do prac atlasowych dane. Poza tem p. Buczek przerobił w podobny sposób lustracje dóbr poduchownych i starostw z r. 1789 z obszaru wojew. krakowskiego, które znajdują się w Archiwum Skarbowym w Warszawie.

Obecnie p. Czort poprawia szatę leśną i elementy hydrograficzne na mapie wojew. krakowskiego według oryginalnego zdjęcia Galicji Zachodniej Heldensfeld'a z lat 1801/04 (1 : 28.800), wyzyskanego w Wiedniu przez prof. Semkowicza. P. Buczek zaś uzupełnia inne elementy mapy Komisji według materiałów, zaczerpniętych z lustracji i aktów Komisji porządkowych cywilno-wojskowych.

Równocześnie z tem pp. Münch i Szumański pracują nad Słownikiem wojew. sandomierskiego, przenosząc na kartki słownikowe dane źródłowe, za-

¹⁾ Zob. komunikat Komisji krakowskiej p. t. Mapa Małopolski z doby Sejmu Czteroletniego. Księga Pamiątkowa IV Zjazdu historyków polskich w Poznaniu. Lwów 1926.

równie zebrane dawniej, jak i zaczerpnięte z dotychczas niewydzyskanych materiałów z Archiwum Głównego i Skarbowego w Warszawie.

II. Komisja warszawska.

Przewodniczącym Komisji jest prof. M. Handelsman; sekretarzem dr. St. Arnold; członkami: kpt. R. Adamowicz, prof. dr. Wł. Antoniewicz, A. Bachulski, prof. St. Czarnowski, prof. dr. O. Halecki, prof. J. Jakubowski, konserw. R. Jakimowicz, prof. W. Kamieniecki, prof. St. Lewiński, ppłk. dr. M. Łodyński, E. Maliszewski, J. Natanson-Leski, prof. St. Poniatowski, prof. dr. J. Paczkowski, dr. A. Rybarski, prof. O. Sosnowski, prof. A. Sujkowski; współpracownikami: dr. St. Arnold (od 1/I do 1/X 1922 r.), J. Karwasińska (od 1/IX 1923 do 1/X 1924), W. Polkowska (od 1/X 1922 do 1/VII 1923), H. Więckowska (od 15/XI 1922—1/VI 1923) i T. Żebrowski (od 1/I 1922 r.).

Komisja ukonstytuowana w dniu 21/XII 1921 r. odbyła 40 posiedzeń (55 sesyj), na których zajęto się: 1) omówieniem najważniejszych zagadnień metodycznych; 2) opracowaniem instrukcyj dla prac nad Atlase; 3) kierowaniem i kontrolowaniem prac, podjętych z ramienia Komisji nad Atlase historycznym Polski i 4) dyskutowaniem nad pracami geograficzno-historycznymi członków Komisji.

Ad 1. Z zagadnień metodycznych wysunęły się na plan pierwszy: a) wybór map kanwowych dla Atlasu; b) kwestja rozwojowego lub przekrojowego sposobu opracowania Atlasu oraz sprawa jego treści; c) kwestja kartograficznego przedstawienia stosunków własnościowych na mapie w. XVI, w skali 1 : 750.000 i d) sprawa opracowania mapy Polski XVIII w. w skali 1 : 200.000 (projekt Komisji krakowskiej).

a) W kwestji wyboru map kanwowych przedstawił referat prof. St. Czarnowski na posiedzeniu Komisji z dnia 8/XI 1922 r. Zwrócił on uwagę na to, że austriacka mapa generalna (1 : 200.000) i niemiecka «Topographische Übersichtskarte des Deutschen Reiches» (1 : 200.000), które według prof. Wł. Semkowicza¹⁾ należy przyjąć za podstawę przy pracach nad Atlase, są wykonane w różnych rzutach, skutkiem czego obie te mapy »nie schodzą się« ze sobą. Ponadto mapy te są nieścisłe w przedstawieniu ziem b. zaboru rosyjskiego. Wobec tego referent wysunął projekt, aby b. zabór niemiecki i rosyjski opracować na podstawie niemieckiej mapy 1 : 100.000, zmniejszając ją fotograficznie dwa razy, zaś b. zabór austriacki na podstawie mapy generalnej (1 : 200.000). Komisja, nie podejmując żadnych uchwał, ustaliła konieczność oparcia się na mapach o skali 1 : 200.000 i nawiązania ścisłego kontaktu ze Sztabem Generalnym W. P. oraz z Wojsk. Instytutem Geograficznym w Warszawie.

b) Kwestja rozwojowego lub przekrojowego sposobu opracowania Atlasu była dyskutowana w związku z wydaniem I zeszytu Prac Komisji. Powzięto rezolucję, że zasadniczym typem Atlasu winna być mapa rozwojowa, nie ograniczona jednak tylko do przedstawienia stosunków polityczno-kościelnych lub osadniczych, lecz zawierająca jedne i drugie razem, a nadto maximum treści, dającej się technicznie przedstawić bez zbytniego zaciemnienia obrazu.

Oprócz opracowania Atlasu historycznego w skali 1 : 200.000 Komisja postanowiła zająć się, w myśl projektu, przedstawionego na I i II Konferencji przez prof. Semkowicza, mapą przeglądową Polski w. XVI, w skali 1 : 750.000.

¹⁾ Por. Prace Komisji dla Atlasu historycznego Polski. Zeszyt I. Kraków 1922, str. 11.

Mapa ta ma objąć terytorjum Rzeczypospolitej wraz z księstwami lennemi i Śląskiem w okresie 1546—1569 r., podając: granice polityczne, administracyjne i kościelne, osady (stolice polityczne, administracyjne, sądowe, kościelne, miasta, klasztory, twierdze, osady przemysłowe etc.), drogi handlowe, przewozy i t. d.

e) W ścisłym związku z powyższym planem prac Komisji pozostawała sprawa kartograficznego przedstawienia stosunków własnościowych XVI w. na mapie w skali 1 : 750.000. Projekt takiej mapy wysunął p. Jakubowski na II Konferencji Komisji centralnej w r. 1923, a następnie bliżej go omówił na posiedzeniu Komisji warszawskiej w dn. 12/VI 1923 r. Komisja projekt ten w zasadzie przyjęła i przystąpiła do opracowania metody przedstawienia kartograficznego stosunków majątkowych. Członkowie Komisji przedstawili i poddali pod dyskusję dwa projekty: 1) przedstawienia ilustracyjnego, opartego na informacjach o przynależności własnościowej poszczególnych wsi lub większych kompleksów i 2) statystycznego, opartego na cyfrach względnych i obejmującego kategorie własności. W sprawie tej Komisja jeszcze nie dokonała ostatecznego wyboru.

d) Na posiedzeniu Komisji w dn. 18/II 1926 r. przedstawił prof. Wł. Semkowicz sprawę dalszych prac nad Atlase historycznym Polski. Przy sposobności robót nad mapą Polski w. XVIII okazało się, że ze względu na charakter źródeł i treść mapy trzeba będzie ograniczyć się do mapy przekrojowej. Tej mapy nie da się wykonać w skali 1 : 750.000, lecz trzeba ją opracować w skali 1 : 200.000, wybierając taką epokę, dla której znajdziemy największą ilość źródeł piśmiennych i kartograficznych. Z tych właśnie względów wybrała Komisja krakowska epokę Sejmu Czteroletniego i opracowała już wojew. krakowskie, przedstawiając na mapie w miarę możliwości wszystkie elementy geograficzno-historyczne. Komisja lwowska przystąpiła do opracowania mapy tej części rdzennej Małopolski, która w pierwszym rozbiórze odpadła do Austrii. Referent wysunął projekt, aby również Komisja warszawska przystąpiła do opracowania mapy województw mazowieckich z końca XVIII w.

Projekt ten był przedmiotem dyskusji na następnym posiedzeniu Komisji w dn. 14/IV 1926 r. Z powodu znacznej różnicy zdań poszczególnych członków Komisji nie powzięto żadnych uchwał, uznano jedynie, że stosownie do doboru i charakteru materiału źródłowego poszczególne Komisje mogą obierać różne lata w. XVIII.

Ad 2. W zakresie prac instrukcyjnych opracowała Komisja samodzielnie lub w związku z Komisją krakowską następujące instrukcje:

a) instrukcję w sprawie inwentaryzowania materiałów kartograficznych (refer. B. Olszewicz);

b) instrukcję w sprawie inwentaryzowania materiałów geograficzno-historycznych (refer. A. Bachulski);

c) instrukcję w sprawie pisowni nazw miejscowych w Atlase historycznym Polski (refer. E. Maliszewski);

d) instrukcję w sprawie zbierania materiałów geograficzno-historycznych;

e) projekt znaków Atlasu historycznego Polski (refer. St. Czarnowski).

Ad 3. Niemal jednocześnie z rozpoczęciem prac metodycznych i instrukcyjnych podjęła Komisja prace nad stopniowem przygotowaniem Atlasu, które objęły:

a) kolacjonowanie »Polski w. XVI« Pawińskiego i uzupełnianie wydanych tamże materiałów niewydanymi rejestrami poborowemi z XVI w. To ostatnie ograniczono do ksiąg, odnoszących się do najbliższego dziesięciolecia przed lub po dacie wydanych spisów poborowych. Kolacjonowanie wykazało szereg błędów

i opuszczeń w wydawnictwie, a nadto uzupełniło je przekazami, zaczerpniętymi z ksiąg niewydanych. Objęło ono Wielkopolskę, Małopolskę i Mazowsze, trwało zaś od 2/I do 7/X 1922 r.

b) inwentaryzację materiałów geograficzno-historycznych, przeprowadzoną w czasie od października r. 1922 do października r. 1924 w Archiwum Głównym (zinwentaryzowano ok. 330 ksiąg inwentarzy) i Archiwum Skarbowem (zinwentaryzowano 471 ksiąg inwentarzy i lustracji królewskich, 176 tomów ksiąg poborowych i 271 tomów aneksów z b. Archiwum Prokuratury Generalnej).

c) inwentaryzację materiałów kartograficznych, która trwała od 15/XI 1922 do 1/VI 1923 r. i objęła mapy z lat 1650–1850 ze zbiorów archiwów: Głównego, Skarbowego i Akt dawnych; bibliotek: Centralnej Wojskowej, Ord. hr. Krasieńskich, Ord. Zamoyskiej i Gabinetu nauk historycznych T. N. W.

d) opracowanie mapy Podlasia z drugiej poł. XVI w., podjęte w jesieni r. 1923 przez p. T. Żebrowskiego. Mapa ta była przedmiotem dyskusji na posiedzeniu Komisji w dn. 2/XII 1925, a następnie została przedstawiona na IV Zjeździe historyków polskich w Poznaniu, w grudniu 1925 r.

Ad 4. Poza powyższymi zagadnieniami zajmowano się na szeregu posiedzeń omawianiem wyników badań poszczególnych członków Komisji z zakresu geografii historycznej oraz zorganizowano szereg referatów informacyjno-sprawozdawczych.

Do pierwszej grupy należą referaty pp. J. Jakubowskiego: 1) Granice powiatów na Litwie w w. XVI (12/VI 1923); 2) Sprawozdanie z badań nad geografją historyczną Litwy (13/II i 21/V 1924) i 3) Mapa Litwy XVI w. (20/X 1925); 4) Geografja historyczna Europy wschodniej (15/II 1927) i 6) Projekt wydawnictwa »Monumenta Poloniae Cartographica (15/III 1927); dra St. Arnolda: 1) Podziały powiatowe w Polsce w. XVI na tle podziałów administracyjnych w. XII–XIII (12/XII 1923 i 9/I 1924); 2) Fizjografia Polski pierwotnej i metody jej opracowania (25/III 1925) i 3) Pierwotne jednostki administracyjne Polski w. XII–XIII (13/X 1926) i 4) Terytorja plemienne na Śląsku (10/XI 1926); R. Jakimowicza: Jakimi drogami szły monety kufickie do Polski? (3/VI 1925); prof. M. Handelsmana o mapie »Polski nowoczesnej 1772–1925« (20/I 1926) oraz J. Wojciechowskiego, Mapa architektoniczna Małopolski, na podstawie »Liber beneficiorum« Długosza.

Do sprawozdawczo-informacyjnych należały referaty: B. Olszewicza, Sprawa rewindykacji materiałów kartograficznych z Rosji (7/XI 1923) i St. Arnolda: 1) Sprawozdanie z ostatnich prac geograficzno-historycznych w Niemczech (1/V 1923) oraz 2) Najnowsze prace geograficzno-historyczne polskie (3/XII 1924).

W najbliższej przyszłości ukaże się, opracowana przez członka tejże Komisji prof. J. Jakubowskiego: Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w poł. XVI w. (część północna) w skali 1 : 1 600 000 wraz z tekstem objaśniającym, jako Nr. 1 Serji B (mapy przeglądowe) Atlasu Historycznego Polski.

III. Komisja lwowska

Prace tej Komisji, prowadzone pod przewodnictwem prof. Fr. Bujaka, objęły w pierwszym rzędzie inwentaryzację materiałów rękopiśmiennych i kartograficznych, rozpoczętą przez pp. A. Florczaka i M. Ungeheuera (od kwietnia do czerwca 1923 r.). Rezultatem tych prac było przeglądnięcie inwentarza rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jana Kazimierza i wypisanie z niego kartek bibliograficznych, a następnie po przejrzaniu 145 rękopisów — kartek inwentaryzacyjnych. W Bibliotece Baworowskich przerobiono w podobny sposób inwentarz

rękopisów i skontrolowano 180 rękopisów. Ponadto przejrzano jeszcze inwentarze Biblioteki uniwersyteckiej i sporządzono ok. 2.400 kartek bibliograficznych.

Równocześnie zinwentaryzowano zbiory kartograficzne Biblioteki Baworowskich, Biblioteki Uniwersytetu J. K., Zakładu nar. im. Ossolińskich, Muzeum Dzieduszyckich, Instytutu Geograficznego Uniwersytetu J. K. oraz Seminarjów: historii gospodarczej i społecznej, historii polskiej i średniowiecznej i Zakładu nauk pomocniczych historii.

Po rezygnacji prof. Bujaka objął kierownictwo Komisji z pocz. r. 1926 dr. E. Barwiński, dyrektor Archiwum państwowego we Lwowie.

Asystent tegoż Archiwum dr. M. Mendys rozpoczął pracę nad zbieraniem materiałów do mapy południowej (galicyjskiej) części dawnego wojew. krakowskiego, mającej stanowić dopełnienie mapy tegoż województwa z czasów Sejmu Czteroletniego, opracowanej przez Komisję krakowską. W tym celu zinwentaryzował znajdujące się w Archiwum państwowym we Lwowie opisy urbarjalne z r. 1772, które zawierają wszelkie potrzebne do odtworzenia osadnictwa dane z zachowaniem polskiego jeszcze podziału administracyjnego.

Fasje urbarjalne z r. 1772 wykazują niestety wiele luk, spowodowanych z jednej strony brakiem opisów dla całego szeregu osad, a z drugiej tem, że niektóre z tych fasyj nie zostały sporządzone zgodnie z przepisany przez władze formularzem, wskutek czego zawierają niewiele materiału dla prac atlasowych.

Wobec powyższego stanu rzeczy zostaną podjęte prace nad szczegółową inwentaryzacją późniejszych fasyj urbarjalnych z lat 1774–89, przyczem nie jest wykluczonem, że ze względu na materiał źródłowy trzeba będzie przyjąć za datę przekroju mapy tej części Małopolski nie r. 1772, lecz jakąś późniejszą datę.

IV. Komisja poznańska

Komisja ta, pod przewodnictwem prof. K. Tymienieckiego rozpoczęła jedynie pracę nad inwentaryzacją materiałów kartograficznych, prowadzoną do listopada r. 1923 przez p. Kudelkę. Dotychczas zinwentaryzowano mapy znajdujące się w zbiorach Archiwum Państwowego i Biblioteki Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu.

40

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu
nr inw.: K - 47153

BGZs 47153

RÓWNOCZEŚNIE OPUSZCZONY

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

WYDAWNICTWO KOMISJI DLA ATLASU HISTORYCZNEGO POLSKI
POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI
PRZY WSPÓŁUDZIALE TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WARSZAWSKIEGO,
TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WE LWOWIE I POZNAŃSKIEGO TOWA-
RZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

SERJA B: MAPY PRZEGLĄDOWE
NR. 1.

JAN JAKUBOWSKI

MAPA WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

W POŁOWIE XVI WIEKU

(CZĘŚĆ POŁUDNIOWA)

MAPA GŁÓWNA W SKALI 1: 1,600,000
I MAPKA BOCZNA W SKALI 1: 8,000,000
WRAZ Z TEKSTEM OBJAŚNIAJĄCYM

W KRAKOWIE 1927.

W przygotowaniu tegoż Autora, *Mapa WKsLit. w poł. XVI w. (Część południowa)*
oraz *Mapa Województwa Krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788/92)*
opracowana przez Krakowską Komisję dla Atlasu historycznego Polski, w skali
1: 200,000.